

VANGJEL TOÇI

KËRKIME ARKEOLOGJIKE

(Përmbledhje artikujsh shkencorë)

Durrës 2020

KËRKIME ARKEOLOGJIKE
(Përmbledhje artikujsh shkencorë)
Punuar nga Vangjel Toçi

Redaktor shkencor: Afrim HOTI
Korrektor: Eda ÇEKREZI

Përgatiti për shtyp: Muzeu Arkeologjik Durrës
Në kujdesin e Alban Ramohitaj
© Copyright: Muzeu Arkeologjik Durrës.

Në kopertinën e parë: Amfiteatri, shek.II mbas Krishtit
Në kopertinën e dytë: Busti i ilires, Kleitia, shek.III para Krishtit

Botimet Jozef, 2020
ISBN: 978-9928-317-53-7

Vangjel TOÇI (1920-1999)

PASQYRA E LËNDËS

Parathënie.....	7
Mbishkrime e relieve nga nekropoli i Dyrrahit.....	11
Summary - Inscription of the sepulchral relievos from the Dyrrachium	118
Të dhëna mbi topografinë dhe elementin ilir të Dyrrahit në dritën e zbulimeve të reja arkeologjike	129
Të dhëna mbi onomastikën ilire në Dyrrah dhe në qendra të tjera të vendit tonë.....	147
Amfiteatri i Dyrrahit	193
L'amphitheatre de Dyrrah	204
Të dhëna mbi elementin ilir në Dyrrah në dritën e zbulimeve të reja arkeologjike.....	206
Donnees sur l'element illyrien a Dyrrhachium a la lumiere des nouveaux temoignages archeologiques.....	224
Popullsia ilire e Dyrrahut në dritën e të dhënave historiko- arkeologjike.....	229
La population illyrienne de Dyrrhachion a la lumiere des donnees historiques et archeologiques.....	242
Të dhëna të reja për onomastikën ilire në Dyrrah.....	256
Données récentes sur l'onomastique illyrienne a Durrachium..	275

PARATHËNIE

Kur përmendim emrin e arkeologut Vangjel Toçi kemi parasysh një nga etërit e artit dhe të kulturës në Durrës. Ai mban autorësin e ngritjes të disa institucionëve kulturore, ndërkohë që njihet si zbuluesi e një sërë monumentesh antik në qytetin e rrethin e Durrësit.

Vangjel Toçi u lind më 11 Tetor të vitit 1920 në qytetin e Elbasanit, në vatrën e një familje nëpunësi. Që në moshë të mitur prindërit e tij u vendosën në qytetin e Durrësit.

Pas mbarimit të shkollës qytetase, interesi për studime e ka drejtuar atë të ndjekë liceun e Shkodrës gjatë viteve 1937-1941. Në vitin 1941 fiton një bursë studimi në Universitetin e Bolonjës (Itali) për mjekësi, por për shkak të zhvillimëve të luftës, nuk mundi ta përfundojë. Pas kthimit në atdhe dhe pas çlirimit të vendit, braktis profesionin e mjekut dhe jepet duke punuar me pasion për ngritjen e institucioneve kulturore. Qyteti pati një mjek më pak, por fitoi një misionar të dijes e një studjues të talentuar.

Kultura, në përgjithësi dhe arkeologjia në veçanti, kanë qenë një konstate që e kanë shoqëruar gjatë gjithë misionit të tij si intelektual.

Më 10 Shtator 1945 ngriti bibliotekën e parë shtetërore. Më vonë, nëpërmjet gërmimeve individuale arriti të mbledhë një lëndë të pasur me objekte arkeologjike, çka i siguroi atij një investim të madh në fushën e kulturës; ngritjen më 13 Mars 1951 të Muzeut Arkeologjiko-Historik. Për pasurimin e këtij

institucioni do të vijonte me përkushtim, për disa vite, duke e profilizuar në muze të mirëfilltë arkeologjik.

Një periudhë pune intensive ka qenë ngritja e Muzeut të Luftës Nacionalçlirimtare, Muzeut Etnografik dhe i Galerisë së Arteve në Durrës; Muzetë Historik në Kavajë e Shijak.

Me fillimin e gërmimeve sistematike në nekropolin helenistik ai hyn ngushtazi fushës së arkeologjisë, duke mos iu shkëputur, deri në fund të jetës së tij.

Vangjel Toçi udhëhoqi pothuajse të gjitha gërmimet arkeologjike të kryera në qytetin e Durrësit gjatë viteve 1947-1982. Ai u bë i njohur në mbarë botën botën shkencore arkeologjike për zbulimin e amfiteatrit. Veç monumenteve të mëdha të arkitekturës romake (amfiteatri dhe banjot publike) ai është autor i zbulimit të tempullit të Artemisë (në bashkëautorsi me Ilia Toçin), të mozaikut me hipokamp (shek. I e. sonë), të një godine me mozaikë polikrom (shek.III- IV e. sonë) në Pallatin e Sportit "R. Njala", të kapelës bizantine në amfiteatër, si dhe i mjaft zbulimeve të rëndësishme arkeologjike.

Vangjel Toçi nuk rreshti kurrë për mbrojtjen e nëntokës të pasur të qytetit të Durrësit, duke i prezantuar pasuritë e tij si një fond i rëndësishëm, jo vetëm për vendin tonë, por për gjithë Mesdheun. Nisur nga ky këndvështrim, ai ishte gjithnjë reagues ndaj ndërtimeve pa kriter dhe dëmtimeve që bëheshin në kurriz të monumenteve arkeologjike.

Ai ishte i pari që e ndjeu rrezikun e pandemisë së shkatërrimit të nëntokës muze nga thikat e eskavatorëve. Si askush tjetër gjurmonte vazhdimisht, nga një cep në tjetrin, të gjitha punimet e ndërtimit në qytetin dhe rrethin e Durrësit, si një mbledhës i zellshëm i objekteve arkeologjike nga zbulimet e rastit.

Midis punimeve të tij shkencore, disa prej të cilave, të referuara në konferencat kombëtare e ndërkombëtare, interes të veçantë paraqesin trajtesat mbi onomastiken ilire. Ai ka botuar një fond të pasur epigrafik, duke evidentuar emrat vetjakë të burimit vendas dhe rolin e përbërësit ilir në Dyrrahun antik.

Shumë artikuj dhe punime të tij shkencore janë vlerësuar nga një rreth i gjerë studiuesish evropianë. Kështu, epigrafisti i njohur francez L.Robert, zbulimet arkeologjike në Durrës, ia atribuon zellit dhe veprimtarisë të V.Toçit në fushën e antikiteteve të Dyrachionit" (Bull.Epigraphique, 1970, f.396-398).

V.Toçi ishte personaliteti më i shquar publik e shkencor, më i spikaturi i elitës intelektuale të qytetit të Durrësit dhe për këtë veprimtari të gjithanshme ai është nderuar me disa çmime, dekorata dhe urdhra të larta. Atij i është dhënë Çmimi i Republikës (1970); titulli "Bashkëpunëtor i vjetës shkencor" (1974); Urdhëri "Naim Frashëri" i klasit I (1994); Titulli "Krenaria e qytetit të Durrësit" (1998) dhe Urdhëri "Mjeshtër i Madh i Punës" (1998).

Më 11 tetor 2020 është dita e 100 Vjetorit të lindjes së Vangjel Toçit. Do të vijmë shekuj të tjerë dhe ai do të mbajë autorësinë e zbulimit të amfiteatrit, termave, mozaikëve, e të tjerë vepra monumentale arkeologjike, çka do të jetë e vështirë për studjuesit e ardhshëm të arrijnë një ngarkesë të tillë zbulueshmërie si ai.

Afrim Hoti

MBISHKRIME E RELIEVE NGA NEKROPOLI I DYRRAHIT¹

Nëntoka e Durrësit ka dhanë herë mbas here në të kaluemen objekte të çmueshme arkeologjike. Materialet e zbulueme, mjerisht, nuk janë rrujtë krejtësisht: disa prej tyre kanë humbë, kurse të tjerat janë prishë ose grabitë nga të huejt gjatë pushtimeve të ndryshme. Durrësi ka vijue megjithate të pasunohet me dokumente që tregojnë për historinë e tij mijëvjeçare. Në këte drejtim një rol shumë të randësishëm kanë luejtë zbulimet e viteve të fundit në pika të ndryshme të qytetit n'afërsitë e tij

Prej vitit 1958 deri më 1960, në periferi të Durrësit, nga veriperëndimi, në tokat e përshtatëshme për kulturat e drithrave dhe pemëve frutore të kodrave të Kokomanëve u kryen, me disa ndërpreme, punime bujqësore për kthimin e tyre në vneshta e ullishta. Punimet u përhapën në një sipërfaqe të madhe rreth 40 hektarësh tue arrijtë një gjatësi maksimale, prej lindjes në perëndim, deri në 1115 m dhe një gjanësi mesatare 500 m. Këto punime përfshijnë krejt brezin e kodrave të Hysen Kokomanit (në të dyja anët), kodrat e Ali Kapllanit, anën jugore të kodrës 105 m naltësi dhe gjithë faqet veriore të brezit të kodrave të Tofik Kokomanit pa bregoren nga lindja.

Gjatë punimeve, që u kryen nën mbikqyrjen e kujdesin e autorit këtij artikulli, u zbulue një numër i madh vorresh të lashta që i përkasin nekropolit të Dyrrahit. Vorret, të ndërtueme në

¹ Nxjerrë nga "Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës, Seria Shkencat Shoqërore" 2,1962

pjesën ma të madhe me tjegulla të vendosuna në trajtë kulmi si çati, rezultuen, mjerisht, pothuej krejt të prishuna, për arësye të punimeve të vazhdueshme bujqësore të bame prej shumë kohe në këte vend, rrëshqitjes së dheut e grabitjeve të ndryshme. Vetëm 21 arkëza, amfora dhe enë të tjera me rruajtjen e mbeturinave të kufomave të djegura, të cilat kishin shpëtue nga prishjet e përvetësimet, u zbuluen të paprekuna në shtresat e tyne, ma tepër në naltësinat afër majave të kodrave. Përveç këtyne, në këte, vorrezë të hapët u gjetën dhe mbi 700 objekte të shkëputuna si dhe një numër i madh fragmentesh të çdo lloji. Ndër objektet e shkëputuna shquhen për sasinë dhe vlerën e tyne qeramika e thjeshtë dhe ajo e pikturueme, figurat prej balte të pjekun, sendet e bronzëta e të hekurta dhe stolitë prej ari e argjendi.

Në zonën e gërmueme dhe rreth saj, u zbuluen gjithashtu mbishkrimet e relievet që po marrim në studim. Mbishkrimet paraqesin, në mes të tjerave, një vlerë të veçantë historike, pse në to shqujmë një numër të mirë emnash ilirë. Ky fakt si dhe emnat e tjerë të zbulueme ma parë në Durrës, na shtynë të japim në fund të konkluzioneve të këtij punimi një listë të krejt emnave personalë ilirë që, me sa dijmë, njihen deri tash në dokumentet arkeologjike të Shqipnisë.

Për të pasë një ide sa ma të plotë mbi vendin e zbulimit të gurëve sepulkralë kemi paraqitë në hartën ma poshtë konfiguracionin tokësor, kuotat e kodrave, emnat e atyne dhe pikat e gjetjeve. Krahas këtyne të dhanave, në punimin tonë, do të përpiqemi të evidentojmë gurët dhe mbishkrimet tue nxjerrë ata elemente që do të na ndihmojnë për njohjen e historisë së qytetit të Dyrrahit dhe banorëve të tij. Materialet e tjera të zbulueme në nekropol do të jenë objekt studimesh të veçanta që do të bahen në një kohë të dytë.

GURËT SEPULKRALE DHE MBISHKRIMET E TYNE

Gurët sepulkralë dhe mbishkrimet e tyne

Gurët sepulkralë përbajnë një pjesë të randësishme t'inventarit të nekropolit. Këtu janë zbulue 63 gurë vorresh. Pjesa ma e madhe e tyne janë gjetë në kodrat e Kokomanëve, gjatë gërmimeve të vitit 1958-1960. Tjerët janë nxjerrë me raste punimesh bujqësore në kodrat e Dautes, ashtu dhe në punime ndërtimi në fushën e Bejlikut, pranë naltësinave që përmendëm.¹

Gurët që vijnë nga kodrat janë zbulue në një thellësi prej 0,20 m deri 0.80 m. Disa prej tyne nuk janë gjetë në vendin e vet, por në sipërfaqe të hedhun aty-këtu.

Gurët që janë gjetë në fushë janë zbulue në 0.40 m deri 1.50 m thellësi. Nji pjesë nga ata ka shërbye si material ndërtimi për vorret e mavonëshme.

Gurët sepulkralë paraqiten përgjithësisht të thjeshtë: ata riejnë trajtat klasike të monumenteve funerare. Materiali prej të cilit janë punue asht kryesisht guri gëlqeror dhe pjesërisht mermeri. Në nekropol u zbuluen gurë sepulkralë me mbishkrime në gjuhën greke, gurë me mbishkrime në gjuhën latine dhe gurë anepigrafikë. Të gjithë gurët sepulkralë ruhen në Muzeumin e qytetit të Durrësit.

A. Gurë sepulkralë me mbishkrime greke

Formojnë numrin ma të madh nga të gjithë gurët e vorreve që janë zbulue në nekropol dhe vijnë kryesisht nga kodrat e Kokomanëve. Mbishkrimet që ata mbajnë përbahen nga emna

¹ Shif hartën e shpërndarjes së gurëve sepulkralë.

personash. Në studimin tonë do të shikojmë se sa të rëndomtë janë emnat tue i krahasue ata me emnat që janë lexue në qendrat antike të vendit tonë dhe me fjalorët onomastikë. Tipologjikisht, monumentet ndahen në tri grupe:

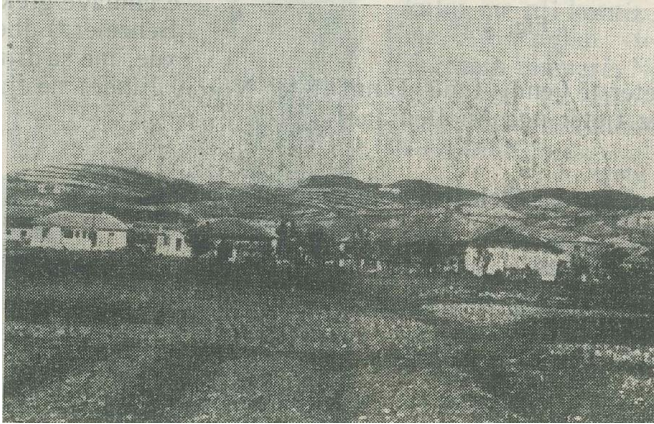

Fig. a. Pamje e kodrave ku shtrihet një pjesë e nekropolit të Dyrrahit.

Stele varresh

Janë vetëm 5 dhe vijnë të gjithë nga kodrat e Kokomanëve.

Mbishkrimet e gurëve ma të lashtë nuk mbarojnë në fund me formulën $\chi\alpha\iota\pi\epsilon$. ndërsa ato ma të rejat mbarojnë me këte formulë urimi.

1. Stele e Ksenmisit

Materiali: mermer i bardhë.

Përmasat: frontoni: lart. 0.115 m, gjan. 0.368 m, trash. 0.096 m.

Pjesa e trupit: nalt. 0.051 m, gjan. 0.326 m, trash. 0.076 m.

Naltësia e shkronjave: 0.012 m - 0.019 m.

Prejardhja: mezi i anës veriore të kodrës me naltësi 81 m, 0.60 m thellësi.

Ruejtja: ka ngelë vetëm pjesa e sipërme.

Stela asht e thjeshtë, e sheshtë përpara në dy anët. Sipër kunorëzohet me një trikandësh i pajisur me tre akrotera. Në pjesë e vogël që ka mbet nga trupi i saj, fill nën fronton, mban, këtë shkrim:

Ξένμυς Νίκωυς

Emni i parë Ξένμυς nuk gjindet në fjalorine emnave grekë të Pape-Benzeler² dhe s'asht lexue, me sa dijmë, n'asnjë mbishkrim tjetër të vendit tonë. Emni tjetër Νίκωυς gjindet në fjalor³ dhe në një shtyllëz tjetër nga Apollonia⁴.

Fig. 1

² Pape-Benzeler, Wörterbuch der griechischen Eigennamen, Braunschweig 1911.

³ Për t'iu shmangë përsëritjeve të shpeshta, emnat grekë që gjinden në fjalorin Benzeler nuk do t'i përmendim tash e tutje në krahasimet tona, tue nënkuptue në këte mënyrë qenien e tyre në fjalor.

⁴ Ruhet në muzeun e Apollonisë.

2. Stele e Parmenonit dhe Kalenit

Materiali: mermer i bardhë.

Përmasat: trupi: nalt 0.256 m, gjan. 0.256 m, trash. 0.06 m.

Korniza - fronton: nalt. 0.041 m, gjan. 0.282 m.

Naltësia e shkrojave: 0.008 m - 0.019 m.

Prejardhja: ana veriore e kodrës me naltësi 81 m afër mesit, 0.56 m thellësi.

Ruejtja: paraqitet e thyeme pjerrtas nga e djathta në anën e poshtme

Stela ka trajtën e një pllake e cila mbaron me një kornizë të profilueme.

Faqja e përparme dhe dy anët e steles janë të lëmueta, ndërsa ana e prapëme asht e papunueme. Nën kornizë asht skalitë ky mbishkrim:

Παρμένων Καλλιπία

δα Καλλήν Καλλ

ιπίδα

Në vendin tonë, me sa dijmë, nuk asht zbulue ndonji dokument epigrafik me emnin Παρμένων një emën Παρμίνη i ngjashëm me te lexohet në një drahme argjenti të Dyrrahit⁵. Emnin Καλλιπίδας nuk e gjejmë, kurse Καλλήν asht i rëndomtë në vendin tonë, megjithëse Pape - Benzeler nuk e ka. Atë e

⁵ Të dhanat numismatike i kemi bujarisht nga H. Ceka. Ato përfshijnë gjithë territorin tonë pa Epirin. Emnat e monedhave janë të magjistratëve të qyteteve antike.

ndeshëm në një hermë – portret⁶. dhe në një monument varri⁷ të zbuluem në Apolloni si dhe në shumë monedha të Dyrrahit, Apollonisë dhe Skodras.

Fig.2

3. Fragment stele

Materiali: mermer i bardhë.

Përmasat: trupi: nalt. 0.11 m, gjan. 0.11 m, trash. 0.068 m.

Korniza-frenton: nalt. 0.038 m, gjan. 0.125 m.

Naltësia e shkrojave: 0.012 m, 0.015 m.

Prejardhja: afër mezit të anës veriore të kodrës me naltësi 81m, hedhun në sipërfaqe.

Ruejtja: ka mbetun vetëm një pjesë e vogël e skajit të sipërm të djathtë të stelës, e cila nga poshtë asht thye në vijë të drejtë pjerrtas nga e majta.

Stela ka qenë e thjeshtë, në trajtë pllake që mbaron në kulm me një kornizë të profilueme. Ajo i ngjan stelës që përshkruem ma parë, Nga mbishkrimi i saj ka mbetë vetëm ky fragment triradhësh:

⁶ H. Ceka-S. Anamali, **Disa skulptura të pabotueme të Muzeut Arkeologjik-Etnografik** në "Buletin i Univ. Shtet. të Tiranës, Seria Shkencat Shoqërore" 3 (1959) 103-4.

⁷ S. Anamali, Nji monument varri i zbuluem rishtas n'Apolloni, në "Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës, Seria Shkencat Shoqërore" 1(1957) 103-4.

... ηνος
...άχάχου
... ς

Fig. 3.

4. Stele e Teitosit

Materiali: mermer i bardhë.

Përmasat: nalt. 0.81 m, gjan. 0.39 m, trash. Mes. 0.11

Naltësia e shkrojave 0.024 m - 0.028 m.

Prejardhja: në lindje të kodrës me naltësi 61 m; shërbente si material ndërtimi në një vorr të mavonshëm.

Ruejtja: asht përgjithësisht e mirë; një pjesë e pilastrit të djathtë ka qenë thye ma pare për së gjati por asht ruejtë.

Stela përbahet nga një edikul me dy pilastra të thjeshtë që kunorëzohen sipër nga një hark i zbukuruem prej dy bisqesh me gjethe e kokrra dafine në relief. Mbrenda saj shifet një njeri i veshun me këmishë të gjatë. Ky asht ulë nga e djathta mbi një fron pa mbështetëse. Poshtë, pranë kambëve të tij, me fytyrë të kthyeme nga ai, qëndron tue pritë i ndejun një qen. Tiparet e fytyrës së personit dhe në përgjithësi, gjithë paraqitja figurative janë pak të dallueme. Stela mbaron në fund me një pjesë të dalun katërkandëshe, e cila shërben për ta ngulun mbi një bazament. Në fushën sheshët që gjindet nën edikul asht skalitë:

Τείτος Τεμήνος

χαῖρε

Për t'u vërtetë asht në mbishkrim përdorimi i dyzanores εἰ në vend të ι. Emni Τείτοç asht ilir e njikohësisht romak dhe figuron në fjalorin e emnave të Hans Krahes⁸. Në vendin tonë e kemi ndeshë në një altar vorri dhe në një mbishkrim nderi me prejardhje nga Apollonia⁹) si dhe një bazament të vogël e lastër mermeri të Butrintit¹⁰). Τέμηνυ fjalori i Pape-Benzeler nuk e ka dhe nuk asht deri tash lexue në ndonji qendër antike të Shqipnisë.

Fig 4

5. Stele e Klara Terentisë

Materiali: mermer i bardhë i dobët.

Përmasat: trupi: nalt. 0.18 m, gjan. 0.38 m, trash. 0.08 m.

Frontoni: gjan. 0.43 m.

Naltësia e shkrojave: 0,026 m = 0.043 m.

Prejardhja: në lindje të kodrës me naltësi 61 m; shërbente si material ndërtimi në një vorr të mavonshëm,

⁸ H. Krahe, **Lexikon altillyrischer Personennamen**, Heidelberg 1929.

⁹) C. Patsch, **Das Sandschak Berat in Albanien**, "Kaiserliche Akadenmie der Wissenschaften", Wien 1904, f. 184 e 187.

¹⁰) L. Ugolini, **Albania Antica**, vol. III, **L'Acropoli di Butrinto**, Roma 1942, f. 123 e 210.

Ruejtja: ka mbetë vetëm pjesa e sipërme me fronton shumë të prishun në kulm.

Stela asht e thjeshtë dhe kunorëzohet sipër nga një fronton trikandësh nën të cilin vrehet një profilim që vazhdon dhe në dy anët e ngushta të saj. Nga trupi ka mbetë vetëm pjesa e mbishkrimit me këte përmbajtje:

Κλάρσα Τερέντια,
ετέων πέντε καί
δεκα χαῖρε

Interesant asht përdorim i fjalës ετέων në vend të ετών që asht karakteristike për këte kohë.

Fig. 5

Emri Κλάρσα asht i rrallë. Ai duket të jetë me origjinë italice. C.I.L.III përmend vetëm *Claren*¹¹⁾ dhe *Ē. Schulze* nuk e ka¹²⁾.

Τερέντια asht emën i njoftun latin¹³⁾.

Koha kur stelet e vorrit të përshkrueme ma nalt janë punue dhe përdorun si të tilla nuk asht e njillojtë.

¹¹⁾ Th. Mommsen, *Corpus inscriptionum Latinarum*, Berlin 1872, III, 2-4452

¹²⁾ W. Schultze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*, në "Philologisch-historische Klasse", Neue Folge, Band V. 5, Berlin 1933.

¹³⁾ C.I.L. III. 2-2699

Tri stelet e para janë gjetë në zonën e vjetër të vorrezës. Mbishkrimet e tyre janë punue hollë e mjaft bukur. Trajtat e germave A.E.Σ e Ω dhe sasia e enëve me figura të gjetuna pranë tyre na bajnë të mendojmë se ato i përkasin shekullit V-IV para erës sonë.

Stela e katërt ka fronton në formë harku, i cili gjen përdorim ma të madh në kohën romake. Disa nga karakteristikat e germave të mbishkrimit të stelës ndryshojnë nga ato të steleve të para, tue e shtye kështu kohën e punimit në shek. I para erës së re, deri në shek. I të erës sonë. Stela e fundit, përsa i përket mbishkrimit, paraqitet njilloj si ajo e përshkrueme para saj, vetëm se germa ω nuk asht mjaft e rrumbullakët por vjen si e drejtë dhe e hapun nga nalt. Kjo karakteristikë dhe të përmendunit e sasisë së vjetëve që ka jetue personi të cilit i asht ngritë monumenti e zvoglojnë edhe ma tepër lashtësinë e saj, tue e çue në shek. II të erës sonë.

b. Kioniskos — shtyllëza vorri.

Përbajnë shumicën e gurëve sepulkralë dhe janë gati të gjithë prej guri gëlqeror, pa ndonji zbukurim. Mbishkrimet që janë skalitë mbi to nuk janë punue në përgjithësi me shumë kujdes dhe germat nuk ruejnë zakonisht naltësinë e barabartë. Të gjitha mbishkrimet, me pak përjashtime, kanë shkronjat E dhe Σ në trajtë hanze (Ε, C), kurse shkronjën A me vijë horizontale të thyeme si kand me kulm nga poshtë (A). Ato mbarojnë në fund pothuaj të gjithë me formulën e përshëndetjes.

6. Kionisk i Pitës

Materiali: gur gëlqeror.

Përmasat: nalt. E përgj. 0.345 m.

Shtyllza: nalt. 0.196 m, gjan. 0.075 m.

Bazamenti nalt. 0.147 m, gian. 0.082 m.

Naltësia e shkrojave: 0.03 m.

Prejardhja: nga rranza e faqes jugore të kodrës 76 m naltësi ; 0.75 m thellësi.

Ruejtja: e keqe.

Shtyllëza ka pamje katërkandëshi të lakuem në skaje dhe mbështetet mbi një bazament katërkandësh. Kionisku ka trajtë të parregullt dhe asht nxjerrë nga një fragment ma i lashtë arkitektonik. Mban këte emën të gdhendun dobët në dy radhë:

Π ι

τ α

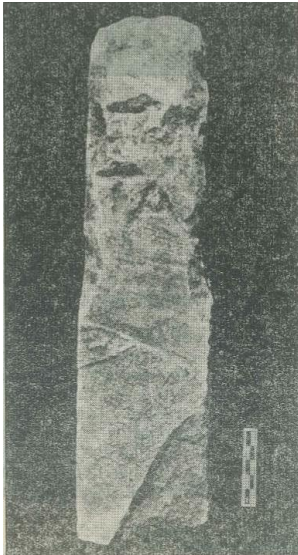

Fig.6

Germa A e mbishkrimit ruen paraqitjen e vjetër, d.m.th. nuk ka vijën horizontale të thyeme me kulm nga poshtë.

Shtyllëza, megjithëse thjeshtë dhe e gdhendur keq, mvesh një randësi të posaçme, pse mbishkrimi i saj mban një emën ilir. Emni Πιτα ka lidhje me Pitho¹⁴⁾ dhe zbulohet për të parën herë në vendin tonë. Ai po vjen tue u ba ma i njoftun mbasi në kalanë e Irmajit asht gjetë kohët e fund një vulë pitosi ku lexohet i njejtë emën¹⁵⁾.

14) H. Krahe, **po aty**.

15) Ruhet në Muzeun Arkeologjik-Etnografik të Tiranës (e pabotueme)

7. Kionisk i Theodorit

Materiali: gur gëlqeror

Përmasat: nalt. 0.204 m, diam. 0.107 m.

Naltësia e shkrojave: 0.010 - 0.022 m.

Prejardhja: rranza e faqes jugore të kodrës me naltësi 76 m; 0.64 m thellësi.

Ruejtja: asht damtue pak sipër dhe në fund asht thye.

Shtyllëza, asht e rrumbullakët.

Rreth saja profilohet një kunorë e përbame prej dy bisqesh me gjethe dafine të lidhun bashkë, nën të cilët lexohet.

Θεόδωρος

χαῖρε

Fig. 7

Fig. 8

Germat E dhe S të mbishkrimit janë paraqitë me E dhe Σ

Emnin Θεόδωρος e ndeshëm në drahma prej argjenti dhe në një bronx të Dyrrahit. Në qendra tjera asht pa në një mbishkrim të

sacelit të Eskulapit n'akropolin e Butrintit¹⁶) dhe në një mbishkrim votiv të Apollonisë¹⁷).

8. Kionisk i Teutës

Materiali: gur gëlqeror.

Përmasat: nalt 0.156 m, diam. Maks. 0.111 m.

Naltësia e shkrojave: 0,016 m.

Prejardhja: afër rranzës së kodrës me naltësi 81m nga jugu; 0.55 m thellësi.

Ruejtja: asht thye në pjesën e poshtme.

Shtyllëza (asht e thjeshtë e rrumbullakët me premje pothuej eliptike. Ka këte mbishkrim triradhësh:

Τεύτο

Τευτίου

χαῖρε

Shkrojat A dhe E janë skalitë me A dhe E. Mbishkrimi asht hartue me germa të vogla që janë gëdhend dobët por me gjithatë të lexueshme. Vetëm në radhën e parë, në mbarim të emnit TEYTA, pasojnë dy germa

shumë ma të vogla që janë me shumë vështirësi të kuptueshme: ato mund të jenë IA, IO, TA ose TO; atëhere në radhën e parë do të kemi respektivisht: TEYTAIA, TEYTAIO, TEYTATA ose TEYTATO. Nga të katër emnat asht ma i pranueshëm TEYTAIA për arsye se po në këte nekropol asht gjetë një shtyllëz tjetër vorri me të njejtin emën.

16) Ugolini, po aty, f. 118.

17) Ruhet në Muzeun e Apollonisë (i pabotuem).

Nji shkak tjetër që na shtyn të identifikojmë me dy germa dy shenjat që ndjekin emnin e radhës së parë asht edhe pse germa e fundit e fjalës "XAIPE" asht ma e vogël se tjerat dhe ka pothuaj të njejtën madhësi me ato që po marrim në shqyrtim. Nga ana tjetër ka mundësi që shenjat të jenë vetëm gërvishtje pak të thella të sipërfaqes së shtyllzës, e cila nga ana e përparme nuk asht e lëmuet; atëherë në radhën e parë të mbishkrimit do të kemi vetëm emnin ilir TEYTA, për origjinën e të cilit nuk ka dyshime.

Po ashtu emni Τεύτιος asht edhe ai ilir dhe ka lidhje me TEUD(I)US e TEUTOS¹⁸). Në këte formë ai nuk gjindet në fjalorin e H. Krahes.

9. Kionisk i Epikadit

Materiai: gur gëlqeror.

Përmasat: nalt. 0.244 m, diam. 0.104 m.

Naltësia e shkrojave: 0.016 - 0.028 m.

Prejardhja: ana veriore e kodrës me naltësi 75 m, ma poshtë se mesi, 0.80 m thellësi.

Ruejtja: mungon bazamenti.

Shtyllëza asht e thjeshtë me pamje të rumbullakët. Mban këte mbishkrim të përfuëm me germa të dukëshme me *apices*:

Ἐπίχαδος
βερσάντου
χαίρε

Fig. 9

¹⁸) H. Krahe, po aty.

Nga mbishkrimi i sipërm duket se edhe ky monument i vogël e i thjeshtë i përket, si ai i maparëshmi, një Iliri.

Me emnin 'Επίχαδος thirrej një prijs i fisit të fortë ilir të Parthinëve (viti 168 para erës së re), të cilët shtriheshin në afërsi të Dyrrahit. Emni ishte i përhapun në Iliri, Daki, Itali¹⁹). Ndër ne, e para qendër e lashtë që na e ka ba të njoftun ate asht Apollonia, ku ai duket ishte mjaft përdorun. Gietiet ma të para janë një mbishkrim në një relief vorri²⁰), një tjetër në një gur funerar²¹) dhe drahmet argjendi të qytetit të përmendun. Po këte emën e gjejmë edhe në frontonin e një stele vorri me prejardhje nga Kozara²²). Përsa i përket qytetit të Dyrrahit, kionisku i sipërm dhe një tietër që u zbulue po në këte nekropol²³) janë burimet e para dokumentare që na njohin me te.

Emni tjetër Βερσαν mendojmë të jetë një variant i ri i emnave ilirë Φερζαν, Φερζαντος të cilët përmenden në fjalorin e H. Krahes.

10. Kionisk i Stratit

Materiali: gur gëlqeror.

Përmasat: shtyllza: nalt. 0.305 m, diam. Maks. 0.153 m.

Bazamenti: nalt. 0,232 m, gjan. 0,153 m., trash. 0.11 m.

Naltësia e shkrojave: 0.02 m - 0.026 m.

¹⁹) H. Krahe, po aty; R. Vulpe, **Gli Illiri dell'Italia Imperiale Romana**, në "Ephemeris Dacoromana" III, Roma 1925, f 165, 182, 199, 203, 204, 205, 206, 212, 213, 216.

²⁰) C. Patsch, po aty, f. 172.

²¹) C. Praschniker, **Muzakhia und Malakstra**, Wien 1920. f. 160.

²²) Ruhet në Muzeum Arkeologjik-Etnografik të Tiranës (e pabotueme).

²³) Shif mbishkrimin Nr. 25.

Prejardhja: ana jugore e kodrës me naltësi 60 m. 0.40 m thellësi.

Ruejtja: e mirë.

Kionisku asht i thjeshtë. Shtyllëza e rrumbullakët ka premje eliptike dhe qëndron mbi një bazament katërkandësh. Ka këte mbishkrim të sajue me germa që janë skalitë lehtë:

Στρατώ

Φιλοζένου

χαίρε

Të dy emnat janë të rëndomtë për botën helene

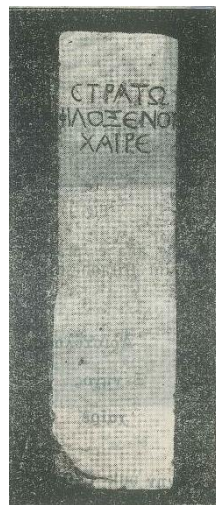

Fig. 10

11. Kionisk i Filotës

Materiali: gur gëlqeror.

Përmasat: shtyllëza: nalt. 0.238 m, diam. 0.10 m.

Bazamenti: nalt. 0.267 m, gjan. 0.159 m,

Trash. 0.11 m.

Naltësia e shkrojave: radha e parë: 0.036 m.

Radha e dytë: 0.01 m.

Prejardhja: kodra me naltësi 60 m., ana jugore; 0.50 m. Thellësi.

Ruejtja: e mirë.

Shtyllëza asht e rrumbullakët, e thjeshtë dhe mbështetet mbi një bazament të papnuem gati në trajtë katërkandëshi.

Mbishkrimi nuk asht lehtë i dukshëm për arsye se germat nuk janë gdhendë thellë. Ai formohet prej dy radhësh:

Φιλώτα

χαῖρε

Përveç këtij kionisku emnin Φιλώτας e gjejmë në Dyrrah në monedhat dhe në Apolloni në një monument vorri²⁴).

12. Kionisk i Aristolaut

Materiali: gur gëlqeror.

Përmasat: nalt. 0.109 m, diam. 0.103 m.

Naltësia e shkrojave: 0.015m – 0.02 m.

Prejardhja: ana jugore e kodrës me naltësi 60 m; 0.35 m thellësi.

Fig. 11

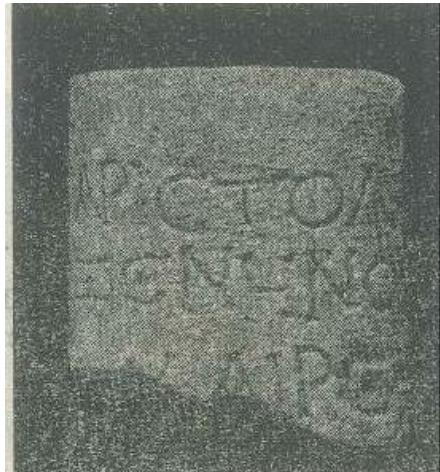

Fig. 12

²⁴) C. Patsch, po aty, f. 175

Ruejtja: mungon (pjesa e poshtme e shtyllëzës bashkë me bazament; sipër nga mbrapa i asht hjekë një copë. Dy germat e para të radhës së tretë të mbishkrimit janë të cingueme nga ana e poshtme.

Shtyllëza asht e thjeshtë, e rrumbullakët dhe vjen pak e shtypun nga balli dhe ana e prapme. Ka këte mbishkrim triradhësh:

Ἀριστόλαος

Ξένηνος

χαῖρε

Ξένην nuk figuron në fjalorin e Pape-Benzeler dhe e vrejme vetëm mbi drahmet argjendi të Dyrrahit, kurse 'Ἀριστόλαος asht një emën i njohun.

13. Kionisk i Teimasit

Materiali: gur gëlqeror.

Përmasat: shtyllëza: nalt. 0.265 m. Diam sipër 0.122 m. Diam. Poshtë: 0.136 m.

Bazamenti: nalt.0.316 m, gjan. 0.146 m, trash. 0.127 m

Naltësia e shkrojave: 0.03 m – 0.037m.

Prejardhja: fundi i anës jugore të kodrës me naltësi 76 m; 0.30 m thellësi.

Ruejtja: paraqet aty-këtu disa thyemje të vogla, sidomos në krye.

Shtyllëza ka trajtë cilindrike dhe vjen tue u zmadhue lehtë nga fundi. Ajo mbështetet mbi një bazament katërkëndësh. Përpara me germa mjaft të mëdha, ka këte mbishkrim:

Τειμας

Φερσία

χαῖρε

Të dy emnat e sipërm nuk gjinden në fjalorin e Pape-Benzeler. Në Shqipni i pari asht lexue në një gur vorri dy-kolonash, që është gjet në Vlorë²⁵) dhe i dyti në monedha argjendi të Durrëhit e Apollonisë. Vitet e fundit u zbuluenë nekropol, në jugperëndim të qytetit të Durrësit, një copë tjegull me vulë mbrenda së cilës lexontë ΕΠΙ ΘΕΡΣΙΑ²⁶).

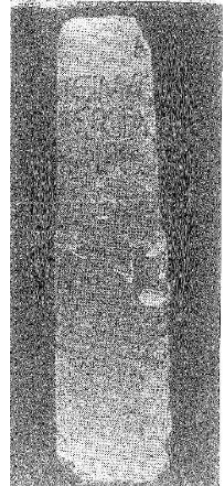

Fig 13

14. Kionisk i Konës

Materiali: gur gëlqeror.

Përmasat: nalt. 0.163 m. Diam. I sipërm 0.128 m, diam. I poshtëm 0.155 m.

Naltësia e shkrojave: 0.015m – 0.028 m.

Prejardhja: ana veriore e kodrës ne naltësi 75 m. 0.77m thellësi.

Ruejtja: mungon bazamenti dhe pjesa e poshtëme e shtyllëzës, kjo ka qenë thye dhe asht bashkue ma vonë me copën tjetër, sikurse shifet nga gropëza katërkandëshe, që ndodhet në fundin e pjesës së rujtun.

²⁵) L.Ugolini, Albania antica, vol.I, riceche archeologiche, Roma-Milano f. 916

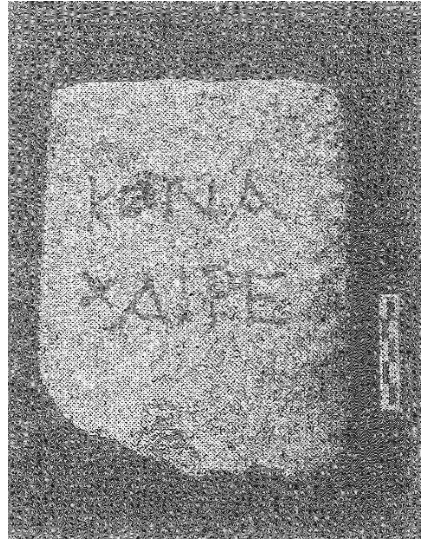
²⁶) S.Anamali, Nekropoli helenistik i Epidamnit, në Buletin për Shkencat Shoqërore”, Tiranë. 1(1957) 57.

Shtyllëza asht e thjeshtë dhe e rumbullaët. Ajo vjen tue u zmadhue lehtas nga fundi. Mbishkrimi i saj përbëhet nga dy radhë:

Κόνα

χαῖρε

Germa e fundit e radhës së dytë asht me E jo në trajtë hanze. Κόνα nuk asht hasë në ndonji mbishkrim. Në një monedhë të dyrrahit kemi Κονων.

Fig,14

15. Kionisk i Aristenit

Materiali: gur gëlqeror.

Përmasat: nalt. 0.109 m, diam. 0.103 m.

Naltësia e shkrojave: 0.015 m – 0.029 m.

Prejardhja: ana jugore e kodrës me naltësi 60 m; 0.53 m thellësi.

Ruejtja: mungon pjesa e poshtme. Sipërfaqja e shtyllëzës asht e hangëme në disa vende dhe sipër një anë te thyeme. Për shkak të dantimit, disa germa janë pak të dukëshme.

Shtyllëza asht e thjeshtë e cilindrike. Në ballin e saj asht gdhendë pak trashë ky mbishkrim:

Ἀριστήν

ἄγηνος

χαῖρε

'Αριστήν asht i njoftun në vendin tonë, megjithëse Pape-Benzeler nuk e ka. Ai asht i përdorun sidomos në Dyrrah, ku e gjejmë në drahme argjendi dhe bronxe të qytetit. Po ashtu asht konstatue dhe në një bazament votive i zbuluem gjatë gërmimeve të vitit 1941²⁷⁾ mbajnë të njëjtin emën.

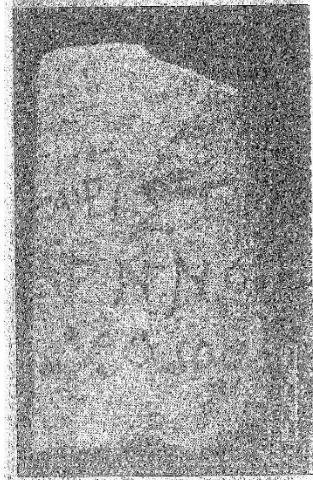

Fig. 15

16. Kionisk i Aristonit biri Aristonit

Materiali: gur gëlqeror.

Përmasat: nalt. 0.243 m, diam. 0.132 m.

Naltësia e shkrojave: 0.019 m – 0.027 m.

Prejardhja: kodra me naltësi 62 m.

Ana veriore, hedhun në sipërfaqe.

Ruejtja: mungon bazamenti. Sipër asht i damtuem përpara dhe mbrapa.

'Αριστων

Αριστωνος

χαῖρε

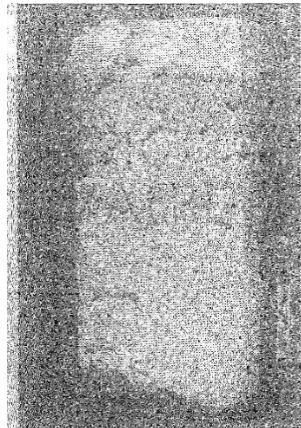

Fig. 16

²⁷⁾ Ruhen në Muzeumin e Apollonisë (të pabotueme).

Emni i sipërm asht mjaft i pëhapun sidomos në Dyrrah. Në vitin 1950, në nekropolin nga jugperëndimi i qytetit u gjet një pjesë vule katërkandëshe mbi tjegull me të njëjtin emën²⁸⁾ dhe më 1959 në një kionisk tjetër në vorrezën që po marrim në studim²⁹⁾. Në qendra tjera emni figuron në stele të Finiqit³⁰⁾ dhe në një pllakë vorri të gjetun në Dhruvjan, fshat 12 km, në juglindje të Gjirokastrës³¹⁾. Emnin e gjejmë gjithashtu dhe në monedha të qyteteve Dyrrah e Apolloni.

17. Kionisk i Ariston Mosshionit

Materiali: gur gëlqeror.

Përmasat: shtyllëza: nalt. 0.225 m, diam. 0.12 m.

Bazamenti: nalt. 0.253 m. Gjan. Përpara 0.148 m. Naltësia e shkrojave: 0.015 m – 0.023 m.

Prejardhja: kodrat e dautes: faqja verilindore e kodrës me naltësi 72 m; 0.36 m thellësi.

Ruejtja: e mirë.

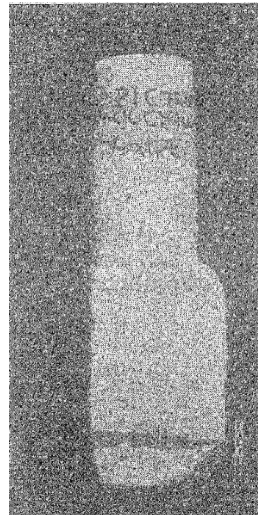

Fig. 17

Shtyllëza asht e rumbullakët dhe ka një bazament gati në trajtën e një prizmi trekandësh me brijën e madhe të lakueme nga

²⁸⁾ S. Anamali, po aty, f. 57

²⁹⁾ Shif mbishkrimin Nr. 17.

³⁰⁾ L. Ugolini, **Albania antica**, vol. II. **L'Acropoli di Fenice**, Milano-Roma 1932, f. 190

³¹⁾ E pabotueme.

jashtë. Faqja e shregullt e bazamentit ndodhet në anën mbrapa mbishkrimit, në mënyrë që shtyllëzat nga para duket e mbështetun pak anash nga e majta mbi një bazament katërkandësh. Kionisku asht nxjerrë nga një fragment arkitektonik. Mban këte mbishkrim të sajuem në germa me *apices*:

Emni Μοσ<σ>χίων njihet vetëm në Dyrrah. Ai asht lexue në drahme argjenti të qytetit.

Αριστων

Μοσ<σ>χιωνος

χαϊρε

18. Kionisk i Hermesit

Materiali: gur gëlqeror.

Përmasat: nalt. 0.284 m, diam. 0.115 m.

Naltësia e shkrojave: 0.016 m.

Prejardhja: ana veriore e kodrës me naltësi 62 m; 0.65 m. thellësi.

Ruejtja: mungon bazamenti. Janë hjekë gjithashtu tri copëza poshtë mbishkrimit, anash nga e djathta dhe mbrapa. Nga damtimi nuk duket herma e fundit e radhës së parë të mbishkrimit dhe ajo e radhës së tretë.

Fig. 18

Shtyllëza asht e thjeshtë e cilindrike. Ka këtë mbishkrim triradhësh:

Χρήσιμος

Φιλία

χαῖρε

Të dy emnat janë të rëndomtë.

19. Kionisk i Nomenit

Materiali: gur gëlqeror.

Përmasat: nalt. 0.245 m, diam në krye 0.119m. Diam. Në bazë 0.128 m.

Naltësia e shkrojave: 0.015 m. – 0.026

Prejardhja: kodra me naltësi 60 m. Nga jugu, në sipërfaqe.

Ruejtja: mungon pjesa e poshtëme. Nga e djathta, afër mbishkrimit, ka një thyemje së gjati në trajtë vezore; për këtë arsye, radha e parë e mbishkrimit asht e cingueme nga fundi.

Shtyllëza asht e thjeshtë, me trajtë cilindrike. Në drejtim të bazës vjen tue u zmadhues. Mbi të lexohet:

Νομήνιος

χαῖρε

Nga mbishkrimet e deritanishme nuk asht lexue emni Νομήνιος leteralisht si në mbishkrimin tonë. Në një monedhë dhe

Fig. 19

bazament votiv të Apollonisë³²⁾ lexohet Νουμήνιος. Po ashtu Pape-Benzeler dhe B. Latysohev³³⁾ përmendin të njejtin emën. Si duket, emni mund të jetë skalitë gabim nga gurëgëdhendësi.

20. Kionisk i Anaksiklës

Materiali: gur gëlqeror.

Përmasat: shtyllëza: nalt. 0.185 m, diam. 0.117 m.

Bazamenti: nalt. 0.228 m, gjan. 0.147 m, trash. 0.125 m.

Naltësia e shkrojave: 0.015 m – 0.035 m.

Prejardhja: kodra e dautes, ana verilindore e kodrës me naltësi 72 m, në grykën në mes tokës së Idriz Ballës dhe Muhamet Ballës; hedhun në sipërfaqe.

ruejtja: bazamentit i mungon një pjesë nga fundi.

Kionisku asht i thjeshtë. Shtyllëza asht e rumbullakët, qëndron mbi një bazament katërkandësh, i cili asht i papunuem mbrapa dhe në faqen e djathtë. Ka mbishkrim triradhësh, në të cilin germa A vijjnë horizontale të përthyeme përposhtë:

Ἀναξικλεα

Fig. 20

³²⁾ Nodohet në Muzeumin e Apollonisë (i pabotuem)

³³⁾ B. Latyshev, **Inscriptiones Antiques – Orae Septentrionallis Pontis Graecaet.**

Latinae – iussu et impensis Societatis Archaeologicae Imperi Russici, Volumen primum, IV 3. Nomina virorum et mulierum, f. 555-568. Petropoli MCMXVI.

Φαλίου
χαῖρε

Me sa dihet, në vendin tonë nuk asht zbulue ndonji dokument epigrafik që të mbajë emnat e sipërm. Të parin nuk e ka as fjalori i Pape-Benzeler. Emni i dytë na përkujton korintasin Falio, birin e Eratoklidit, që ishte, simbas Thuqididit, themeluesi i kolonisë së Epidamnit³⁴).

21. Kionisk i Meniskës

Materiali: gur gëlqeror.

Përmasat: nalt. 0.280 m, diam. 0.115 m.

Naltësia e shkrojave: 0.016 m – 0.027 m.

Prejardhja: rruga “Aleksandër Goga”, pranë fabrikës së akullit nga jugu, me rastin e hapjes së themeleve për ndërtimin e një shtëpie të re banimi: 0.40 m thellësi.

Ruejtja: i mungon bazamenti; për ma tepër, ka pësue një numër gërvishtjesh e damtimesh në sipërfaqe. Në fund i asht këput një pjesë e cila asht ruejtë.

Shtyllëza asht e thjeshtë e cilindrike. Mbishkrimi i saj përbahet prej këtyne tri radhëve:

Fig. 21

³⁴) Thuqididi, **Lufta e Peloponezitet**, Libër I. kap. 24.

Μενίσι[σ]χα

Αίσχρίωνος

χαῖρε

Μενίσχος, gjininë mashkullore të emnit të parë, e hasim vetëm në monedha argjenti e bronxi të Dyrrahit, kurse Μενίσιχα jo.

Emnin 'Αίσχρίων nuk e ka as Pape-Benzeler.

22. Fragment kionsku

Materiali: gur gëlqeror.

Përmasat: nalt. 0.17 m, gjan. Maks. 0.124 m.

Naltësia e shkrojave: 0.023 m – 0.03 m.

Prejardhja: afër rranzës së faqes jugore të kodrës me naltësi 76 m; 0.45 m. Thellësi.

Ruejtja: ka mbetë një copë e shtyllëzës e hjekun së gjati nga ana e mbishkrimit.

Fragmenti ka trajtën e një pete të parregulltë, me këte mbishkrim të gjymtuem:

...αμίσχα

Ἐπιγένεος

χαῖρε

Fig. 22

23. Fragment kionisku

Materiali: gur gëlqeror.

Përmasat: shtyllëza: naltësia 0.20 m.

Bazamenti: nalt. 0.255 m, gjan. 0.19 m, trash. 0.12 m.

Naltësia e shkrojave: 0.022 m – 0.029 m.

Prejardhja: faqja e poshtme veriore e njenës prej kodrave të dautes, kundrejt kodrës me naltësi 61 m të t. Kokomanit, në sipërfaqe.

ruejtja: pjesa e sipërme e shtyllëzës dhe fundi i bazamentit janë thye pjerrtas nga mbrapa. Sipërfaqja asht mjaft e hangëme.

Shtyllëza asht e rumbullakët dhe pak e sheshtë mbi një bazament jo të rregullt katërkandësh dhe asht nxjerrë nga një fragment arkitektonik ma i vjetër. Nga mbishkrimi i saj kanë mbetë dy radhët e fundit:

Ἄδαμά[τα

χαῖρε

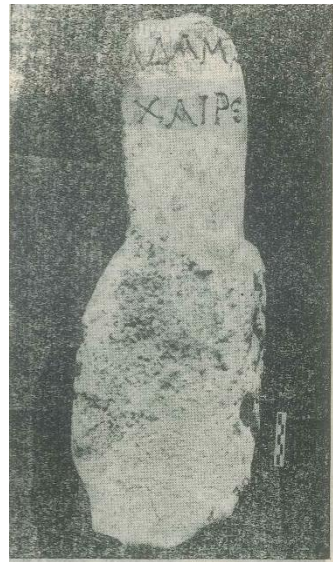

Fig. 23

Shkrojat e mbishkrimit janë me apices Emni Ἄδαμά[τας asht me origjinë Ilire, mbasi atë e lexojmë në një monedhë bronxi të Scodras, kryeqendër e shtetit ilir të Ardianëve, dhe nuk gjindet në viset greke.

24. Kionisk i Brygut

Materiali: gur gëlqeror.

Përmasat: nalt. 0.16 m, diam. I madh 0.097 m, diam. I vogël 0.088 m.

Naltësia e shkrojave: 0.013 m.- 0.021 m.

Prejardhja: rranza e faqes jugore të kodrës me naltësi 76 mm; në 0.35 m. Thellësi.

Ruejtja: mungon bazamenti. Në radhën e dytë të mbishkrimit asht damtue pak nga e majta. Mbrapa i asht këputë një copë dhe sipër, nga e djathta, paraqitet i gërvishtun.

Shtyllëza e vogël asht e thjeshtë dhe e rumbullakët dhe vjen tue u ngushtue nga poshtë. Ka këtë mbishkrim të parregullt katër radhësh:

Fig. 24

Βρύγος
'Αφρ]οδισί
ου χαῖ
ρ[ε

Βρύγος mund të jetë një kujtim i fisit të Brygëve, që Apian i përmend si pushtuesa, në kohët e lashta, të kolonisë së porsalindur të Epidamn³⁵). Por emni i personit këtu duhet t'i përkasi një iliri. Këtë e përforcon dhe fakti se në mbishkrimet e Thrakisë, me sa dijmë nuk asht ndeshë një emën i tillë³⁶).

³⁵) Appianius, **Bellum civile**, II, kap. 39.

³⁶) G. Mihailov, **Inscriptiones Graeciae in Bulgaria Reperte Academia Litterarum Serdicae**, (Volumen I-MCMLVI – Volumen II - MCMLVIII)

'Αφρ]οδισίος asht emën i njoftun grek.

25. Kionisk i Perigenit

Materiali: gur gëlqeror.

Përmasat: nalt. 0.297 m, diam. 0.112 m.

Naltësia e shkrojave: 0.016 m – 0.026 m.

Prejardhja: nga verilindja e kodrës së dytë të tut hidrit.

Ruejtja: i mungon bazamenti. Sipër ka disa hyemje të vogla, në fund asht damtue pak nga mezi i radhës së parë dhe shkakton vështirësimin e leximit të dy germave γ dhe ε.

Shtyllëza asht e thjeshtë e cilindrike. Sipërfaqja e saj nuk asht e sheshtë: vende vende ajo ka disa dalje të lehta. Mbishkrimi i skalitun në te asht ky:

Γερι[γέ]νης

'Επιχάδος

χαῖρε

Me emnin Γερι[γέ]νης kemi vetëm një drahme argjenti të Dyrrahit. Për 'Επιχάδος] shif Nr. 9.

Fig. 25

26. Kionisk i Euklidit

Materiali: gur gëlqeror.

Përmasat: nalt. 0.285 m, gjan. 0.137 m.

Naltësia e shkrojave: 0.023 – 0.043 m.

Prejardhja: ana jugperëndimore e kodrës me naltësi 61 m; 0.72 m. Thellësi.

Ruejtja: mungon bazamenti. Nga mbrapa, sipër, asht i thyem dhe i asht hjek një pjesë.

Shtyllëza ka një trup cilindrik në sipërfaqe nuk asht përgjithësisht i lëmuet. Mbishkrimi i hartuem me germa të mëdha, në përpjestim me madhësinë e shtyllëzës, zen pothuë krejt anën e përparme të saj.

Εὐχλίδας

Τρίτου

χαῖρε

Fig. 26

Germa janë pajisë me *apices*. Me vlerë në këte mbishkrim asht emni ilir Τρίτος; ai asht mjaft i përhapun jashtë vendit tonë, sidomos në Dalamaci³⁷). Emni ka fillue të bahet dhe ma i njoftun në Dyrrah. Përveç drahmeve argjenti, ate e gjejmë dhe në një tjetër kionisk të zbuluem po në këtë nekropol³⁸). Sa për qendrat e tjera të vendit tonë, Apollonia asht e para që na ka dhanë një shtyllëz vorri me këte emën³⁹); mandej Irmaji me anë të një vule pitosi që u zbulue tashti së shpejti në kalanë e tij⁴⁰).

Emni Εὐχλίδας asht lexue për të parën herë në një gur vorri nga Selenica⁴¹).

³⁷) H. Krahe, po aty.

³⁸) Shif mbishkrimin Nr. 27.

³⁹) Ruhet në Muzeumin e Apollonisë (e pabotueme).

⁴⁰) Ruhet në Muzeun Arkeologjik-Etnografik të Tiranës (e pabotueme).

⁴¹) L. Ugolini, *Albania antica*, vol. I, *Ricerche archeologiche*, Roma-Milano, 1937, f. 193, fig. 79.

27. Kionisk i Epiktesit

Materiali: gur gëlqeror.

Përmasat: nalt. 0.213 m, diam. 0.103 m,

Prejardhja: veri perëndim i kodrës me naltësi 76 m; 0.68 m. Thellësi.

Ruejtja: mungon bazamenti. Kionisku asht i thyem nga mbrapa.

Shtyllëza asht e rrumbullakët dhe nuk asht pajisë me ndonji element zbukurimi. Në ballin e saj lexohet:

Ἐπι~~κ~~τησις

Τρίτου

χαῖρε

Germat e mbishkrimit janë mjaft të kjarta.

Emni i parë Ἐ~~κ~~κτησις duket se ka qenë i përdorun në Dyrrah. Këtë e vërtetojnë dy objekte të thjeshta arkeologjike: një kionisk i gjetun në nekropolin në jugperëndim të qytetit⁴²). Dhe një tjetër në kodrat e Dautës⁴³).

Fig. 27

28. Kionisk i Eunojës

Materiali: mermer i bardhë.

Përmasat: nalt. 0.362 m, diam. 0.116 m.

Naltësia e shkrojave: 0.015 m - 0.021 m.

⁴²) S. Anamali, po aty, f. 49.

⁴³) Ruhet në Muzeumin e qytetit të Durrësit, (i pabotuem).

Prejardhja: ana veri-perëndimore e kodrës 75 m

Të naltë, kah fundi; 0.80 m thellësi.

Ruejtja: asht thye në pjesën e poshtme.

Shtyllëza asht e rrumbullakët. Ajo asht nxjerrë nga një shtat i vogël i lashtë, nga i cili kanë mbetë qafa. një pjesë e vogël e krahnorit dhe pak shpina, Ka këte mbishkrim triradhësh në drejtim të kundërt me atë të skulpturës

Εὐνοια

Βενέτου

χαῖρε

Në sipërfaqen mjaft të sheshtë të shtyllës germat janë skalitë me kujdes.

Fig. 28

Emnin *Εὐνοια* nuk e kemi shikue deri tash në ndonji mbishkrim tjetër të vendit tonë.

Βένετος asht trajtë greke e emnit Venet. Atë nuk e kemi gjetë ma parë në Shqipni dhe H. Krahe në fjalorin e emnave të personave e citon vetëm nga mbishkrimet në gjuhë latine. Emni ka lidhje me fisin e Venetëve, që banonte në Italinë e veriut ⁴⁴).

29. Kionisk i Epikarpisë

Materiali: gur gëlqeror.

Përmasat: nalt. 0.192 m, diam. 0.121 m.

Naltësia e germave: 0.014 m - 0.028 m.

⁴⁴) H. Krahe, **po aty**.

Prejardhja: nga veriu i kodrës me naltësi 75 m. Hedhun në sipërfaqe.

Ruejtja: asht i thyem poshtë dhe paraqet një çamje të lehtë që shkon vertikalisht nga fundi deri në radhën e tretë të mbishkrimit.

Shtyllëza asht e rrumbullakët dhe ka trajtë cilindrike. Mbi të lexohet:

Ἐπικαρπία

Σωστρίωνος

χαῖρε

Fig. 29

Me sa dijmë, nuk asht gjetë ndonji dokument epigrafik me emnin personal Ἐπικαρπία. H. Krahe

përmend si emën ilir *Carpia* i cili mund të ketë lidhje me emnin tonë. Shif te Krahe dhe emnin e qytetit Ἐπικαρπία⁴⁵).

Σωστρίων asht lexue deri tashti në drahme të qytetit Dyrrah dhe në një gur vorri të përmendun ma sipër, i cili asht gjetë në Selenicë⁴⁶).

30. Kionisk i Lykut

Materiali: gur gëlqeror

Përmasat : nalt. 0.295 m, diam. 0.118 m.

Naltësia e shkrojave: 0.016 m - 0.032 m.

45) H. Krahe, **Die alten balkanillyrischen geographischen Namen**, Heidelberg 1925, f. 23

46) L. Ugolini, **po aty**, f. 193.

Prejardhja: vendi i quejtun "ullishta e Fan Lakut", në sipërfaqe.

Ruejtja e mirë, i mungon vetëm bazamenti.

Shtyllëza asht e thjeshtë një trup si të shulit (cilindrit). Mban këte mbishkrim tri radhësh:

Λύκος

Φιλιστίδα

χαῖρε

Fig. 30

Germat A, Λ, Σ dhe Y janë: vija të përkulura. Shkronja Y, në pjesën e sipërme (në kokë) i ngjan gërmës Ω të kthyeme përpjetë (Ω)

Λύκος asht emni grek që i përgjigjet latinishtes Lupus — ujk. Personi që mbante këte emën ka shumë mundësi që të jetë me orgigjinë ilire, mbasi dijmë se në mjaft raste ilirët thirreshin me emra kafshësh -zakon ky që ka mbetë ende sot ndër ne në disa vende të banueme. Në pohim të këtij mendimi vjen në ndihmë një altar vorri me mbishkrim latin që asht zbulue në Shën-Jon të Elbasanit ⁴⁷). C.P. Sestieri⁴⁸) ka nxjerrë nga mbishkrimet latine të disa viseve ilire të botueme në C.I.L., një listë me emnat Lupus e Lupa. Ndër të tjera, ai tërhjek vemendjen se këta emna, nga një herë, gjinden të shoquem me të tjerë emna kafshësh. I tillë asht dhe rasti i një guri vorri të zbuluem në Dyrrah, ku përmenden dy

47) H. Ceka-S. Anamali, **Mbishkrime latine të pabotueme të Shqipënisë**, në "Bulet. Univ. Shtet. të Tiranës, Seria Shk. Shoq." 1(1961).

48) F.C. Sestieri, **Nëshkrime latine të Shqipnis**, në "Studime e Tekste", Dega II, Arkeologjike, Nr. 1, Tiranë 1943, f. 38-9.

motra me emnat Lupa e Ursa, që autori i sipërm i konsideron me gjasë të linduna në këte qytet.

Emni Λύκος para zbulimit të kioniskut, njihej edhe ma parë në Dyrrah. Ate e kemi gjetë në drahme argjendi e bronxi të qytetit. Gjinia femënore e këtij emni. Λύκα, asht lexue në kornizën e nji stelje të Sarandës⁴⁹).

Edhe emni, i dytë i mbishkrimit njihej në Dyrrah. Objektet që e dëshmojnë këte janë prap monedhat e argjendit, të cilat mbajnë Φιλιστείδης që asht i ngjashem nie Φιλιστίδας.

31. Kionisk i Tatës

Materiali: gur gëlqeror.

Përmasat: nalt. 0.129 m. Diam. 0.10 m.

Naltësia e shkrojave: 0.016 m–0.031 m.

Prejardhja: kodra me naltësi 75 m, nga veriu; 0.68 m thellësi.

Ruejtja: asht fragment; sipërfaqja e mbishkrimit paraqitet pak e dantume nga gropëza gërvishtje.

Shtyllëza asht e thjeshtë dhe e rumbullakët. Ka këte mbishkrim tri radhësh:

Τάτα

Αριστίωνο[ς

χα]ῖρ[ε

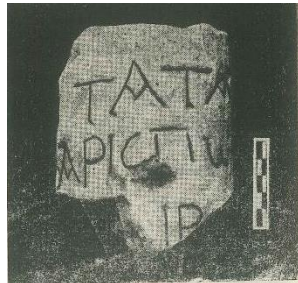

Fig. 31

49) L. Ugolini, **po aty**, f. 145-6 e 190.

Τάτα asht emën ilir. H. Krahe e përmend vetëm nga një dokument mbishkrimor në gjuhën latine⁵⁰). Përsa i përket autenticitetit etnik, emni asht përfshi në grupin e tretë, d.m.th, n'atë nga ma pak të sigurtët. Zbulimi i mbishkrimit të masipërm dhe i atij latin në një pllakë vorri nga Kolesjani i Kuksit⁵¹), mendojmë se do të ndihmojnë në përfundimin e origjinës së tij ilire. Emni grek Ἀριστίων asht i njoftun në Dyrrah. Kohët e fundit u zbulue në një kopësht nga veriu i termave romake të qytetit një kionisk në mbishkrimin e të cilit duket emni i masipërm⁵²). Ἀριστίων asht lexue ma parë dhe në monedha argjendi të Dyrrahit.

32. Kionisk i Tatajës

Materiali: gur gëlqeroi.

Përmasat: nalt: 0.107 m, diam. 0.116 m.

Naltësia e shkrojave: 0.022 m - 0.027 m.

Prejardhja: u gjet në sipërfaqe nga veriu i kodrës me naltësi 75 m.

Ruejtja: asht këputë nga poshtë dhe sipër paraqitet i damtuem sidomos nga ana e mbishkrimit.

Pjesa e shtyllzës ka premje të rumbullakët. Nga mbishkrimi i saj janë ruejt vetëm këto dy radhë:

Fig. 32

⁵⁰) L. Krahe, **Lexikon altillyrischer Personennamen**, Heidelberg 1929.

⁵¹) H. Ceka-S. Anamali, **po aty**, Nr. 19.

⁵²) Ruhet në Muzeumin e qytetit të Durrësit (i pabotuem).

Ταταια

Γράνια

Germat janë të dukëshme, mjaft të rregullta dhe të pajisura me apices. Emnin ilir Ταταια H. Krahe leteralisht nuk e ka në fjalor dhe nuk e kemi njoftë deri tash në vendin tonë. Në fjalor përmendet vetëm një emën:

Tattaia, që vjen nga mbishkrimi latin i gjetun në Dalmaci⁵³). Emni. Γράνιας asht i panjoftun ndër ne.

33. Kionisk i Anajës

Matearili: mermer i bardhë.

Përmasat: naltësi e përgj. 0.368 m, diam. 0:170 m, diam. Poshtë 0.138 m.

Naltësia e shkrojave: 0.024 m 0.034 m.

Prejardhja: fundi i faqes jugore të kodrës me naltësi - 76 m; 0.60 m thellësi.

Ruejtja: e mirë.

Shtyllëza ka trajtën e një koni të cinguem me majë të përmbysun. Fundi i saj asht i papunuem dhe ka prap trajtën e një koni shumë të cinguem të futun ma përmbrenda dhe gjithashtu me maje të përmbysun nga poshtë. Kjo pjesë shërbente, si duket, për ta ngulë shtyllëzën mbi një bazament ose vend tjetër të përshatshëm. Ka këte mbishkrim tri radhësh:

Ἄνναια

Γλανχία

χαῖρε

⁵³) H. Krahe, **po aty**, 111.

Germat e mbishkrimit janë skalitë kjartë e hollë. Ato janë me vija pak të përkuluna dhe pjesërisht të pajisuna me *apices*.

Shtyllëza sepulkrale, me gjithës thjeshtësinë e saj, ka prap. randësinë e vet. Emni ilir ' *Avvαα* që figuron në mbishkrimin e sipërm paraqitet mjaft i rrallë. Deri më sot, përveç se në një mbishkrim latin në vendin tonë dhe me 8 10.0 OVER në një tjetër latin (shif Nr. 51) që u zbulue ma parë në fushën pranë nga lindja e bregores së kodravet të H. Kokomanit, ate nuk e kemi pa tjetër kund. Në gjuhën greke nuk e gjejmë as në fjalorin e emrave personalë ilirë⁵⁴).

Emni Γλαυχίας, me gjithë tingëllimin grek, mendojmë t'i përkasi këtu një iliri. Me këte emën quhej edhe mbreti i shtetit të Taulantëve (fund i shek. IV para erës së re) që mori në pallatin e vet Pirron e vogël dyvjeçar, trashëgimtarin e fronit të Epirotëve Molosë. Përsa i përket përhapjes në vendin tonë, emnin Γλαυχίας e kemi gjetë dhe në Butrint⁵⁵).

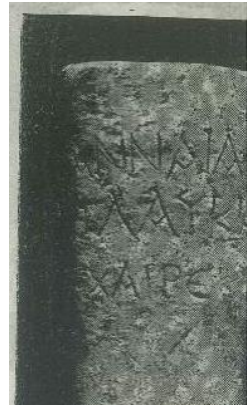

Fig. 33.

34. Kionisk i Teutaisë

Materiali: gur gëlqeror

Përmasat: nalt. 0.22 m. Diam. 0.106 m.

⁵⁴) H. Krahe, **po aty**, f. 6. Për emnin **Annaia** shif dhe R. Rendic-Micevic, **Illyrica zum problem der illyrischen Formel in römischer Zeit**, në "Archaeologia Iugoslavica" II, Beograd 1956, f. 44.

⁵⁵) L. Ugolini, **Albania Antica, Vol. 11, L'Acropoli di Butrinto**, Roma 1942, f. 119.

Naltësia e shkrojave: 0.018 m, - 0.027 m.

Prejardhja: rruga "a. Goga", pranë fabrikës së akullit ,nga jugu -- bashkë me gurin nr. 21. Ruejtja: i mungon bazamenti dhe paraqitet mjaft i damtuem nga mbrapa; një pjesë e shtyllëzës është këputë poshtë. Në sipërfaqen e mbishkrimit, djathtas, ka një gërvishtje të thellë, në formë vije të pjerrtë, që zbret nga e djathta në të majtë.

Shtyllëza ka trup cilindrik jo të sheshtë. Në ballë është gdhendë pak dobët:

Τευταια

'Αλεξ[η]νος

χαῖρε

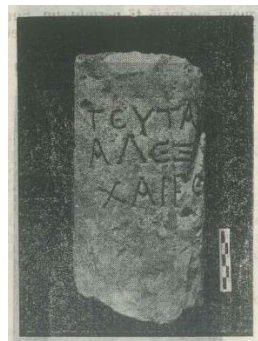

Fig. 34

Edhe ky mbishkrim i thjeshtë paraqet interes të veçantë onomastik. Emni i vajzës apo i grues *Τευταια*, që përmbahet në te, shifet për të parën herë dhe, me sa dijmë, nuk figuron në asnjë mbishkrim ose fjalor. Rraja *teut* - e zakonëshme për një numër emnash ilirë - len me kuptue kjo se dhe ai është një emër i tillë: një variant i ri që ka si bazë elementin e sipërm gjuhësor.

'Αλεξήν është i pa njoftun. Ai ka tingëllim grek dhe Paqe-Benzeler nuk e përfshin.

35. Kionisk i Labjës

Materiali: gur gëlqeror.

Përmasat: nalt. 0.162 m, diam. 0.132 m.

Naltësia e shkronjave: 0.018 m -- 0.026 m.

Prejardhja: poshtë kodrës së parë të Tut Hidrit, 0.70 m thellësi.

Ruejtja asht thye sipër, poshtë dhe anash.

Fragmenti i shtyllëzës paraqitet i thjeshtë dhe ka premje të rrumbullakët. Me germa të punueme hollë, asht hartue ky mbishkrim prej vetëm dy radhesh.

Λάβια

χαῖρε

Fig. 35

Nji nga emnat, që nuk diheshin ma parë, asht dhe ai i ilires Λάβια, të cilin e gjejmë të skalitun në fragmentin e kësaj shtyllze. Nji Λάβια tjetër e kemi dhe në kioniskun që vijon. Emni asht trajtë greke e *Lavia-s*, e cila njifet nga mbishkrime latine të zbulueme në Dalmaci e Itali⁵⁶).

36. Kionisk i Labjës së Gajit

Materiali: gur gëlqeror.

Përmasat: shtyllëza: nalt. 0.246 m, diam. Sipër 0.152 m, diam. Poshtë 0.148 m

Bazamenti: nalt. 0.071 m.

Prejardhja: kodra me naltësi 60 m..

Naltësia e shkrojave: 0.019 = 0.022 m.

Ruejtja: pjesa e mbishkrimit asht damtue mjaft. Kësaj i mungon nji copë poshtë, nga e djathta dhe ka aty këtu thyemje të vogla.

⁵⁶) H. Krahe, **po aty**, f. 64; R. Vulpe, **po aty**, f. 205.

Shtyllëza asht e thjeshtë dhe cilindrike. Mbështetet mbi një bazament katërkandësh, të cilit i ka mbetë një pjesë fare e vogël. Mbishkrimi asht ky:

Λάβια

Γαίου

χαῖρε

Për Λάβια shif mbishkrimin e masipërm.

Fig. 36

Γάιουϛ asht emën i rëndomtë me origjinë italice⁵⁷. Emni njihej dhe në Dyrrah, pse ate e kemi lexue dhe në dy shtyllëza vorri të zbulueme në nekropolin në jug-perëndim të qytetit, në një tjetër kionisk të gjetun së fundi në kodrat e Dautes⁵⁸) dhe ma parë në një monedhë bronxi. Nga qendrat tjera të vendit, ku e kemi hasë këte emën, shënohet Apollonia⁵⁹).

37. Kionisk i Traizinës

Materiali: gur gëlqeror.

Përmasat. Nalt. 0.19 m, diam. 0.098 m.

Naltësia e shkrojave: 0.017 m - 0.02 m.

Prejardhja: rranxa e faqes jugore të kodrës me naltësi 76 m. 0.30 m. Thellësi.

Ruejtja: mungon bazamenti me një pjesë të shtryllzës. Sipër, në drejtim të mbishkrimit, asht pak i thyem.

⁵⁷) S. Anamali, **po aty**, f. 49-50 e 51-53.

⁵⁸) Ruhet në Muzeumin e qytetit të Durrësit i pabotuem).

⁵⁹) C. Praschniker, **po aty**, f. 189.

Shtyllëza asht e thjeshtë dhe ka trup cilindrik. Mbi të lexohet ky mbishkrimi

Τραιζίνα

Γαίου

χαῖρε

Emni i grues ose i vajzës Τραιζίνα duket për herë të parë. Pape - Benzeler; Krahe, C.I.L. III dhe Schultze nuk e përmendin fare. Për Γάϊος shif mbishkrimin Nr. 36.

Fig. 37

38. Fragment i vogël kionisku

Materiali: gur gëlqeror.

Përmasat: nalt. 015 m. diam. 0.095 m.

Naltësia e shkrojave: 0.022 m - 0.025 m.

Prejardhja: zallishta pranë kodrës me naltësi 76 m, në sipërfaqe.

Ruejtja: ka mbetë vetëm pjesa e fundit e shtyllëzës pa bazamentin. Sipër ka një gropëz.

Pjesa e shtyllëzës ka premje të rumbullakët. Nga mbishkrimi ka mbetë vetëm formula e urimit:

χαῖρε

Fig. 38

39. Tjetër fragment i vogël kionisku

Materiali: gur gëlqeror,

Përmasat: nalt. 0.12 m. Diam. 0.115 m.

Naltësia e shkroajve: 0.016 1 – 0.027 m.

Prejardhja: hedhun në sipërfaqe në fushëzën në mes brezit të kodrave të h. Kokomanit dhe t. Kokomanit.

Ruejtja: mungon bazamenti dhe pjesa e sipër me e shtyllëzës.

Fragmenti i shtyllëzës asht përgjithësisht me premje të rrumbullakët dhe vjen si i shtypun para dhe mbrapa. Nga mbishkrimi asht ruejt vetëm radha e fundit:

χαῖρε

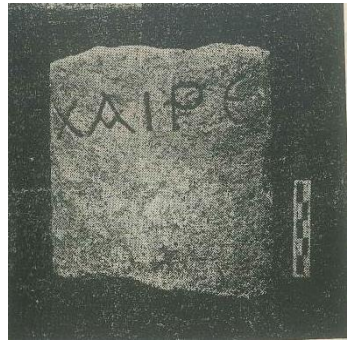

Fig. 39

40. Fragment - vogël kionisku

Materiali: Gur Gëlqeror.

Përmasat: Nalt 0.102 M, Diam. 0.143 M.

Naltësia E Shkrojave: 0.023 M.

Prejardhja: U Gjet I Hedhun Në Sipërfaqe Në Zallishten Midis Dy Brezave Të Kodrave Të Kokomanëve.

Ruejtja: përveç bazamentit dhe pjesës së sipërme të shtyllëzës, mungon dhe një copë nga mbrapa.

Pjesa e shtyllëzës ka qenë e rrumbullakët. Nga mbishkrimi i saj ka mbetë vetëm radha e fundit, dhe kjo fragmentare:

χαῖρε

Fig. 40

Të gjithë kioniskët e paraqitun: ma nalt si tip janë përdorë për një kohë mjaft të gjatë. Në rastin tonë, themi se kjo kohë ka fillue me shek. e III-

të para, erës së re. dhe zgjatet deri në shekullin e I-rë para erës së re. Këte e vërtetojnë, ndër të tjera, karakteret e disa germave që treguem në hymje të përshkrimit të tyre, formula e zakonëshme e përshëndetjes χαῖρε që ato nbajnë dhe, sidomos, materialet "in situ" si qeramika, terrakota, monedhat pranë të cilave janë gjetë.

C. Mbulesa arkëzash hini

Në nekropol janë zbulue dhe 4 kapakë urnash cinerare me mbishkrime. Mbulesat u gjetën pa arkëzat përkatëse, në pika të ndryshme të kodrave të Kokomaneve. Te gjitha jane prej guri, gëlqeror.

41. Arkëz e Megonit

Materiali : gur gëlqeror

Përmasat : gjat : 0.42 m gjan. 0.41 m nalt. 0.08 m në drejtim të kulmit dhe 0.05 në të dy anët e tij.

Naltësia e shkrojave: 0.027 - 0.033 m

Prejardhja: përdorë si material ndërtimi në një vorr të mavonshëm, që u gjet në lindje të kodrës me naltësi 61 m.

Ruejtja: e mirë.

Kapaku ka trajtën e një çatie me kulm në mes. Në një faqe të kësaj asht skalit emni : Μέτων i cili ka mbetë i panjojtun deri tash në mbishkrimet e zbulueme në Dyrrah, ashtu dhe në të gjitha tjerat të gjetuna në vendin tonë.

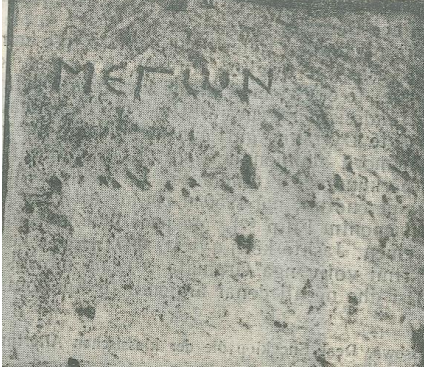

Fig. 41

42. Arkëz e përbashkët

Materiali: gur gëlqeror,

Përmasat: gjat. 0.60m, gjan. 0.38 m. Trash. Në kulm 0.082 m, trash. Në anët 0.04 m.

Naltësia e shkrojave: 0.018 m - 0.055 m.

Prejardhja: asht gjetë në një gërmim mbrapa shtëpisë së tofik kokomanit, nga jugu i kodrës

75 metra e naltë.

Ruejtja: e mirë; asht thye pak një cep nga e majta e faqes ku ndodhet mbishkrimi.

Mbulesa ka trajtë çatie me kulm të ulët. Në njenën nga dy faqet e sipërme të saj gjindet ky mbishkrin katër radhësh, që përmend tre persona vorrosun në këte arkëz:

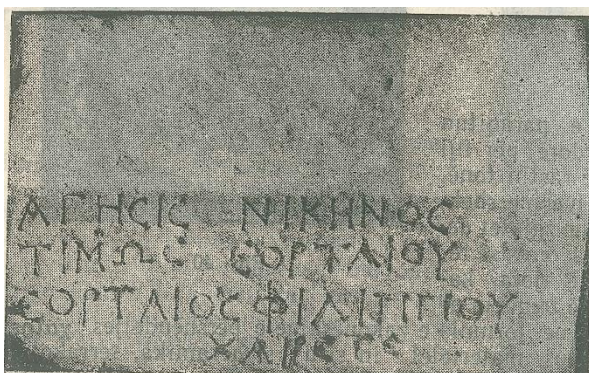

Fig. 42

Αγήσις Νικήνος
Τιμώ Έορταίου
Έορταίος Φιλίππου
χαίρετε

Germat janë të dukëshme dhe riejnë gjurmat e një ngjyre të kuqe, me të cilën ato kanë pasë qenë lye.

Mbishkrimi që mban mbulesa e arkës asht i pasun me emna personash disa prej tyre, sikurse asht rasti i dy emnave 'Αγήσις dhe Τιμώ shifen për herë të parë si në Dyrrah ashtu dhe në qendrat e tjera antike të vendit. Emnin Νικήν e kemi lexue në monedha të qytetit. Νικήν dhe Τιμώ nuk janë në fjalorin e Pape-Benzeler.

Mbulesa e arkës së hinit ka një randësi tjetër dokumentare, pse emni i katërt i mbishkrimit 'Εορταίος asht me origjinë ilire⁶⁰). Ky emën ka lidhje me emnin e fisit të Eordejve, të cilët banojshin

⁶⁰) H. Krahe, **po aty**, f. 47.

në krahinën e sotme të Devollit⁶¹). Përsa i përket randësisë, me përjashtim të monedhave prej argjendi dhe një prej bronxi të Dyrrahit, guri funerar mbetet, me sa dijmë, i vetmi material mbishkrimor i zbuluem deri sot. Emni i fundit i mbishkrimit, Φίλιππος, asht përkundrazi i rëndomtë. Në nekropolin e përmendun të Dyrrahit, nga jug-perëndimi, më 1950 u zbulue një vulë katërkaridëshe me emnin e pritanit eponim Filip ⁶²). Ma parë janë gjetë dhe monedha të Dyrrahit me këte emën, Jashtë këtij qyteti, Φίλιππος e kemi lexue në një fragment mbishkrimi votiv nga Gramata⁶³), në mbishkrimin e dytë të një guri vorri⁶⁴) si dhe në një denar argjendi të Apollonisë.

43. Fragment mbulese

Materiali: gur gëlqeror.

Përmasat: gjat. 0.375 m, gjan. 0.33 m. Trash. Në kulm 0.068 m.

Naltësia e shkronjave: 0.022 m - 0.082 m.

Prejardhja: nga lindja e kodrës 61 m të naltë. Shërbente si material ndërtimi në vorr të mavonshëm.

Ruejtja: mungon pothuej gjysma e kapakut. Ky përfshin një pjesë të dy anëve që formojnë kulmin e mbulesës.

Fragmenti ka trajtën e një mbulese me kulm si çati; në njenën nga faqet ndodhet mbishkrimi prej tri radhësh, të cilit i mungon pjesa e djathtë :

⁶¹) Oberhummer, në "Pauly Wissowa. Real Encyklop.die der klassischen Altertums. wissenschaft", s.v. Eurodaia e Eordaikos.

⁶²) S. Anamali, **po aty**, f. 57.

⁶³) C. Patsch, **po aty**, f. 93.

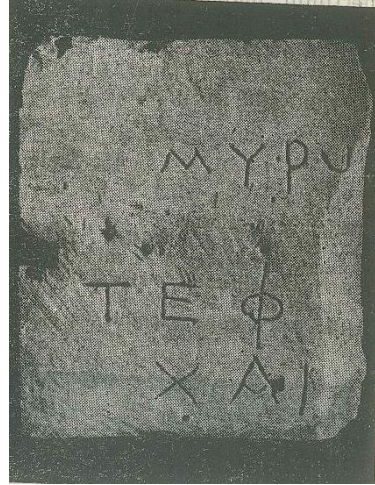
⁶⁴) Ruhet në Muzeumin e Apollonisë (i pabotuem).

Μυρώ

Τευ[ίλου

χαϊ[ρε

Fig. 43

Nga emni i parë në Dyrrah kemi zbulue një kionisk me mbishkrimin Μυρώ⁶⁵). Prandej, ka mundësi që në mbarim të emnit të mos ketë germë tjetër, por në Apolloni asht zbulue dhe një altar vorri, ku ky paraqitet me formën Μύρων⁶⁶). Emni i dytë i mbishkrimit, nga i cili janë ruejtë

vetëm tri germat e para Τεφ, mund të jetë ma tepër Τέφιλος, që shifet në drahme e bronxe të qytetit të Dyrrahit.

44. Fragment mbulese

Materiali: gur gëlqeror,

Përmasat; gjat. 0.155 m, gjan. 0 143 m, trash. 0.054 m.

Naltësia e shkrojave: 0.014 m - 0.038 m.

Prejardhja: gjetun në sipërfaqe të kodrës 62 m të naltë, nga veriu.

Ruejtja: e keqe.

Pjesa që ka mbetë e kapakut të arkëzës, ka trajtën e një pllake të thyeme, pothuej katërkandëshe. Nga mbishkrimi ka ngelë ky fragment:

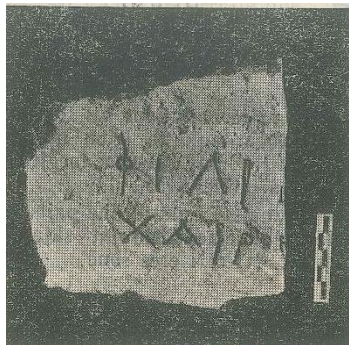
⁶⁵) Ruhet në Muzeumin e qytetit të Durrësit (i pabotuem)

⁶⁶) C. Patsch. po aty, f. 183.

Φίλι . . .

χαῖρ[ε

Katër mbulesat e arkëzave të paraqituna ma sipër kanë ngjashmëni përsa u përket karaktereve të germave të mbishkrimit dhe (rrethanave të gjetjes me kionisket, prandej mendojmë se ata i përkasin shek. III-I para erës së-re. Fig. 44

GURË SEPULKRALË ME MBISHKRIME LATINE

Janë gjithësejt 9 si numër. Disa prej tyre u zbuluen në fushën ku nekropoli shtrihet në lindje në mes të brezit të kodrave të H. Kokomanit dhe ato të T. Kokomanit; tjerët janë gjetë si material ndërtimi të vorreve të mëvonshëm. Në paraqitjen e tyre do të kemi parasysh shi në rastin e gurëve me mbishkrimë greke, të dhanat e përgjithëshme arkeologjike, d.m.th emërtimin, materialin prej të cilit janë punue, përmasat, prejardhjen e saktë të tyre, rruajtjen dhe përshkrimin e pamjes së jashtme të çdo monumenti. Përsa i përket epigrafisë, përveç deshifrimit e transkribimit të tekstit, do të përpiqemi të japim një koment të shkurtër, si rreth përmbajtjes dhe randësinë së emrave që mbajnë mbishkrimet⁶⁷).

⁶⁷) Për planin e ndjekun në paraqitjen e monumenteve me mbishkrime, shif A. Sadurska **inscriptions latines. et monuments funéraires romains au Musée National de Varsovie**, Varsovie 1953.

45. Stele e Klaudia Hermit

Materiali: gur gëlqeror.

Përmasat: nalt. Maks. 0.645 m, gjan. 0.75 m, trash. 0.15 m.

Naltësia e shkrojave: 0.085 m.

Prejardhja: shërbente si material ndërtimi në një vorr të mavonshëm, që u gjet në lindje të kodrës 61 m të naltë.

Ruejtja: asht e thyeme poshtë në vijë horizontale.

Stela ka trajtën e një pllake, e cila mbaron sipër me një fronton trekandësh të pajisun me dy akrotera të thjeshtë. Mbrenda frontonit, në qendër, asht skalitë një rozetë katërfletëshe. Nën fronton dhe në dy anët pllaka qarkohet nga një kornizë e profilueme tri rradhëshe, mbrenda së cilës asht gdhendë ky mbishkrim jo i plotë:

CLAUDIÆ

HERMI

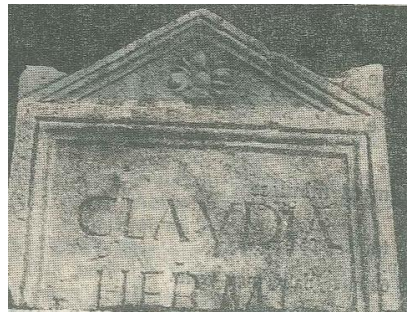
Transkribimi: *Claudia* / *Hermi*

Përmasat e gurit sepulkral tregojnë se kemi të bajmë me një stele monumentale. Mjerisht, mbishkrimi i fragmentuem nuk na lejon me pasë një ide sadopak të plotë rreth përmbajtjes së tij. Emni *Claudia*, megjithëse i

rëndomtë për botën romake, na del për të parën herë.

Germat e mbishkrimit janë shumë të mëdha, të bukura dhe pajisë me *apices*. Në radhën e parë: A dhe E janë të bashkueme.

Fig. 45

Shkrojat skjarojnë se monumenti nuk shkon ma përtej nga shek. i I-rë i erës sonë.

46. -Stele. Q. Dyrracinit

Materiali: gur gëlqeror.

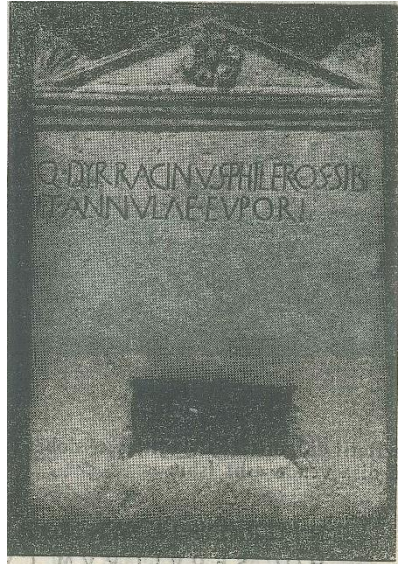
Përmasat: nalt. Maks. 0.514 m, gjan 0.353 m; frash. 0.105 m.

Naltësia e shkrojave: 0.022 m – 0.027 m.

Prejardhja: u gjet mes të njejtin vend shi guri i maparshëm.

Ruejtja: e mirë

Stela ka trajtën e një pllake që kulminon sipër me një fronton trekantëdësh, dy anët e të cilit janë pajisë me një akroter me trajtë gjysëm palmete. Një rozetë gjashtë fletëshe, punue në relief të ulët, zbukuron qendrën e frontonit, ndërsa trupi i steles përshkohet së gjani, afër fundit, nga një brimë katërkandëshe. Baza e frontonit ndahet nga pjesa tjetër e trupit me anë të dy radhëve të profilueme, nën të cilat asht skalitë:

Q. DYRRACINVS. PHILEROS. SIBI Fig.46
ET ANNVAE EVPORI

Transkribimi: Q (uintus) Dyrracinus Phileros sibi) et Annulae Eupori

Mbishkrimi ban fjalë për Kuint Dyrracin Filerosin, nga mbiemni duket se asht me origjinë helene, ose i helenizuem dhe si gentilic ka riejtë etnikonin e qytetit të Dyrrahit, ku jetoi. Ky e ngriti këte përmendore të vogël për vehten e vet dhe për Annulë Euporin. Nuk dihet se çfarë lidhje kishte Annula me kushtuesin e këtij guri sepulkral. Emni, që i përgjigjet greqishtes. 'Αννόλα, ka prejardhje ilire⁶⁸). Ai asht i rrallë dhe asht pa vetëm në një mbishkrim tjetër të Apollonisë. *Euporius* asht i njoftun. Nji *Euporion* asht vrejte në një gur tjetër mortor të Dyrrahit⁶⁹). Në mbishkrimin, pikëzimi asht ndjekë me rregull.

Shkrojat janë të holla të dukeshme dhe të punueme me kujdes. Guri funerar i përket, për këtë arsye, mbarimit të shek. II të erës së re.

47. Pjesë e poshtme e një stele

Materiali: gur gëlqeror.

Përmasat. Nalt. 0.61 m, gjan. 0.43 m, trash. 0:13 m.

Naltësia e shkrojave: 0.02 m.

Prejardhja: njilloj si guri nr. 45.

Ruejtja: mungon frontoni. Në trup, stela asht thyc pak sipër nga e majta.

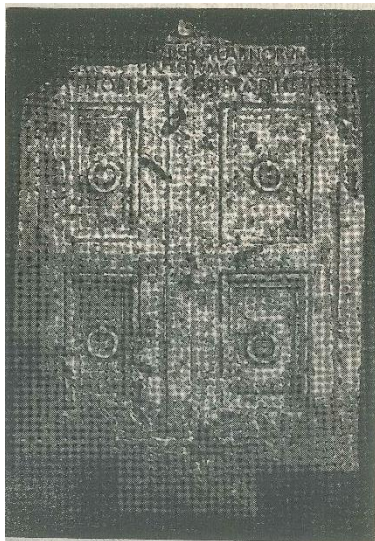

Fig. 47

⁶⁸) H. Krahe, **po aty**.

⁶⁹) P. C. Sestieri, **po aty**, Nr.39.

Edhe këjo stele ka trajtën e një pllake. Përpara ajo ruen pamjen e një porte dy kanatash të skalitun në reliev. Çdo kanatë e portës ka dy pasqyra ose zemra, në qendër të të cilave vrehet një reze në trajtë rrethi. Porta kufizohet në katër anët nga një kornizë e profilueme dhe jashtë kësaj mbaron në fund me një të dalun katërkandëshe, që shërbente për ta ngulë në një vend të përshtatshëm. Në pjesën e poshtme, afër mesit, duken gjurmat e një mbërthese prej plumbi. Stela asht thye në anën e sipërme këtu duket se vazhdon një paraqitje tjetër figurative; (ndoshta një fronton ose kasetë, që zakonisht vrehet mbi portën. Në pjesën e damtueme gjindet mbishkrimi prej tri radhësh, i cili edhe për shkak të porozitetit të gurit dhe skalitjes së dobët ka mbetë tepër i fragmentuem dhe në disa vende asht fshi:

...NIGRO FIL . ANNORVM...

...HOC SE PVLCRVM.CVRAVIT

SI NOBIS? SINE ODIIO?

Transkribimi: ... Nigro fil(io) annorum .../... hoc sepulcrum curavit

si nobis? sine odio?

Nga cungimi i mbishkrimit nuk dihet se kujt ju ngrit kjo stelë, ose cili që ai që u kujdes për këte vorr (hoc sepulcrum curavit). Ndoshta guri sepulkral u ndërtue nga një që nuk ia dijmë emnin nga mungesa e shkrimit, për birin e të quejtunit *Niger*. Radha e tretë, që formohet edhe kjo prej fjalësh të fragmentueme të pakuptueshme mirë, mund të jetë një aluzion për botën e përtejshme, që ka lidhje me paraqitjen figurative të steles. Në fakt dihet se porta, si element i nevojshëm zbukurimi i monumenteve, tue pasë pamjen e një shtëpie, paraqiste në të njëjtën kohë kalimin në botën e të vdekunve. Një figurë të tillë

dekorative simbolike e kemi gjetë dhe te një reliev tjetër e vorri të Dyrrahit, që asht gati i ngjashëm me stelen që përshkruem⁷⁰).

48. Stele e C. Jul Rufit

Materiali: gur gëlqeror.

Përmasat: nalt. 0.72 m, gjan. 0.28 m, trash, 0.06 m - 0.11 m.

Naltësia e shkrojave: 0.024 m – 0.034 m.

Prejardhja: njilloj si guri nr. 45.

Ruejtja: asht thye nga e djathta sipër.

Stela asht e thjeshtë, pa fronton dhe mbaron në fund me një pykë katërkandëshe, që shërbente për ta ngulë në ndonji vend të përshtatshëm. Ajo qarkohet anash nga një kornizë pak e ngritun, që nuk mbyllet poshtë, tue i lanë vend një fushe diçka të thellueme, në të cilën asht skalitë dobët ky mbishkrim shtatë radhësh:

C. IVLIO. RVFO
VIXIT, ANNOS
L.
POSVIT. VOCONIA
VENERIA.
CONTVBERNA
LI VIVA . POSVIT

Fig. 48

⁷⁰) C. Praschniker e A. Schober. **Archaeologische Forschungen in Albanien und Montenegro**, Wien 1919, f. 44.

Transkribimi: G(aio) Iulio Rufo /[qui]

vixit annos /L/ posuit Voconia / Veneria / contuberna/ li viva posuit.

Mbishkrimi nga ana e majtë asht i fshimë. Germat janë të parregullta edhe fjalët ndahen në mes tyne nga pikëzime.

Guri i vorrit asht botue gabimisht, pa dashje, tash së fundi⁷¹⁾ dhe na po e ribotojme pa ndonji koment, vetëm sa për të riejtë tanësinë e numrit te monumentave sepulkralë, që janë zbulue në nekropolin tonë.

49. Stele e Katied Krusipit

Materiali: gur gëlqeroru

Përmasat: nalt. 0.868 m. Gjan. 0.36 m. Trash; 0.12 m.

Naltësia e shkrojave: 0.045 m.

Prejardhja: asht gjetë po në atë vend si guri nr. 45

Ruejtja: asht përgjithësisht e mire, fytyrat e figurës janë pak të dallueshme nga gjërymeje

Trajta katërkandëshë e këtij monumenti kunorëzohet sipër nga një fronton, i cili ka në anët dy akrotera të thjeshtë; një rozetë si rreth gdhendun në relief, zbukuron qendrën e tij. Në trupin e steles shifet një edikul, që kufizohet anash nga dy pilastra të thjeshtë, mbi të cilët qëndron frontoni. Mbrenda kësaj edikule vrejme një grue ulun nga e djatha mbi një fron të rrumbullakët. Grueja asht kthye me fytyrë përpara dhe ka veshë një këmishë me mangë të shkurtën, deri afër brrylit, e cila i zbret me pala deri te kambët. Sipër këmishës ajo ka hudhë një mantel. Tiparet e fytyrës

⁷¹⁾ H. Ceka-S. Anamali, **po aty**. f. 116-7.

së saj nuk duken nga dantimi, por flokët dallohen dhe janë si të shtruem, të ndamë në mes nga një vijë e drejtë. Grueja ka mbështetë krahun e djathtë mbi fron, ndërsa të majtin e ka kalue rreth qafës së një vajze të vogël, e cila qëndron pranë saj. Fëmija asht kthye dhe ajo me fytyrë përpara dhe mban një veshje të shkurtën të padallueshme mirë. Stela mbaron nën edikul i këtë mbishkrim:

C A T I E D I V S

C L C H R V S S I P P V S

T E R T I A E V X O R I

Transkribimi: Catiedius] G(aii) l

(ibertus) Chrussippus) Tertia uxori.

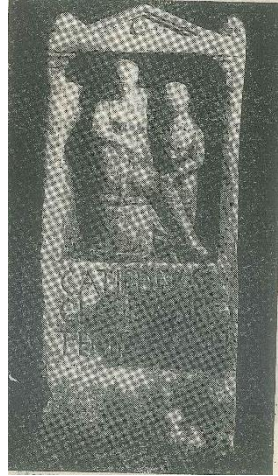

Fig. 49

Mbishkrimi, si në rastin e gurëve të tjerë, ka karakter funerar dhe na tregon se një libert e ngriti këte përmendore për kujtim të grues së vet. Në mbishkrim mungon pikëzimi. Për t'u shënuë këtu, përse i përket karakterit të germave, asht trajta e veçantë e shkronjës P, e cila asht dhanë me shejin P që duket se asht ndryshim i Γ greke, Germa V, që vjen mbas saj, asht ma e vogël se të tjerat, dhe kjo mund të jetë bamë për mungesë vendi, ose ma tepër me qëllim që të kuptohej se theksi nuk duhej të binte i fortë mbi te, tue dashtë me dhanë kështu shqyptimin e drejtë të emnit. *Chrussippus*. Si duket, ky emën nuk ishte fort i njoftun nga banorët e qytetit, e ndoshta as prej vetë gurëskalitësit. Në të vërtetë, emni që ngjan me prejardhje helene, nuk asht i përdorun ⁷²⁾, mbasi atë nuk e gjejmë si në mbishkrimet e Dyrrahit ashtu dhe në ato të

⁷²⁾ W. Schultze, po aty, nuk e ka.

qendrave të tjera të vendit tonë. Për ma tepër, me sa dijmë, edhe jashtë Shqipnisë, në viset kufitare të veriut dhe verilindjes, ai nuk njifet⁷³). Emni tjetër, *Catedius*, në shembullin *Cattedius*, asht gjet' në një pllakë vorri nga Byllis (Hekal i Fierit⁷⁴), kurse *Tertia* mbetet i pazbuluem në mbishkrimet tona.

50. Stele e Sekundinit

Materiali: gur gelqeror..

Përmasat: nalt: 0.78 m. Gjan. 0.41 m, trash. 0.05 -0.065 m.

Naltësia e shkrojave: 0.028 m.

Prejardhja: asht gjetë si mbulesë e një vorri të mavonshëm në një degëzim të rrugës "a. Goga", nga jugëperëndimi i fabrikës së akullit.

Ruejtja: paraqitet se coptueme me pesë pjesë.

Fig. 50

Rrasa asht e thjeshtë, në formë katërkandëshi, dhe mbaron sipër si trekandësh me kulm të lakuem në majë. Në anën e dukëshme të saj vrehen dy fusha katërkandëshe njena mbi tjetrën, të ndame në mes tyre prej një vije horizontale mjaft të dobët. Fushat kanë si kornizë të ulët e të sheshtë pjesën që mbetet anash nga sipërfaqja e stelës. Ajo që asht ma poshtë paraqet gjurmët e një skalitje të ashpër dhe të një mbishkrimi porsa të filluem (shifet

⁷³) C.I.L."111) nuk e ka.

⁷⁴) H.Ceka. S. Aramali, **po aty**, Nr. 4

vetëm një germë e pacaktueme) të lanuna ma vonë nuk dihet se për çfarë arsyeje. Fusha tjetër, fare pak e thellë, asht e sheshtë. Në të gjindet ky mbishkrim tetë radhësh, i cili fillon në mes të frontonit që i kushtohet perëndive Manë:

D. M. S

S E C V N D I N V S S . R

A E C O N S E R V A E Q . A

XXVIII, M E N S . V . M

E V M . A N N O S . XII .

M E N S E S . VII . D I E S

. V . B E N E M E R E N

T I P O S V I T

Transkribimi: D(is) M(anibus). S(acrum) / Secundinus Sur /
ae conservae

q(uae) (vixit) a(nnos)] XXVIII mens(es) V m /ecum [vixit /
annos XII] menses VII dies / V benemerem

Guri i vorrit i përket një skllaves. Mbishkrimi na kumton si një i quejtun Sekundin vendosi këte monument të thjeshtë për Surën, bashkëshorten e tij plot meritë, që rojti njizetetë vjetë e pesë muej dhe me të cilën ai bashkëjetoj për dymbëdhjetë vjetë, shtatë muej dhe pesë ditë.

Ajo që tërheq vemendjen në këte monument të thjeshtë sepulkral asht shtresa e ulët e dy personave që përmenden këtu dhe sidomos origjina ilire e *Suras*. Ky emën, që ishte mjaft i përhapun në Dalmaci, Daki, Mezi, Panoni, Veneti⁷⁵) dhe

⁷⁵) H Krahe, **po aty**, f. 108-9.

përgjithësisht në Ilirinë e veriut⁷⁶), ka fillue të bahet mjaft i njoftun vitet e fundit dhe në Dyrrah ⁷⁷). Emni tjetër *Sekundinus* nuk dihet, por shembuj të afërm me të kemi mjaft po në këte qytet⁷⁸). Interesant në mbishkrim asht dhe pikëzimi. Fjalët këtu janë nda në mes tyne jo me pika por me shenja që u ngjajnë gjetheve të urthit, të cilat nga një herë, për mungesë të pamjes së bishtit të tyne, duken si trekandësha të vegjël me majë tërposhtë. Edhe vendosja e tyne nuk asht gjithëherë e rregullt. Kështu, në radhën e dytë, emni Suras asht nda në mes të germave V dhe R po me një shenjë të tillë, ndërsa në rastin e formulës D.M.S. shenjat shifen ma tepër se sa duhen si numër dhe janë përdorë për qëllim zbukurimi. Karakteret e shkrojtave janë të rregullta e të punueme me kujdes. Germat janë me *apices*. Ato duken normalisht të gjana në krahasim me naltësinë dhe tregojnë se monumenti i përket shek, të II-të të erës sonë.

51. Stele e Anea Jukundës

Materiali: gur gëlqeror.

Përmasat: nalt. 0.77 m. Gjan. 0.34 m. Trash. 0.185 m.

Naltësia e shkronjave: 0.025 m -- 0.03 m.

⁷⁶) R. Vulpe, **po aty**, f. 197, 231.

⁷⁷) P.C. Sestieri, **po aty**, Nr. 28: Syrus; H. Ceka S. Anamali, **po aty**, Nr. 9. Në Durrës asht zbulue më 1959 një kionisk me mbishkrim grek që mban kete emen (ruhet në Muzeumin e qytetit të Durrësit, i pabotuem).

⁷⁸) Për emnin Secundus-a shif C.I.L. III. 1-615 6. A Bruhl "Albania" 1935, 1. 91. Nr.1;

C Patsc.). **Aus dem Albanesischnationalmuseum**, në "Jahreshefte der "sterreichisches Arch. Inst." XXIII, 2 1926 (Beiblatt), sp. 209ss — Shtylla 223-4; H. Ceka. - S. Anamali, **po aty**, Nr. 4 e 5.

Prejardhja: Fusha e Bejlikut, nga e djathta e rrugës që shkon për spitalle, kundrejt bregores së kodrave të Haki Kokomanit. U gjet me rastin e hapjes së një grope gëlqerje për ndërtimin e shtëpisë së të quejtunit Vlash Beçka.

Ruejtja: e mirë. Nji cep i anës së majtë të mbishkrimit asht pak i grryern, prandej tri germa janë disi të fshime.

Guri sepulkral asht mjaft i thjeshtë; bjen në sy trashësia e tij; me trajtë katërkandëshe të zgjatun, ai mbaron në fund me një të dalun po n'atë formë, që vliente për ta ngulun, si duket, ma tepër në dhe se sa në një bazament. Sipër gurit asht gdhendë thellë, tue sajue një fronton me dy akrotera shumë të thjeshtë, që arrijnë naltësinë e kulmit. Menjherë nën fronton asht ky mbishkrim katër radhësh, i skalitun mbi një sipërfaqe të punueme ashpër:

AJNNAEA . . IVCVND A . SIBI. ET
ANNAIO. PATRONO. SVO
ANNAEA . FACILIS . VIVA . FECIT.
ET. L .DYRRCELERI

Transkribimi: Annaea Iucunda, Sibi et /Annaio patrono suo / Annaea Facilis viva fecit / et L(ucio) Dyrr(acino), Celeri.

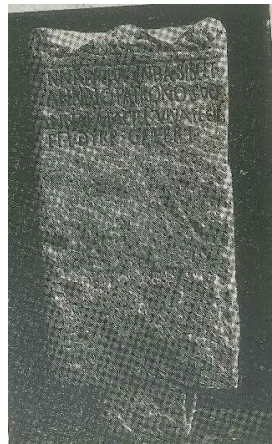

Fig. 51

Përmbajtja e mbishkrimit të këtij guri mortor tregon se kemi të bajmë këtu me një grup personash ilirë, të cilët nga thjeshtësia e gurit kuptohet se i përkasin një shtrese të ulët shoqnore.

Anea Facilis, një ilire, e ngriti këte monument qysh kur ishte gjallë për kujtim të Anea Jukundës dhe padronit të saj Anaj — që

të dy dhe ata me origjinë ilire. Ajo ia kushtoi gurin dhe Luc Dyrraciu Celerit, i cili mban si gentilic etnikonin e qytetit të Dyrrahit. Për t'u vrejtë janë këtu emnat e njoftun libertash *Facilis, Iucunda e Celer*: që shoqojnë emnat ilirë. Annaea e Annaius (emni Annaea ndeshet, me sa dijmë, si variant për të parën herë⁷⁹)).

Guri sepulkral, për trajtat e germave, punimin e tyre dhe rrethanat e gjetjes, i përket një kohe pak të vonë e ndoshta shek. II të I-të erës sonë

52. Stele e Sakravensës

Materiali: gur

Përmasat: nalt. 0.60 m, gjan. 0.39 m, trash. 0.17 m.

Naltësia e shkrojave: 0.03 m. – 0.035 m.

Prejardhja; ana e djathtë e rrugës që shkon për spitallë, kundrejt cepit verilindor të murit rrethues të spitalit civil. U gjet me rastin e hapjes së një kanali uji në fushën e Bejlikut.

Ruejtja: ka damtjëm në dy akroterët e frontonit. Nga mezi e poshtë asht thye pjerrtas nga e djathta në të majtën.

Pllaka e gurit që formon këte stelë asht mjaft e trashë, e thjeshtë dhe formë kuadrate të zgjatun. Sipër kulminon me një fronton trekandësh që ka anash dy akrotera pa ndonji zbukurim. Sipërfaqja e dukëshme asht e lëmuet, kurse mbrapa asht e papunueme dhe nga fundi paraqitet e zgavrueme. Në ballë poshtë frontonit ka këtë mbishkrim dy radhësh.

⁷⁹) H. Krahe, **po aty**, nuk ka emnin: Annaea

SACRA VENSES
NAFVI.FILIA

*Transkribimi: Sacravenses, Naevi
filia.*

Fig. 52

Në radhën e fundit, dy fjalët janë nda nga një pikë si trekandësh me kulm nga poshtë. Nga dy emnat që përmban mbishkrimi, të parin; *Sacravenses*,* nuk e shohim në ndonji vend kurse të dytin, në gjininë femnore *Nalvia*, e kemi në një pllakë vorri të fragmentueme nga Scampa (Elbasani⁸⁰).

53. Fragment stelje

Materiali: gur gëlqeror.

Përmasat: nalt. 0.81 m. Gjan. 0.40 trash. 0.10

nalt. e shkrojave: në "tabula ansata" – radha e parë: 0.04 m.
Radha e dytë: 0.03 m. Nën figurën: pesë radhët e para: 0.035 m,
tri radhët e fundit: 0.015 m.

Prejardhja: njilloj si stela e maparëshme.

Ruejtja: asht thye sipër, nga e majta ku mungon një pjesë e frontonit bashkë me akroter. Poshtë, nga e djathta e mbishkrimit, këputja asht e pjerrët dhe shkon nga e djathta në të majtë. Një kanelyrë e shkurtën me gjurmat e një mbërthese plumbi, që vrehet në qendër afër buzës së thyme dhe një tjetër ma sipër nga e

⁸⁰) H. Ceka. S. Anamali, **po aty**, Nr.24.

djathta, në anën e ngushtë të gurit, tregojnë se Stela asht thye në kohnat e vjetra dhe dy pjesët e saj kanë qenë bashkue përsëri. Paraqitja figurative asht mbulue pjesërisht nga një cipë e trashë smerci, e cila pengon dukjen e saktë të saj.

Stela ka pamjen e një pllake katërkandëshe të zgjatun. Sipër mbaron me një fronton jo të zakonshëm. Ky ka dy akrotera ansorë në formë gjethesh të stilizueme; kulmi i tij, në vend që të jetë me majë, asht i rrafshuem dhe ka trajtën e një tufshe si kunorë. Mbrenda frontonit asht skalitë, në relief të ulët, figura e një geni që ka qëndrue në kambë ngritun mbi majat e gishtërijve. Ai asht kthye majtas, i mbështetun po mbi kambën e majtë, ndërsa të djathtën e ka tërhjekë mbrapa. Geni paraqitet lakuriq. Dora e majtë e tij asht ngritun sipër kokës, me qëndrim vështrimi, dhe duket se kërkon të shikojë nga mbrapa; me dorën e djathtë pak të qitun përpara mban një pishtar.

Në bazë të frontonit vrehet një tabula ansata e thjeshtë; nën të cilën, në një fushë katërkandëshe pak të thellueme, asht dhanë në relief të ulët kjo skenë: mbi një shtrat, i cili qëndron mbi katër kambë të holla të pajisuna me tokëza si rrathë, duket e shtrime në një nga e djathta një femër, Vajza, ose grueja, ashtu kthye me fytyrë përpara dhe ka veshë një këmishë me mangë të shkurta. Nga tiparet e fytyrës së saj që asht e rrumbullakët, dallohen mirë vetëm sytë, kurse flokët, që i qarokojnë ballin dhe anët, mblidhen sipër si tufshë. Me krahun e majtë ajo mbështetet mbi një nënkresë dhe në dorë, që e ka të çueme deri mbi kokë mban një gjeth urthi; dorën e djathtë e ka të lëshueme dhe prek me te buzën e shtratit pranë fundit të nënkresës. Grueja asht mbulue me një pëlhurë të trashë, e cila me pala, të rralla, i zen shpatullën e djathtë, trupin e kambët. Një cep i kësaj mbulese zbret afër mezit të shtratit deri poshtë në tokë. Mbishkrimi zen një pjesë të mirë të

sipërfaqes së dukëshme të stelës dhe asht mjaft i fragmentuem. Ai fillon me këto dy radhë, të skalituna mbrenda tabulës:

... AN D I L I A . C . L . H I C .

... M P H I L A . R E Q V I E S C I T

Poshtë këtyne, nën reliev, vijnë tetë radhë të tjera,;

H O S P E S . N O L I . A D M I R A R E
Q V O D . S I C . M E . I N L E C T O . V
I [D ...

R E C V B A N T E . D O R M I E N ...

M O R T V A . S V M . S ... M ...

D O R M I R E . P V T A ...

F I L I A S . P I A . E T . A M A ...

L A E T O R . Q V O D ...

V I D I . F I L I A S ...

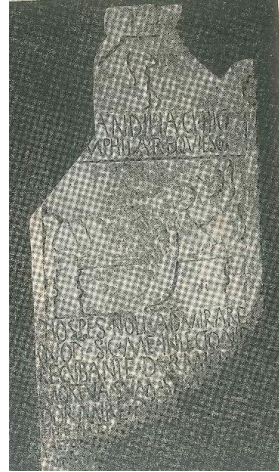

Fig. 53

Transkribimi: ... andilia G(ai) liberta hic / ... mphila requiescit

Hospes noli admirare / quod sic me inlecto vi(des) /
recubante d(o)rmien(te) / mortua sum s(i)m(ile) dormire
puta. . . Filias pia et ama(ta).../ laetor, quod ../ vidi filias... ..

Pikëzimi asht i rregullt; fjalët janë ndamë në mes tyre me shenja të vogla trekandëshe.

Interesant paraqitet nga ana e përmbajtjes ky mbishkrim, mortor. Dy radhët që janë në "tabula" tregojnë se guri i përket një liberte, emni i së cilës (ndoshta Candilia Pamphila) nuk dihet

plotësisht, pse shkrojat mungojnë kah fillimi. Pesë radhët e para, që vijojnë poshtë relievit janë një thirrje që ajo i ban udhtarit, tue e grishë ate që të mos mrekullohet pse e shef ashtu të shtrime në shtrat të vdekun gadi sikur të flinte. Tri radhët e fundit. mjerisht ma të cingueme, të sajueme me shkroja shumë të vogla diftojnë për cilësitë e dashtuna të saja. Kjo përmbajtje fragmentare mos ndoshta tregon se këtu kemi të bajmë me një krijesë të dashtun, të kënaqun dhe shumë të virtytëshme ?

Monumenti tërheq vëmendjen edhe për pamjen e jashtme. Nji trajtë të tillë e ndeshim, me sa dijmë, për të parën herë. Megjithatë bjen në sy këtu kujdesi jo i madh në punimin e shkrojave dhe paraqitjen figurative, të cilat janë mjaft skematike. Këto të dhana, gerrat e zgjatuna së nalti dhe sidomos shprehja "hic requiescit" dëshmojnë se Stela i përket kohës së vonë antike.

C. GURË SEPULKRALË ANEPIGRAFIKË

Ndër monumentet funerarë të nekropolit kemi përfshi 10 gurë sepulkralë që paraqiten pa mbishkrime. Këto mungojnë për arsye se gurët nuk i kanë pasë ndonjiherë, ose pse nga thyemjet ato nuk janë rrujtë. Objektet janë zbulue në naltësinat e Kokomanëve dhe të Dautës, si dhe në fushat pranë tyre. Janë pothuë të gjithë prej guri gëlqeror dhe u përkasin shekujve të ndryshëm.

54. Pjesa e fundit e një guri sepulkral

U gjet në kodrën ku janë ullishtat e quejtun'a të Fan Lakut. Asht prej guri gëlqeror dhe paraqitet i thyem në mënyrë të parregullt, si nalt ashtu dhe poshtë, tue lanë të cingueme nga mezi ose pak ma ulët dy figurat që e zbukurojnë. Në buzët anësore, ka disa damtime të vogla, që prekin dhe belin krahët e brrylat e figurës së majtë si dhe fytyrën e figurës së djathtë:

Fragmenti ka trajtën e një prizmi 0.22 m. të: naltë. Ai përcaktohet anash nga tri faqe, prej të cilave dy janë ma të ngushta dhe pothue të barabarta në mes tyne, kurse tjetra, që asht lanë të mbetet e padukshme asht ma e gjanë se të tjerat (0.215 m.) dhe duket mjaft e lëmuet.

Faqja e majtë e gurit kufizohet nga një kornizë katërkandës e profilueme (0.033 m e gjanë), që nuk mbyllet poshtë për arsye se këtu guri asht i thyem. Mbi krahun e sipërm të kornizës duken gjurmët e fundit të një kambe të madhe të kthyeme nga e djathta. Mbrenda kornizës dallojmë të punueme në relief të ulët, figurën e një personi, që ngjan të jetë ma tepër femën. (fig. 54b). Grueja ka qëndrue drejtë përballë, me kokën kthyeme nga e majta; duert e saj, me gishtat të shtrimë, i ka kryqëzue përpara gjoksit si në qëndrim lutjeje. Ajo ka veshë *nji peplos*, që i rrin ngjit mbas trupit dhe i cili vjen e i shtërngohet në mes nga një rryp i hollë. Mbi supe ka hudhë një mantel shumë të shkurtën; ky i mbulon shpatullat, pjesen sipërme të gjoksit dhe krahët nga mezi e sipër, nga ku ulet i varun anash. Veshja e femnës përkon me vijat e trupit të sai, që janë atletike: shpatulla të gjana, bel i hollë dhe ije që ngjajnë të ngushta. Këto lineamente nuk harmonizojnë me kokën e saj, e cila asht disi e madhe në krahasim me trupin. Fytyra e grues ka tipare inekspresive me sy, hundë e buzë të spikatuna, të cilat qarkohen nga një grumbull flokësh të dendun. Këta fillojnë para ballit si të dredhun dhe vijnë tue zbritë mbrapa e anash në masa të rregullta paralele e horizontale; nga fundi, pak para se me prekë shpatullat, mbarojnë të premë përnjiherësh.

Faqja e djathtë e gurit kufizohet edhe ajo nga një kornizë katërkandëshe që duket e vendosun pak ma ulët se korniza e faqes së majtë. Edhe mbi krahun e sipërm të kësaj kornize duket në relief fundi i një kambe të madhe, e cila këtu asht kthye me

gishtat nga e majta. Kjo tregon se fragmenti bante pjesë, ndoshta, si një nga kambët e një monumenti shumë ma të madh funerar, Mbrenda kornizës duket gjithashtu një figurë femne. (fig. 54 c), që dallohet si e tillë ma tepër nga gjoksi pak i dalun i saj. Femna asht kthye djathtas, me trupin drejtë dhe kokën të përkulun lehtë përpara. Dorën e djathtë e ka ngritun pranë fytyrës në naltësinë e nofullës dhe duket sikur po falet. Veshja e saj përbahet nga një rrobë e trashë me mangë të shkurtë, e cila lidhet në mes nga një rryp jo i gjanë, që porsa asht i dallueshëm.

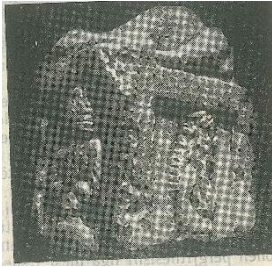

Fig. 54/a

Fig. 54/b

Fig. 54/c

Sikurse në figurën e pare, ajo paraqitet me një kokë të madhe në krahasim me trupin. Të mëdha janë dhe syu, hunda e mjekrra. Flokët fillojnë nga balli me "kate", dhe derdhen poshtë deri mbrapa shpatullave. Dy figurat, që përshkruem janë: punue në vija të trasha, pa detaje. Ato përshkohen nga një shtangësi e mungesë shprehjeje që janë karakteristike të kohës së plastikës arkaike greke dhe kanë analogji në një numër elementesh me vreprat e njoftuna të kësaj periudhe. Figura e parë, përta i përket pjesërisht qëndrimit të duerve dhe veshjes, sidomos manteli ka gjasim me shtatin e vogël nga Auxerre (sot në muzeun e Louvre-

it) ku vrehet një afrim në mes të artit kretëz dhe atij të Delosit⁸¹). Natyrisht në relievin tonë, për arsye që thamë në fillim, nga ana e veshjes nuk janë dhanë hollësinat e nevojshme për të pasë një ide sa ma të plotë mb mënyrën e saj. Këto të fundit mund t'i shohim ma së miri në dy shtatntat e një perëndeshe që u zbuluen në tempullin A të Prinias në Kretë⁸²). Përsa u përket tipareve të fytyrës, sidomos rregullimit dhe premjes së shkurtën të flokëve, figura i ngjan ma tepër një mashkulli, tue shembëllye me një numër veprash e veçanërisht me tre relieve të njëjlojta prej balte të pjekur po nga Kreta, që paraqesin një njeri të veshun në ecje⁸³), dhe me statujën e vogël prej bronxi të një djaloshi nga Delfi⁸⁴)

Figura e dytë e fragmentit ruen përgjithësisht të njëjtat karakteristika si të figurës së parë, tue ndryshue prej saj vetëm nga drejtimi i qëndrimit, lëvizja e dorës dhe zgjatja e flokëve, të cilët ulen mbrapa shpinës si një *klaft*.

Fragmenti i paraqitun asht një nga objektet ma të vjetër që janë deri tash në Nekropol. Për të caktue kohën e saktë të punimit të tij mund të mbështetemi në veprat e përmenduna që kanë gjasim me te, të cila datohen përgjithësisht nga mesi i shek. VII para: erës së re. Në rastin tonë mendojmë se kjo kohë duhet zbritë pak, po të marrim parasysh se Dyrrahi njëjet si koloni helene

⁸¹) E. Löwy, **Typenwanderung**, në "Jahreshefte d.österreichisches Arch. Inst." XII-Wien 1909, f. 251.

⁸²) P. Ducati, **L'Arte Classica**, Terza edizione, Torino 1939, f. 132, fig. 154.

⁸³) S. Mollard-Besques, **Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre cuite grecs étrusques et romains-I-Epoque préhellénique, archaïque et classique**, Paris 1954, f. 33-31 Pl. XXII-B 173-4.

⁸⁴) R. Hamann, *Geschichte der Kunst*, Berlin 1955, f. 471, fig. 491.

vetëm në vitin 627 para erës sonë dhe se, për ma tëpër, monumenti mund të gjejë punue nga një mjeshtër vendas.

55. Tors i vogël i një femne

Asht gjetë i hedhun në sipërfaqe të kodrës së naltë 76 m, dhe nuk dihet nga cili vend i nekropolit vjen. Torsi asht prej guri gëlqeror. I mungon koka, qafa dhe pjesa e trupit nga mezi e poshtë. Krahu i djathtë asht i këputun pak ma ulët se brryli, kurse i majti asht thye mu në mes. Gjoksi dhe supi i majtë janë damtue. Gërvishtje e prishje të vogla vrehen në gjinin e djathtë dhe në disa anë të veshjes. Në gjendjen e tashme torsi asht 0.12 m. i naltë dhe 0.153 m. i gjanë.

Femna asht veshë me një rrobe të trashë, *nji peplos* pa mangë që shtrëngohet në mes nga një brez porsa i dukshëm nga shkaku i thyemjes. Sipër ka hudhë një mantel të vogël (*chlaine* e dyfishtë), që sajohet nga dy pjesë të bashkueme në anët e krahëve. Pjesa e përparme e mantelit asht e shkurtën dhe ulet deri nën gjijët pak të da!un të femnës. Në vendin e qepjes, së gjati krahëve, nga ai kanë mbetë të lira dy bisqe si fletë, të cilat janë palosë përpara në drejtim të qendrës. Ana e prapme e mantelit, që asht ma e gjatë, duket se zbret me kinda simetrike në dy pjesët e përparme anësore të torsit. Mbrapa shpinës së statuetës, deri poshtë shpatullave, shifet fundi i masës së flokëve; këto janë dhanë në vija paralele horizontale të harkueme nga poshtë dhe lejnë ma tëpër përshtypjen e një mbulese koke.

Funksioni i këtij shtati të vogël primitiv asht i papërcaktueshëni mirë. Veshja atike e femnës e afron ate me serinë e kouroi-ve të Akropolit të Athinës të mezit të shek. VI para erës sonë.

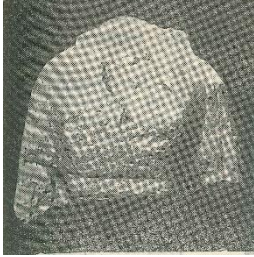

Fig. 55/a

Fig. 55/b

56. Stele e fragmentueme

Afër zonës më të vjetër të nekropolit, në faqen e pjerrët të kodrës 81m. të naltë, u zbuluen pranë njana tjetrës tri pjesë të shkeputuna të një stelje vorri. Këto janë prej mermeri të bardhë, i cili ka marrë sipër një ngjyrë si të verdhë nga qëndrimi për një kohë të gjatë në lagështinen e dheut.

Fragmenti i parë, që është rrujtë nga Stela, përbahet nga një fronton trekandësh, që e kundërzonte atë sipër. Bashkë me ballin gjindet nën të dhe një pjesë e trupit. Nga frontoni ka ngelë vetëm akroteri i kulmit mbasi anësorët janë thye. Në gjendjen e tashme ai është 0.273 m i gjatë dhe rruen një trashësi prej 0.105 m.

Pjesa e dytë e steles, më e madhe se tjetra, është një reliev që bantë pjesë në një kompozicion dy figurash të një skene lamtumire. Përmasat e tij janë: 0.38 m naltësi, 0.26 m gjatësi dhe 0.115 m trashësi. Relievi paraqet nga mezi e sipër një burrë të kthyer djathtas, me kokën të ulur pak përpara. Burri është veshë me një *himation* që i mbulon shpatullat, krahun e majtë dhe një pjesë të krahut të djathtë, tue lanë zbuluet mezin dhe anën e djathtë të krahnorit. Një cep i veshjes së tij, që kalon nga fundi i krahut të djathtë, nën sqetull mblidhet me pala të denduna rreth

dorës së majtë, e cila duket e mshefun krejtësisht nen to. Koka e burrit ka tipare të hijëshme. Në fytyrën e tij, që asht dhanë në dy të tretat, shifen: balli, sytë, hunda dhe veshi i rregullt, të cilët harmonizojnë me leshnat e mustaqeve të varuna mbi mjekrrën e shkurtë me qime të dredhuna (mjerisht e thyeme në majë). Flokët me kaçurrela qarkojnë ballin e anët dhe plotësojnë hijeshinë e pamjes së tij.

Burri tregon një qëndrim hidhnimi e njëkohësisht nënshttrimi. Një dorë e butë grueje kalon nga mbrapa, rreth qafës, tue u mbështetë mbi supin e tij të djathtë.

Pjesa e tretë dhe e fundit e stelës paraqet profilin e djathtë të një cope të vogël kambe bashkë me një kand të veshjes që e mbulon sipër.

Ajo asht 0.18 m e naltë dhe 0.107 m e gjanë.

Fragmentet e sipërme me nuk formojnë një tanësi të mjaftueshme për të pasë një ide të plotë mbi kompozicionin e stelës. Nga stili i figurës që ka mbetë dhe paraqitja e frontonit, ajo na kujton disa stele funerare atike të shek. V – IV paraerës së re⁸⁵).

Fig. 56

57. Pllakë vorri

Vendi i gjetjes së këtij guri sepulkral asht ana veriore e kodrës me naltësi 75 m. Pllaka asht prej guri gëlqeror dhe

⁸⁵) P. Ducati, po aty, f. 358-9 e f. 424-5.

paraqitet 0.56 m e gjatë 0.35 m e gjanë dhe 0.057 m e trashë. Anash kufizohet nga një kornizë e profilueme, e cila përshkohet për së gjati nga një vijëz e cekët. Kjo kryqëzohet me skajet e pllakës, tue sajue katër katrorë të vegjël. Mbrenda kornizës, në qendër të fushës që asht disi e thellueme, shifet një kosore. Kosorja asht punue në relief shumë të ulët dhe ndjek drejtimin e anës ma të gjatë. Simboli i punës bujqësore tregon se pllaka i përket një njeriu të thjeshtë, një fshatari. Në Dyrrah janë gjetë dhe herë të tjera monumente sepulkrale sidomos altarë vorri, me shenjat e kosores. Më 1951, në shkollën Bujqësore "Kajo Karafili" të Malit të Robit u zbuluen mjaft vorre të shekujve të së parë të erës sonë. Ndër objektet e ndryshme dalën në dritë edhe shumë vegla bujqësore, nga të cilat një kosore prej hekuri⁸⁶). Nga ana e paraqitjes së jashtme, sidomos kornizës së profilueme pllaka asht identike me një tjetër ma të vogël, në trajtë katrore, të gjetun më 1950 në nekropolin në jugë-perëndim të qytetit të Dyrrahit, ku në vend të kosores asht i shkruem emni Ilir Dazaj⁸⁷).

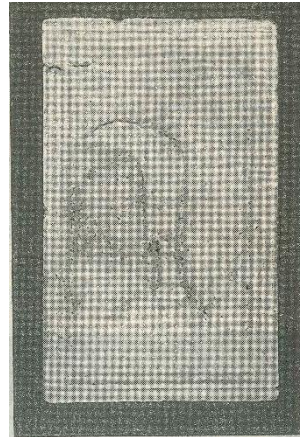

Fig. 57

⁸⁶) **Historia e Shqipërisë**, vëllim I, Tiranë 1959, f. 121, fig. 23 (objekti ruhet në Muzeumin e Durrësit).

⁸⁷) S. Aramali e Nekropoli helenistik i Epidamnit në "Bulet, për Shk. Shoq." 1(1957)51. fig. 31;

58. Stele

Fig. 58

Monumenti funerar, që asht prej guri gëlqeror, bante pjesë si material ndërtimi, bashkë me disa gurë të tjerë sepulkralë, në një vorr të mavonshëm, që u ngjet në lindje të kodrës me naltësi 61 m. Asht 0,58 m i naltë, 0.214 m i gjanë dhe 0,10 m i trashë. Trajta e tij asht si një pllakë katërkandëshe, e cila vjen tue u zgjanue lehtë nga fundi, ku asht thye në mënyrë të parregullt. Frontoni që e kunorëzon asht damtue randë sipër dhe në anën e djathtë të tij. Nën te vrehet një kornizë e hollë e profilueme, e cila vijon dhe në dy anët e ngushta të steles. Trupi i zbukurohet përpara nga dy rozeta tetëfletëshe, dhe poshtë atyre prej një kordhelje të lidhun me nyje me kinde që vijnë tue zbritë. Këto dy elemente dekoracioni, të vetmet që shifen në këte stele, janë të njoftuna dhe ma parë ndër gurët e zbuluem në vendin tonë. Kordhelen, e cila simbolizonte simbas zakonit të vjetër shiritin e zi që lidhte nga mezi trupin e motnumenteve funerare, e gjejmë të paraqitun në një stele nga Dyrrahi⁸⁸), sikurse gjejmë dhe rozetat në një stele tjetër mermeri të zbulueme rreth 100 vjet ma parë⁸⁹). Këto të fundit janë ma të rëndomta në Apolloni. Këtu duken të shoqueme, në vend të kordhelës, nga një kunorë prej gjethesh lisi⁹⁰). Motivet e zbukurimit (rozetat) janë huazue, si duket ma

⁸⁸) S. Anamali, **po aty**, f. 52, fig. 33.

⁸⁹) L. Heuzey, H Daumet, **Mission archéologique de Macédoine**, Paris 1876 Nr. 150, Pl. 29-1.

⁹⁰) C. Praschniker, **Muzakhia und Malakastira**, sht. 129-134 e sht. 147-14, fig. 47, 64, 65.

tepër nga stelet atike të Korintit, ku vijojnë të dalin gjithnji në dritë dhe nga zbulimet ma të reja⁹¹).

Pllaka e vorrit asht përdorë si e tillë ma vonë. Kjo duket nga shpina e saj, në të cilën asht skalitë së prapthi, në relief, gjysa e fundit e një personi. Nga stili i ornamenteve dhe trajta, guri sepulkral i përket shek III -I para erës së re.

59. Stele

Edhe ky gur sepulkral bante pjesë si material ndërtimi. Bashkë me stelen Nr. 50 asht gjetë si mbulesë e një vorri të mavonshëm në degëzimin e Rrugës "Aleksandër Goga", jugë-perëndimi i fabrikës së akullit. Monumenti asht prej guri dhe ka këto përmasa: i naltë 0.90 m i gjanë 0.60 m dhe i trashë 0.16 m. Ruejtja e tij nuk asht e mirë, ka thyemje në dy akroterët bazën e frontonit dhe në kapitelet e pilastrave, dantime të randa janë të dukëshme në të gjithat fytyrat e figurave, në anën e majtë dhe pothuej në krejt shtatin e figurës së burrit si dhe në gjoksin e grues nga e djathta.

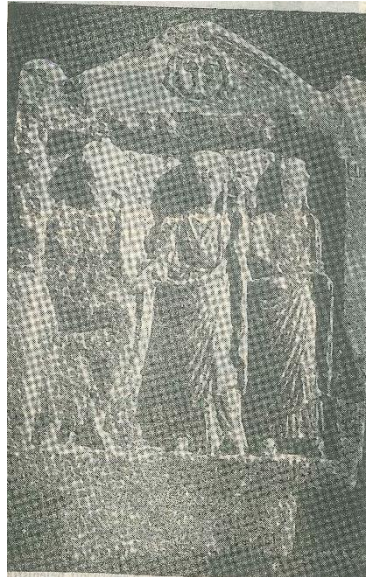

Fig. 59

⁹¹) G. Daux, **Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1958** në 'Bulletin de Correspondance hellénique LXXXIII) 1959-III, Paris, f.603, fg. 43.

Stela asht gati si një katror që kulminon me një fronton trekëndësh dhe poshtë mbaron me një të dalun katërkëndëshe që vllente për ta vendosë në ndonji vend. Në qendër të frontonit asht punue në relief një kokë gorgone. Dy pilastrat, që e kufizojnë anash, mbajnë sipër bazën e frontonit. Në kapitelin e atij nga e djathta kanë mbetë në vijza disa dhambëza që duken si *triglif*.

Paraqitja figurative e steles gjindet nën fronton, mbrenda hapsinës së thellueme që ndan dy pilastrat. Relievi përbahet nga tri figura dhe ka si përmbajtje një skenë lamtumire.

Në qendër duket një grue, e cila rrin drejt përballë e mbështetun mbi kambën e djathtë; gjurin e majtë e ka përkulë lehtë përpara. Ajo asht veshë me një këmishë të gjatë pa mangë, që shtërngohet nga një rryp i gjatë lidhun në mes, nga ku rrobja zbret me pala të gjata deri në fund të kambëve. Manteli që ka hudhë sipër i mbulon kokën. Një kind i tij zbret nga këtu mbi shpatullën e djathtë dhe del nga ija para barkut, tue zanë një pjesë mjaft të mirë të trupit; nga nalt mblidhet me pala të denduna, si një brez i cili ngjitet në fillim mbi krahun e majtë të përthym përpara dhe zbret masandej i derdhun anës së trupit. Cipi tjetër i mantelit varet mbi supin e majtë dhe humbet pala-pala nën sqetull.

Grueja ka ngritë dorën e majtë mbi sup dhe mban për dorezë një pasqyrë të rrumbullakët. Dorën e djathtë e ka shtri dhe shtërngon me te atë të një burri, që asht në kambë nga e djathta e saj. Ky mbështetet mbi kambën e majtë, me të djathtën pak të tërhjekun anash, dhe asht veshë me një togë, nga e cila shifet një pjesë e vogël.

Nga e majta e grues asht një femën tjetër, pak ma e shkurtën se ajo, Shtati i saj i drejtë përballë mbështetet gjithashtu mbi

kambën e djathtë, me gjunin e majtë pak të përkulun. Edhe kjo ka veshë një këmishë të gjatë, e cila zbret me pala të rregullta; por veshja e saj nuk arrin ma poshtë se nyjet e kambëve. Sipër këmishës ka hudhë një mantel, që mbështillet me pala njiilloj si ai i grues së parë. Femna ka çue përgjymës dorën e djathtë dhe duket sikur e ka mbështetë mbi gjoks. Me krahun e majtë të përthym përpara pranë ijës mban një kind të mantelit, që derdhet poshtë me pala gjatë anës së trupit deri nën gjuhë.

Tri figurat e sipërme, megjithëse shumë të damtueme, si kompozicion dhe punim ndihmojnë dhe në caktimin e lashtësisë së relievit, që duket të jetë rreth shek, të II-të të erës sonë,

60. Fragment relievi

Në të djathtë të rrugës që shkon për në lokalitetin e Spitallit, kundrejt cepit verilindor të murit rrethues të Spitalit Civil, u gjet pranë steleve Nr. 52 e 53 edhe një reliev mjaft i madh prej guri-gëlqeror, që mund të jetë pjesë e një sarkofagu. Përmasat e tij janë: 0.72 m për naltësinë, 0.75 m për gjanësinë ma të shtrime dhe 0.14 m për trashësinë.

Relievi kufizohet sipër nga një kornizë e thjeshte horizontale 0.075 m e gjanë. Kjo kornizë, në cepin e djathtë, zbret pingul e hollueme dhe, mbas një ulje prej 0.39 m. kthen prap nga e djathta po në vijë të drejtë, tue formue një kand 90° gradë. Në qendër të saj shifet sipër gjurmat e një brime katërkandëshe, e cila vlente, si duket për të mbajtë pykëri e një monumenti tjetër ma të vogël, që mund të ishte si shtesë e të parit. Nga e djathta korniza vjen e zgjanohet shumë dhe zbret rishtas në mënyrë vertikale. Ana e poshtme e relievit asht e thyeme nga fundi, tue lanë të cingueme figurën e majtë nën gjuhët dhe të djathtën ma në mes. Kufizimi i

monumentit plotësohet majtas nga një pilastër me trup të sheshtë, për gjatë të cilit përshkohen katër kanelyra paralele. Ky pilastër kunorëzohet sipër nga një kapitel korintik dhe, bashkë me një tjetër të njillojtë që gjindet. 0.25 nga e majta e tij, mbajnë sipër një arkitrav, që në këtë rast nuk është gjatë tjetër veçse korniza që kufizon nganjalt relievin.

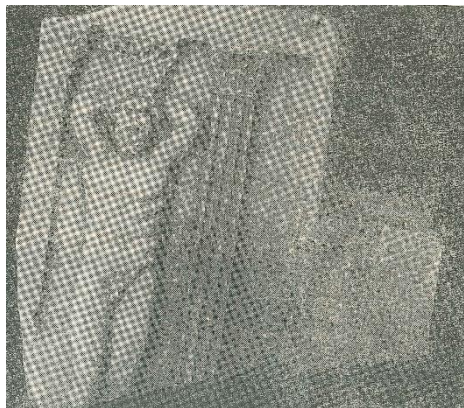

Fig. 60

Në hapsinën në mes dy pilastrave gjindet figura kryesore. Ajo paraqet një Atlant, i cili, në vend të rruzullit qiellor, mban sipër kokës një kapitel Titani është krejt lakuriq dhe duket përballë në kambë me kokën drejt. Trupi i tij muskuloz përputhet me dëshirën për të ngritë nalt një peshë të randë, dhe koka që është nën shtypjen e kësaj peshe thekson edhe më tepër, me rrudhjen e ballit, ngritjen e vetullave dhe hüdhen e flokëve të dredhun anash, lodhjen fizike të personazhit. Kjo paraqitje plotësohet, nga ana tjetër, me shikimin e ngulun dhe të drejtë të syve të tij, që tregojn vullnet për qëndrësë, dhe me burrinë e tipareve të tjera të fytyrës, siç janë: hunda e drejtë dhe mustaqet e dredhura të varuna mbi mjekrrën e bollëshme. Kapiteli i bukur, që Atlanti mban me duert e ngrituna sipër dhe mbrapa kokës, don të justifikojë me madhësinë e vet mundimin fizik të viganit. Ai është

i stilit korintik. Elementi arkitektonik formohet nga një kunorë gjethesh akanti, prej të cilëve janë të dukshëm vetëm tre. Mbi gjethet vrehen voluta mjaft të zhvillueme, që bashkohen dy nga dy nën dy cepat dhe qendrën e *abakut*, që asht i pajisun këtu me një zbukurim si varg perlash. Kapiteli asht i ngjashëm me ata të dy pilastrave. Këta të fundit riejnë po ato forma tipike, por ndryshojnë nga ai i pari pse masa e tyne asht ma e vogël, abaku paraqitet ma i thjeshtë dhe në vend të kopjes së velutave, mbi gjethet kanë në qendër një lule katërpletëshe. Mbi kapiteletin Atlantit, njiilloj si në rastin e pilastrave, asht korniza e sipërme e monumentit, e cila, si thamë ma nalt, ka zavendësue nji arkitra.

Figura e dytë e relievit gjindet në hapsinën në mes pilastrit nga e djathta dhe pjesës së gjanë të kornizës. Ajo paraqet një fëmijë me qëndrim vajtues. Vogëlushja asht kthye gjysëm-profil nga e djathta, ka mbështetë kokën fare lehtë mbi shuplakën e dorës së majtë dhe asht tue vështrud dhimbshëm. Fytyra e fëmisë ka formë të rrumbullakët, me flokë të shtruem e pak të dredhun, të ndamë në mes nga një vijë. Nga tiparet e fytyrës, që përgjithësisht janë të rregullta, veshi duket diçka ma i madh. Vajza e vogël mban një veshje me mangë të shkurtë që zbret me pala të rregullta deri afër brrylit. Rrobja përpara derdhet me pala të harkueme. Gusha e fëmijës zbukurohet nga një kolanë, që arrin shtërngueshëm mbas qafës.

Nga dy figurat e fragmentit tërhjek ma tepër vemendjen, për madhësinë dhe randësinë e përmbajtjes, ajo e Atlantit. Ky personazh mitologjik luen në arkitekturën antike një rol analog me atë të kariatideve dhe ruen, si dhe ato, në mjaft raste, kujtimin

e një të dënuemi (të burgosuni ose skllavi)⁹²). Figurat e atlantëve zbukurojnë mbështetëset e shumë sarkofagëve; të tjera janë ndeshë në mes arabeskash të pikturueme mbi muret e shtëpiave të Pompeit, ose bajnë pjesë në dekoracionet e shandanëve dhe mobiljeve të ndryshme⁹³). Në vendin tonë, atlantin e ndeshim ndër veprat skulpturale për të dytën herë. I pari u zbulue në Apolloni gjatë ekspeditës arkeologjike të vitit 1958⁹⁴). Të dy atlantët paraqesin disa pika afrimi njani me tjetrin; ata janë me funksion bartës dhe ngjajnë mjaft në mes tyne përsa i përket qëndrimit të drejtë të trupit dhe paraqitjes lakuriq të këtij, megjithate në dy figurat vërejmë ndryshime të tjera të dukëshme. Atlanti i Apollonisë paraqitet me trup të gjanë e muskuloz, i cili për arsye të punimit në relief të naltë duket me hollësina ma të plota e natyrale. Atlanti i Dyrrahit, përkundra, asht skalitë në relief të zakonshëm dhe ka një trup shumë të zgjatun. Vigani nga Apollonia paraqitet me kokë të ulët, nga pesha e randë që mban; në fytyrën e tij të lodhun vrehet një përqëndrim forcash e mendimi, që duket se përhapen në tanë paraqitjen e vet. Kryet e Atlantit tonë, përkundrazi, asht i ngritun drejt, me shikim të nglun e të ftohtë, që tregon sikur titani asht i ndërgegjegjshëm për misjonin e tij të përhershëm si bartës. Mjerisht paraqitja e kokës, sikurse dhe e gjithë trupit, vuen përgjithësisht nga një simetri e theksuemne. Vepra nuk asht e atij niveli artistik si Atlanti i

⁹²) Y. Guadet, në Ch. Daremberg et Edm. Saglio, **Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines**, Paris 1875, f. 525, s.v. **Atlantes**.

⁹³) J. Guadet, **po aty**, f. 526.

⁹⁴) **Apollonija e Ilirisë** (Album). Moskë 1959. f. 20. fig. 37; V.D. Bilavatski-S. Islami. **Gërmimet në Apolloni dhe Oriq gjatë vitit 1958**, në "Bulet. Univ. Shtet. Tiranës, Seria Shk. Shoqërore 1 (1960) 84. fig. 26.

Apollonisë. Ajo shpreh ngurtësi e mungesë përpjestimesh që pasqyrojnë një kohë të vonë antike.

61. Reliev sepulkral

Asht gjetë bashkë me stelen Nr. 51 nga e djathta e rrugës që shkon për në Spitallë. Guri ka trajtë katërkandëshe, me naltësi 0,60 m, gjanësi 0.35 m dhe trashësi 0.13-0.15 m. Ai asht i thyem diagonalisht nga e majta në të djathtë. Në qendër të tij duket një medaljon mjaft i ngritun, i cinguem në drejtim të thyemjes. Mbrenda këtij shifet një portret femne. Ai paraqet një grue me fytyrë përpara, nga e cila asht dhanë koka, qafa dhe një pjesë e vogël e shtatit. Grueja mban një këmishë, që len të dukëshme vetëm hapjen në formë trekandëshi dhe palat e anës së majtë. Veshja e saj plotësohet nga manteli i hedhun mbi krye, që zbret përpara me pala mbi supin e majtë, kurse mbi ate të djathtin mbështetet për të rrëshqitë ma vonë mbrapa shpinës.

Koka e femnës vrehet mbrenda kontureve të mantelit dhe asht si e rrumbullakët me mollëza pak të daluna. Mjerisht shprehja e fytyrës nuk asht e dallueshme mirë, pse sytë, hunda dhe mjekrra e saj janë dërmue shumë nga prishja.

Fig. 61

Balli duket mjaft i ulët prej flokëve pak me dredha, që zbresin të ndamë më dysh mjaft poshtë. Shtati i gruas asht me supe të varme, dora e saj e djathta — nga e cila duken vetëm gishtat, që dalin nga palat e mantelit, asht mbështetë në mes të krahnorit.

Qëndrimi portretal i kokës së femnës dhe tiparet e i së saj, megjithëse me vështirësi të dukëshme na kujtojnë në një masë portretin e një gruaje me moshë të thyeme të gjetun ma parë në Dyrrah⁹⁵). Por në mes të dy veprave ka ndryshim të madh, si përsa i përket kohës ashtu dhe mënyrës së ekzekutimit. Portreti i medalionit asht punue pa hollësi natyrore me një pakujdesi dhe konvencionalizëm që tregojnë një kohë të vonë – ndoshta fundin e shek III të erës sonë.

Guri sepulkral ka qenë përdorë here të tjera, me sa duket si pjesë arkitektonike. Këtë e vërejmë nga një zbukurim palmetash mbrenda dy vijash paralele të profiluene në cepin e sipërm të anës së ngushtë të djathtë dhe nga motivet bimore të skalituna në reliev të ulët mbrapa shpinës së tij.

62. Tjetër reliev sepulkral

Afër njëzet metra larg nga veriu i vendit ku asht gjetë relievi i i maparshëm, u zbulue një monument tjetër vorri. Objekti asht prej guri gëlqeror dhe paraqitet i rrejtun jo i plotë. Në anën e sipërme, afër mezit, asht thye pjerrtas si hark i lehtë përposhtë, nga e majta në të djathtë, tue lanë të këputun po n'atë drejtim pjesën e naltë të figurës, nga rranza e veshiti të majtë deri pak mbi atë të djathtin. Kjo thyemje, bashkë me tjetrën që gjindet në skajin e majtë të gurit, na lanë të dyshojmë në se relievi ka qenë kunorëzue sipër nga një fronton ose jo. Ana e majtë asht damtue shumë së gjati në skaj, ku në fund edhe asht thye pjerrtas nga mbrapa. Krahu i djathtë, përkundra, asht rrejtë në buzë ma mirë,

⁹⁵) H. Ceka-S. Anamali, **Disa skulptura të pabotueme të Muzeumit Arkeologjik - Etnografik të Tiranës**, në "Bulet. Univ. Shtet. Tiranës, Seria Shkencat Shoqërore" 3(1959)90-I, fig. 30.

sidomos në pjesën e mezit, Poshtë, relievi asht këputë në naltësinë e shputës së kambës së majtë të figurës. Pjesa e hekun asht ruejtë veças dhe paraqet majat e kambëve, bashkë me një pykë që gjindet nën te, e cila shërbente, si gjithë të tjerat e llojit, për ta ngulë gurin në një bazament ose vend tjetër të përshtatshëm,

Në gjendjen e tashme, monumenti ka këto përmasa: i naltë 1.07 m, i gjanë 0.52 m dhe i trashë 0.11 m - 0.19 m. Pjesa tjetër e këputun asht 0.27m e naltë, 0.45 m e gjanë dhe 0.20 m e trashë. Nga një e hangun si kand, që shkon mbrapa shpinës në vijë të drejtë gjatë buzës së tij të majtë, kuptohet se guri asht nxjerrë nga një fragment i thjeshtë arkitekture.

Relievi qarkohet në të katër anët prej një kornizem që ka ngelë e ruejtun pjesërisht afër mezit të buzës së djathtë. Kjo duket mjaft e dalun në anët, si përfundim i thellimit këtu të faqes së gurit.

Figura paraqet një person të veshun me *togë*, që ka qëndruar drejt përballë, me majat e kambëve të kthyme anash. Në togë shifet një *tunikë* me grykë të gjanë e mangë të shkurtën. Ana e dukëshme e saj zen krahun e djathtë dhe mezin e krahnorit deri poshtë në bark. Veshja ulet përpara me pala të thyeme e të harkueme, kurse në mangë palat zbresin pjerrtas në përputhje me lëvizjen e krahut. Toga, që qytetari ka hudhë mbi rrobën e parë, i mbulon krejt trupin, me përjashtim të pjesës së tunikës që thamë, kokës, gushës dhe majave të kambëve. Një kind i saj, mbas rrotullimesh e përveshjesh si brez i i dendun në bark, ngjitet me pala të gjata e paralele nga poshtë kambës së djathtë deri mbi shpatullën e majtë, nga ku ulet për të gjatë supit e krahut të përthym anash deri pranë kambës së majtë. Cepi tjetër, i cili duket si një rryp i hollë me pala paralele, nga mbrapa shpinës,

pranë rranxës së majtë të qafës, vjen e varet poshtë përpara, si vijë e drejtë, dhe mbasi përkulet tue u ngjitur, futet mbrenda palës së dendun afër barkut, për të dalë masandaj, poshtë ndërmjet kambëve që janë të mbathuna.

Veshja e përshkrueme asht modelue mbi një trup të hollë e të rregullt. Mbi qafën normale ku shquhet pakëz koci i fytit, kryet – për shkak të damtimeve të randa në sytë, hundën, gojën dhe pjesërisht mjekrrën - nuk duket mirë, vetëm se në faqet me mollëza pak të spikatuna dhe në veshin e djathtë, që asht dhanë i madh dhe i ngritun përpara.

Fig. 62

Qëndrimi i figurës asht si i shtangët. Me dorën e djathtë të ngritun deri sipër nën zemër, burri ka tërjekë, me dy gishtat e mesit të përthyer dhe të tjerë të shtrimë, disa pala të togës; me dorën e majtë, që asht i mjaft ma e madhe, mban një *stylo*, na e cila duket vetëm pjesa e fundit; pranë kambës së majtë ka një *scrinium*. Të gjitha këto tregojnë se kemi para nesh një magjistrat.

Monumenti nuk asht aq i lashtë. Paraqitja e fytyrës me mollëza të dukëshme e veshë të theksuem, veshja disi e stilizueme dhe mënyra jo fort e kujdesëshme e punimit, e vendosin gurin sepulkral në shek. III-IV erës sonë,

63. Fragment relievi

U gjet i hedhun në sipërfaqe nga lindja e bregores së H. Kokomanit dhe nuk dihet me siguri prejardhja e tij. Fragmenti asht prej guri gëlqëro me trajtë të parregullt. Ai ka 0.23 m naltësi, 0.33 m gjanësi dhe 0.19 m trashësi.

Pjesa figurative e relivit paraqet kryet e një djali të ri. Koka asht ruejt pa qafë. Me përjashtim të këputjes në butin e kresë, damtimit të majës së hundës dhe pak të syut të majtë dhe një gërvishtje së vjetër që kalon nga ana e djathtë e ballit deri poshtë faqes së majtë, gjendja e saj asht përgjithësisht e mirë. Kryet e të riut asht pjerrë lehtas nga e majta. Fytyra e tij ka trajtë si vezake, buzët janë të vogla, pak të trasha e të mbylluna, mjekrra asht e rregullt dhe e rrumbullakët.

Sytë e djaloshit duken të mëdhej e të pashkruem. Mbi ballin e tij, flokët janë krefë përpara, tue e mbulue ate pjesërisht me tufëza deri diku paralele. Ato zbresin po në këte mënyrë mbi veshët, nga të cilët i majti asht ma i vogël se tjetri.

Dy vija lehtë të dukëshme, që ulen nga krahët e ranxës së hundës mbi anët e buzëve, i japin fytyrës një shikim të pacaktuem disi tërheqës.

Vepra asht një punë lokale e një kohe të vonë antike, megjithëse ruen disa të dhana, sikurse janë paraqitja e syve të pashkruem dhe flokët e krehun përpara, që shprehin mënyrën dhe modën e një kohe ma të herëshme.

Fig. 63

DISA KONSIDERATA TË PËRGJITHËSHME MBI GURËT SEPULKRALË DHE MBISHKRIMET E TYNE

Pëshkrimi i monumenteve na ka lejuar të kemi disa të dhana të nevojshme nga ana arkeologjike: ai ka bërë mundun me njëoftë për të afërmi. fizionominë e çdo guri-sepulkral, tue na vu në dijeni mbi materialin prej të cilit asht ndërtue, përmasat, vendin e gjetjes dhe gjendjen e rruajtjes së. tii. Zbërthimi i tekstit të mbishkrimeve dhe komentimi i çdonjanit prej tyne, sidomos në lidhje me rëndomësinë e emnave, ka lejuar në një farë mënyre me pasë një ide të të thortë mbi shpërndamjen e elementeve etnike të popullsisë në qendrat antike të vendit tonë. Së mbrami, tue u mbështetë në disa rregulla stilistike të ndërtimit të mbishkrimeve, shprehjeve të veçanta dhe germave, kemi caktue dhe kohën e punimit të çdo guri sepulkral, tue e vendosë atë përfaqësisht në shekullin përkatës.

Në këte kapitull të shkurtë të këtij punimi do të përqiçemi me i shqyrtue në një drejtim tjetër monumentet, për të nxjerrë ato konkluzione që do të na ndriçojnë edhe në mënyrë të tërthortë mbi disa aspekte të qytetit të lashtë të Dyrrahit dhe banorëve të tij. Për këte qëllim do të kemi parasysh gjithë ato të dhana, që mendojmë se do të jenë të vlefshme për të na ndihmue sa ma tepër në këtë drejtim.

Vendi i gjetjes - nekropoli

Pamvarësisht nga xhvendosjet e vogla ose të mëdha, që ka pësue një pjesë e tyne, gurët sepulkralë janë gjetë, bashkë me materialet e tjera funerare, në zonën e vorrezës. Njilloj ato janë ndeshë edhe në pika të tjera jashtë kësaj zone. Ky fakt na lejon të bajmë disa vlerësime të reja mbi hapsinën dhe drejtimet e nekropolit të lashtë.

Siç dihet, në Durrës janë gjetë në të kaluemen mjaft vorre të veçanta ose në grupe. Këto janë ndeshë në shtresa dhe pika të ndryshme në qytet dhe afërsitë e tij. Për vendin e gjetjes, disa studjues, simbas rastit, kanë shprehë mendimin se aty mund të ishte vorreza e qytetit⁹⁶).

Zbulimi i vorreve në kodrat e Kokomanëve përban një hallkë me randësi dhe zgjanon ma tepër horizontin e njohunive. Ai na shtyn të kërkojmë e t'identifikojmë këtu dhe në zonën pranë nekropolin e madh të qytetit antik. Simbas materialeve funerare të zbulueme vjetët e fundit⁹⁷), ky nekropol duhet të shtrihet nga perëndimi në pjesën jugore e jugëperëndimore të vargut të kodrave që kemi përmendë në fillim të këtij artikulli; në këte anë asht përhapë me ndërpreme në të gjitha naltësinat kryesore,

⁹⁶) Shih A. Schober, **Zur Topographie von Dyrrachium**, në. "Jahresh. d. Öster. Arch: Inst." im Wien, XXII, f. 231; R Rey "Albania" I, 1925, f. 25-32; S. Anamali, Nekropoli. helenistik i Epidamnit, në "Buletin për Shkencat Shoqërore" I(1957)30.

⁹⁷) Në vitet 1959-60, në veri të brezit të kodrave të H. Kokomanit, me rastin e vijimit të punimit të tokave qilizëm, janë gjetë mjaft vorre e materiale funerare, sidomos enë prej: balte të pjekun, nga të cilat disa me figura të kuqe. Në majën 72 m të naltë të kodrave të Dautës shifen plot fragmente tjegullash të trasha: Në njenën nga faqet veriore të kodrës kundrejt shtëpisë së Tofik Kokumanit janë gjetë herë mbas here kioniske, urna cinerare dhe enë prej balte të pjekun të shek III.I para erës së re.

Po ashtu, në të dy krahët e rrugës "Aleksandër Goga", që shkon nga veriu për në Portëz, nga depo e Lëkurave deri sipër spitalit të ri civil, janë zbulue prej viti! 1952-1960 shumë vorre të ndertuerne me tjegulla, disa arkëza hini e amfora cinerare si dhe qindra objekte prej balte të pjekun, prej qelqi, bronzi, etj të cilat u përkasin shekujve të parë të erës sonë. Nji tjetër fishë e gjanë vorresh të lashta ashi ndeshë në vitet 1953-4 dhe 1960 nga lindja e verilindja e Parkut Sportiv "Nako Spiru". Këtu u nxorën shumë arkëza hini me objektet përkatëse, mbishkrime, monedha etj të së njejtës kohë. Vorre e materiale funerare janë gjete edhe në veri e verilindje të kësaj zone, afër kënetës, pranë depuratorit.

veçanërisht në majat e tyne deri në kuotën 59 m. Nga lindja ai shtrihet në fushë e Bejlekut deri afër kënetës. Këto shtrimje përfshijnë një sipërfaqe të madhe që ka si gjatësi, në drejtimin veri-jug, hapsinën në mes të kodrave të H Kokomanit dhe atyre të Dantes. Nga ana e veriut nuk dijmë se deri në cilë pikë arrinte nekropoli. Tue marrë në studim vendosjen e vorreve antike nuk mund të rrijmë pa përmendë edhe varrezat e veçueme që duket se ishin në anët e qytetit; të tilla mund të quejmë nekropolin e zbuluem në jugë- perëndim të Durrësit që kufizohet nga lindja prej vorreve ortodokse si dhe një vorrezë të lashtë në verilindje të qytetit, e cila mund të ketë lidhje me krahun lindor të nekropolit të madh.

Përsa i përket pyetjes se ku ka fillue nekropoli, në veri apo në jug, këte nuk e dijmë ende; një gja vetëm mund të themi ma me siguri se ai ka qenë shtri në fillim në kodrat ose sheshet pranë tyne dhe prej këtu ka ardhë ma vonë tue zbritë nga lindja në fushat pranë. Këte e vërtetojnë enët prej balte të pjekun me ose pa figura të shek. VI-III para erës së re dhe qeramika e thjeshtë tipike e shek. III-I para po kësaj epoqe të cilat janë gjetë me shumicë në kodrat e Kokomanëve; e provon gjithashtu numri i madh i gurëve sepulkralë dhe vorreve të shekujve të parë të erës sonë të zbulueme në fushën e Bejlikut.

Të dhanat e sipërme rreth nekropolit do të plotësohen natyrisht nga materialet e reja që do të dalin në të ardhmen; ato do të skjarojnë mungesat që konstatojmë në gjendjen e tashme. Nekropoli i përcaktuam paraqet një randësi të veçantë për topografinë e qytetit antik deri për kohën e parë perandorake. Shtrimja e gjanë e tij tregon dhe përhapjen që kishte ky i fundit n'atë kohë. Qyteti shtrihej përgjithësisht jashte caqeve të mbrendëshme të nekropolit d.m.th, nga jugu në vendin ku

përafërsisht gjindet sot Durrësi. Këjo po vehet në dukje githnji ma tepër nga monumentet e arkitekturës si godinat madhështore të zbulueme me shtresa mozaiku, termat e mëdha publike, punishtet, rrugët, kanalet e shumë ndërtime të tjera që janë zbulue vitet e fundit në pika të ndryshme të qytetit⁹⁸).

b) Paraqitja e jashtme

Nga një vështrim i përgjithshëm i hedhin mbi gurët sepulkralë vrejme se këta paraqiten zakonisht të thjeshtë nga ana e pamjes së jashtme, bijnë në sy ma tepër kioniskët që përbajnë si numër gjysmën e mbarë monunmenteve. Këto shtyllëza të thjeshta, që dëshmojnë nga ana tjetër për gjendjen jo të naltë shoqnore të personave të cilëve ato u përkisnin, janë punue pothuaj të gjitha në gur gëlqeror. Ky duket se vinte nga Karaburun i ose nga ndonji vend tjetër ma afër. Shtyllëzat si tip monumenti të thjeshtë funerar janë mjaft të përhapura mbasi i kemi ndeshë dhe herë tjera sidomos në Durrëh e Apolloni. Ndër monumente shquhen për numrin e tyre edhe stelet. Këto kanë trajta të njohuna klasike dhe janë përdorë për kohë mjaft të gjatë deri në shekujt e vonë të erës sonë. Disa prej tyre kanë paraqitje fare të thjeshtë të një pllake të sheshtë katërkandëshe e caktueme për mbishkrim me një fronton trekandësh ose kornizë të profilueme sipër. Ndryshe nga këto, stelet e tjera dhe gurët anepigrafikë janë të pasun në relieve. Këto paraqitje figurative, megjithëse të pakëta në numër dhe mjerisht mjaft të damtueme, na lejojnë të ndjekim në një farë mase, në vija shumë të përgjithëshme, zhvillimin e artit sepulkral në qytetin e Durrëhit. Ky art duket se ishte përgjithësisht një jehonë e atij

⁹⁸) Për zbulimet arkeologjike në Durrës shif të përditshmen "Zëri i Popullit" dt'22. XII.1958, 28.VII.1959, 6.IV.1961 dhe almanakun letrar "Adriatiku" Nr. 2. 1960, të Shtëpisë së Kulturës dhe Krijimtarisë Popullore të Durrësit.

klasik që qe përhapun në qendrat antike të vendit tonë. Figurat e relieveve janë trajtue këtu në tanësi simbas modeleve tipike të kohës. Ato ma të lashtat (Nr. 54) riejnë karakteristikat e artit arkaik grek të shek. VII të cilësue me nga një ngurtësi qëndrimi e mungesë të theksueme shprehjesh në tiparet; këto karakteristika vijojnë me pakë ndryshime dhe në shekullin tjetër (Nr. 55). Figurat e tjera të mavonëshme paraqesin trajta të bukura me lëvizje të harmonishme të artit të lulëzuem të shek. V-IV para erës sonë (Nr. 56) art që ma vonë, në shekujt e parë të kësaj ere, i lëshon vendin atij romak për të pasqyrue ma me realizëm ate që ai kishte kërkue me idealizue (Nr. 49, 59). Së fundi, relievet ma pakë të lashta (Nr. 60,61 62) tregojnë për një ramje të ndieshme artistike e cila shquen veprat e kohës së vonë antike.

Në pamjen e jashtme të monumenteve, përveç paraqitjeve figurative kryesore, vrejme dhe motive të tjera në relieve. Këto relieve, në mjaft raste, përbajnë mjetin e vetëm dekorativ të gurëve sepulkralë. Motivet e tyne janë huazue ma tepër nga bota bimore sikurse janë p.sh. rozetat, palmetat e gjethet e urthit; përposë këtyne ka dhe motive që janë marrë nga bota e kafshëve ose ajo landore. Motivet kanë pasë dikur një kuptim thjesht simbolik i cili ka humbë ma vonë tue u kthye në një mjet të zakonshëm zbukurimi. Kështu kunora, që rrethon nga ndonjiherë kioniskët (Nr.7), simbolizonte ma parë fitoren që kishte arrijtë i vdekuni mbi fuqitë e së keqes tue i sigurue atij pavdekësinë; gorgona e qeni (Nr. 47) paraqiste kalimin në jetën e amëshueme⁹⁹). Disa motive tjera na kujtojnë gëzimet e dëfrimit që kishte kalue në jetë i vdekuni ose shërbimet e fundit që i baheshin këtij mbas vorrimit. Të tilla janë p.sh. gjethi i urthit (Nr.

⁹⁹) A. Sadurska, Vep. e cit., f. 17.

53) e kordhelja (Nr. 58) e cila përfaqëson shiritin e zi me të cilin rrethohesh trupi i monumenteve funerarë.

Ndër elementet e zbukurimit nuk mungojnë dhe figura të shquemue mitologjike. Nji figurë e kësisojtë asht ajo e Atlantit që personifikon këtu forcën e nënshtrueme nga kaptiviteti (Nr. 60). Ky personazh, nga ana tjetër, ka nji randësi të veçantë pse e ndeshim për herë të parë ndër gjetjet e lashta të Dyrrahit.

Nga ana e punimit gurët sepulkralë nuk paraqesin ndonji vlerë të posaçme artistike: janë vepra që kanë dalë përgjithësisht nga mjeshtra jo fort të stërvitun. Megjithatë nuk mungojnë raste kur duket dora e ndonji skulptori vendas me talent ose kur vepra për punimin e saj të bukur e me shije dhe sidomos për llojin e mermerit duket se ka ardhë nga jashtë (Nr. 56).

Punimi i gurëve në vend, pamvarësisht nga respektimi i rregullave të ngjasimit, ul diçka lashtësinë e tyne tue marrë parasysh largësinë e vendit tonë, sado jo të madhe, nga Greqia e Roma prej kah ato dilshin si modele për herë të parë.

c) Mbishkrimet

Durrësi ka dhanë në të shkuemen nji numër të konsiderueshëm materialesh mbishkrimore. Nëse deri tashti mbishkrimet në gjuhën greke janë ma të pakëta, dokumentet epigrafike në gjuhën latine të zbulueme në këte qytet formojnë pjesën ma të madhe të të gjitha mbishkrimeve që janë gjetë deri sot në Shqipni. Disa nga këto dokumente kanë nji randësi të madhe pse na kanë njoftë me nji numër ndërtimeve të randësishme publike e fetare të ngritura n'atë kohë në Dyrrah;

të tillë janë ujësjellësi i ndërtuem kohën e perandorit -Hadrian dhe i përmirësuem prej. Aleksandër Severit biblioteka, tempulli i

Dianës, amfiteatri¹⁰⁰). Dokumentet na kanë vu në dijeni mbi hyjnitë Merkur, Diana e Mitra kulti i të cilëve ka qenë praktikue në qytet; ato na kanë njoftue gjithashtu mbi praninë e kolegjeve dhe zyrave të posaçme që rregullojshin n'atë kohë jetën administrative shoqërore të banorëve¹⁰¹).

Mbishkrimet që po botojnë vërtetojnë gjithnjë ma tepër pasurinë e madhe që ruen qyteti në këtë lamë dokumentare: ato përbajnë si numër: një nga grupet ma të mëdha të zbulueme deri tash në një pikë të vetme dhe një kohë si në Dyrrah ashtu dhe në mbarë vendin tonë. Mbishkrimet paraqiten të thjeshta dmth: jo të pasuna me ngjarje. Simbas vendit ku janë gjetë kanë përmbajtje mortore dhe tregojnë për monumenta që zakonisht u kushtohen të vdekunve nga të afërmit e tyre.

Mbishkrimet në gjuhën greke, që përbajnë si numër pjesën ma të madhe paraqesin së bashku një pasuni emnash. Ndër këta emna shikojmë se shumë prej tyre kanë mbrapashtesën ην në vend të ων karakteristikë kjo që konstatohet edhe për emrat e Apollonisë por jo për ata të mbishkrimeve greke të vendeve të tjera. Në rastin tonë mund të jemi pra përpara një ndikimi të helenëve vendas që asht i veçantë vetëm për këto vise ilire të Shqipnisë.

¹⁰⁰) P.C. Sestieri, Vep. e cit., Nr. 44, 25, 21.

¹⁰¹) C. Patsch, **Aus dem Albanischcnnationalmuseum**, në "Jahreshefte des Öster. Arch. Inst." XXIII, 2. 1926" (Bciblatt). Shtylla 212-3; H. Ceka-S. Anamali. Mbishkrime latine të pabotueme të Shqipnisë në "Bulet. Univ. Sht. Tiranës, Seria Shkencat Shoqerore" (1961) Nr. 10; P.C. Sestieri. po aty, Nr. 62, 22, 25.

Diçka tjetër që bjen në sy në mbishkrimet asht dhe shoqërimi në fund shumicës prej tyre me formulën e përshëndetjes χαῖρε. Këjo dallohet qysh në gurët sepulkralë të shek. III para erës së re deri n'ato të shek. II-të të erës sonë: Si duket këtu, sikurse përgjithësisht në botën helene, kemi të bajmë me pasqyrimin e një tradite që kishte zanë rrajë për mjaft kohë në botëkuptimin e banorëve me besimin dhe ritin e tyre të vorrimit.

Mbishkrimet latine, megjithëse ma të pakëta në numër, janë ma të pasuna si tekst se ato greket, por edhe këto kanë vetëm përmbajtje mortore. Randësia e tyre qëndron në emnat personale, të cilët, simbas parimeve zyrtare të onomastikës romake, duket se i përkitëshin përgjithësisht sklevërve e libertëve që përbajshin shtresën e ulët të popullsisë së Dyrrahit. Këta njerëz të thjeshtë, nuk kanë mohue nga ana tjetër, në disa raste, lidhjen vendase tue ruejtë si gentilic etnikonin e qytetit të Dyrrahit ku janë vorrue (Nr. 46 e 50). Në marrëdhانيت: e tyre shohim raste mvartësie të femnës nga burri (Nr. 51); martese të paligjëshme (contubernium) të lidhun në mes të një të liri e një skllaves (Nr. 48) si dhe bashkëjetesë në mes dy sklevëve (Nr. 50).

Mbishkrimet në përgjithësi janë gdhendë mirë por nuk tregojnë atë kujdes e bukuri që shquejnë monumentet artistikë të shek. I-rë të erës sonë (përrjashtohet rasti i steles Nr. 45). Karakteret e germave të tyre i kanë qëndrue pak a shumë besnikë mënyrës së punimit (modës) së kohës; ato kanë dhanë mundësinë nga ana tjetër me përcaktue, në përshtatje dhe me materialet e datueshme të gjetuna pranë tyre, kohën e punimit të gurëve sepulkralë.

Nga ana gjuhësore mbishkrimet paraqesin disa gabime ortografike. Kjo mund të ketë ndodhë për mungesë vemendje ose

ndoshta pse gurëgëdhendësit, tue qenë vendas, nuk e kanë diktë mirë gjuhën e huej.

d) Emnat ilirë

Emnat ilirë paraqesin për ne anën ma interesante të mbishkrimeve dhe përbajnë vlerën ma të madhe të gurëve sepulkralë të nekropolit.

Durrësi asht qyteti nga ku kanë dalë deri tash ma shumë emna ilirë se nga çdo qëndër tjetër antike e vendit tonë. Që të kemi një ide për vendin që zej në ata në krejt thesarin e emnave ilirë të Shqipnisë mjafton t'i hedhim një sy listës së paraqitun në fund të këtij punimi¹⁰²). Emnat ma të parë ilirë në Dyrrah i kemi nga mbishkrimet e monedhave dhe gurëve sepulkralë të qytetit. Këta emna janë Daz, Bortaj, Monun e Plator. Ata figurojnë në fjalorin e emnave të H. Krahes¹⁰³), por këtu, për numrin e pakët, duket sikur humbasin në mes të atyne të zhluem me shumicë në viset e tjera të Ilirisë, sidomos në Dalmaci e Panoni.

¹⁰²) Lista e hartueme përfshinë të gjithë emnat personalë ilirë që janë lexue deri tash në dokumentet materiale të vendit tonë. Në këte listë nuk figurojnë err.nat që vijnë nga burimet e shkrueme historike si dhe ata që rrjedhin si etnikon i qytetit.

Burimet bibliografike për emnat e zblueme në Durrës janë citue në fund të çdo grupi emnash, simbas kohës ose rrethanave të gjetjes. Ato vlejnjë përgjithësisht dhe për emnat e qendrave të tjera të Shqipnisë.

Në listë janë përfshi gjithashtu emnat e pabotueme, të zblueme kohët e fundit jashtë rrethit të Durrësit. Të dhanat për këta emna më janë kumtue mirësisht nga H. Ceka për numismatikën. F. Prendi e Dh. Budina për emnat e kështjellës së Irmajt, e S. Anamali për ata të Apollonisë e Trenit.

Përsa i përket origjinës ilire të emnave asht ruejtë dokumentimi dhe interpretimi i autorëve që i kanë botue për herë të parë.

¹⁰³) H. Krahe. **Lexikon altillyrischer Personennamen**, Heidelberg. 1929

Përafërsisht nga data e botimit të fjalorit deri më 1943 emnat e sipërm janë ndjekë nga 6 emna të tjera ilirë të cilët i kemi ndeshë ndër dokumente mbishkrimore të qytetit. Këta janë emnat Epikad e Genth që u zbuluen në një shtyllë nderi¹⁰⁴), Batina i gjetun në një shtyllëz vorri¹⁰⁵) dhe emnat Artor, Pladomen e Syro që janë lexue në mbishkrimet mortore të qytetit ¹⁰⁶). Këta emna; si numër, nuk paraqesin edhe ata ndonji randësi të veçantë po të marrim parasysh kohën mjaft të gjatë që asht dashtë për zbulimin dhe evidentimin e tyre. Kjo ka ndodhë në radhë të parë për arsye se në qytet janë bamë në të kaluemen fare pak gërmime dhe pse gjetjet e rastit kanë qenë këtu mjaft të rralla.

Ma vonë, sidomos gjatë këtyne dhetë vjetëve të fundit emnat ilirë janë gjetë në Durrës ma me shumicë. Më 1950, me rastin e zbulimit të nekropolit në jugëperëndim të qytetit, nën kujdesin e punonjësve të Muzeumit lokal, dolën në dritë emnat personalë të panjoftun ma parë: Batuna, Dazaj, Eptan. Kikko e Lydra, të cilët figurojnë në mbishkrimet greke të disa gurëve të thjeshtë sepulkralë¹⁰⁷). Nga viti 1950-1960 emna të tjera si Bilene e

¹⁰⁴) "Neos Elinomnimon". Athinë 1922, "Antika dhe mbishkrime të Durrësit".

¹⁰⁵) "Rivista d'Albania", Nr. 4, 1942.

¹⁰⁶) P.C. Sestieri, vep. e cit., Nr. 56, 63. 28.

¹⁰⁷) Emnat janë përmendë në fillim nga S. Anamali në studimin e tij. **Të dhana mbi elementin ilir në qytetet antike Epidamn dhe Apolloni** në: "Buletin për Shkencat Shoqërore". I(1956)24. Ma vonë, nga i njejt autor, ata janë botue bashkë me një sasi materialesh të tjera të nekropolit (Shif S. Anamali, Nekropoli - helenistik i. Epideamnit, në "Buletin për Shkencat Shoqërore. I(1957). 30-59).

Sura¹⁰⁸) u dalluen në pllaka mortore me mbishkrime latine të ndeshuna në pika të ndryshme të qytetit; ata u shoqnuen ndërkohë nga emnat Teutaia e Sura të shqyem në mes të atyne grekë të dy shtyllëzave vorri¹⁰⁹). Burimin e fundit të randësishëm të emnave ilirë të Dyrrahit e kanë formue emnat Boiken Genth. Skyrthanë¹¹⁰) e Mytil, të cilët i keni lexue në dy faqet e drahmave argjenti dhe në një monedhë të bronxët të qytetit.

Kjo përmbledhje e shkurtë kronologjike rreth zbulimit të emnavi ilirë në Dyrrah na jep ndër të tjera një ide mbi ritmin e ngadaltë me të cilit ata kanë ardhë tue u shtue e tue u njoftë dhe si rrjedhim tregon dhe vlerër e veçantë që fitojnë për njohjen e historisë së qytetit.

Emnat ilir të të gurëve sepulkralë që u zbuluen në nekropol: Adamat Annaia, Annea, Annaj, Annula, Benet, Bersan, Bryg, Eortaj, Epikad, Labia, Pita, Sura, Tata, Tataia, Teit, Teuta, Teutaia, Teuti, Trit e Vokonja paraqesin grumbullin ma të madh që asht zbulue deri tash në vendin tonë dhe ndoshta një nga grupet ma të dallueme të emnave që janë gjetë njiherere në krejt territorin e hapët të banuem dikur nga Ilirët. Këta emna do të japin sigurisht një kontribut të çmueshëm për onomastikën ilire tue pasunue fjalorin e emnave përkatës të njoftun deri tash.

Emnat ilirë të nekropolit janë përgjithësisht mjaft të rrallë. Me pakë përjashtime ata nuk kanë qenë njoftë ma parë në vendin tonë. Disa prej tyre si Adamat, Annea, Pita, Tataia, Teutaia e

¹⁰⁸) H Ceka-S. Ananali, Mbishkrime latine të pabotueme të Shqipnisë, në "Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës, Seria Shkencat Shoqërore" 1(1961) Nr. 9,8.

¹⁰⁹) Ruhen në Muzeumin e qytetit të Durrësit (të pabotuem).

¹¹⁰) H. Ceka. Elemerti ilir në qytetet Dyrrhachium dhe Apollonia, në "Buletin i Institutit të Shkencave" 3-4 (1951) 136.

Teuti nuk përfshihen as në fjalorin e përmendun të H. Krahes kurse tjerë si Annaia, Annula, Eortaj, Labia e Tata figurojnë në te vetëm një herë. I rrallë dhe ma tepër interesant paraqitet emni i Teutës. Me këte emën kemi njoftë deri tash nga burimet historike vetëm mbretneshën në za ilire të Ardianëve dhe nuk dijmë të jetë zbulue ndonji dokument arkeologjik ku ai të përmendet si person i thjeshtë, me përjashtim të një rasti të vetëm jashtë vendit tonë¹¹¹)

Emnat e nekropolit ndihmojnë me praninë e tyre në disa raste dhe për përforcimin e origjinës ilire të atyne personave emnat e të cilëve në fjalor janë të kategorizuar si të dyshimtë ose ma pak të sigurtë si për tingëllimin e huej ashtu dhe për rrallësinë ose për interpretime tjera etimologjike. Këta janë emnat Falio, Glaukia e Tata që i kemi gjetë së bashku me emnat ilirë. Në nekropol janë zbulue dhe emna sikurse janë Annea, Eortaj, Epikad, Labia, Sura e Trit që i gjejmë të përsëritun ma se një herë. Në mes të këtyne ka t'atillë si emnat Epikad, Sura e Trit që i shohim mjaft të përhapun si në vendin tonë ashtu dhe jashtë.

Nga pikëpamja linguistike emnat e disa gurëve sepulkralë na lejojnë nga ana morfologjike të nxjerrim ndonji përfundim hipotetik. Kështu p.sh. emnat e njoftun Anna, Tata, Teuta, tue i krahasue me tjerët të zbuluem në vorrezë Annania, Tataia, Teutaia.

Anna – Annaia

Tata – Tataia

Teuta – Teutaia

na japin mbrapashtesën-*aia* e cila i cilëson emnat e fundit. Kjo mbrapashtesë mund të ketë kuptim të veçantë që mund të jetë zvoglues, përkëdhelës ose thjesht sinonim.

¹¹¹) D. Rendic-Miocevic, po aty, f. 43, 44.

Emnat ilirë të nekropolit bashkë me gjithë të tjerët e zbuluem ma parë në Dyrrah, paraqesin një randësi të veçantë nga ana historike; ata dëshmojnë në radhë të parë për vazhdueshmërinë e tyre nga viset e tjera të Ilirisë deri në vendin tonë.

Pothuej krejt emnat vrehen në mbishkrime greke të shek. III-I para rës së re, ky fakt ua rrit edhe ma tepër vlerën dokumentare përse i përket lashtësisë, mbasi dijmë se shumica e emnave ilirë vijnë nga mbishkrime ma të vona latine të viseve veriore të Ilirisë, t'atye vendeve ku kolonizimi grek nuk arrijti të depërtojë thellë dhe ku ma vonë kaloi pushtimi romak.

Numri i konsiderueshëm i emnave dhe thjeshtësia e gurëve sepulkralë mbi të cilët ata janë dallue na lenë të kuptojmë se në Dyrrah banojshin me shumicë ilirët pranë të cilëve ishin vendosë helenët dhe ma vonë tjerë qytetarë të ardhun nga Italia. Ilirët formojshin këtu në shek. III-I para erës së re një pjesë të madhe të popullsisë e cila përbahej kryesisht nga tre elementët etnikë të përmendun. Këte e provojnë në një farë mase dhe gurët me mbishkrime greke të kodrave të Kokomanëve e Dantes të cilët mbajnë vetëm emna personalë. Simbas tyre.

6 gurë sepulkralë janë me emna ilirë

18 gurë sepulkralë me emna grekë

3 gurë sepulkralë me emna italikë

11 gurë sepulkralë me emna ilirë grekë ose anasjelltas

2 gurë sepulkralë me emna ilirë e italikë,

Nga pasqyra e sipërme kishte me dalë pra se nga 40 gurët funerarë 6 i për. kitshin ilirëve, 18 helenëve, 3 banorëve italikë, por tue marrë parasysh se grekët e romakët ishin nga natyra konservatorë dhe si shfrytëzues qenë ata që në çdo drejtim

kërkojshin me ndikue mbi vendasit ilirë atëhere logjikisht do të pranojmë se 13 gurët sepulkralë me emna të përziem ilirë, grekë e italikë u përkitshin padyshim ilirëve. Për ma tepër ky deduksion mund të përfshijë edhe ata gurë mortorë që mbajnë krejt emna helenë ose latinë. Atëherë në rastin ma të pakët do të kemi:

19 gurë sepulkralë ilirësh

18 gurë sepulkralë grekësh

3 gurë, sepulkralë italikësh,

Edhe për shekujt e mavonshëm d.m.th. për kohën e pushtimit romak mund të themi të njëjtën gja, Nga 8 stele me mbishkrime të plota që u zbuluen në pjesën e ulët të nekropolit, në fushën nga lindja e kodrave të Kokomanëve, 4 mbajnë emna ilirë ose ilirë bashkë me emna romakë e grekë.

Natyrisht këto të dhana janë të pjesëshme dhe nuk mund të përgjithësohen; ato bajnë fjalë për një grup gurësh funerarë që mund t'i përkasin ndoshta asaj zone të nekropolit të caktueme ma tepër për ilirët sikurse e vërtetojnë nga ana tjetër thjeshtësia e shumicës dërmuese të vorreve dhe disa materiale ilire mbi orenditë, veshjen, stolisjen, lojnat dëfryese etj. të zbuluem në kodrat e përmenduna. Përpjestime ma të sakëta mbi elementin etnik të popullsisë së Dyrrahit do t'i kemi vetëm atëhere kur të zbulohen krejt hapsia e nekropolit ose disa grupe të mëdha mbishkrimesh si ky që kemi marrë në studim. Megjithatë të dhanat e sipërme kanë një vlerë të madhe dokumentare pse përputhen dhe me burimet historike. Këto të fundit përbajnë dhe përforcojnë nga ana tjetër konkluzionet që nxjerrim nga krejt emnat lidhun me gjendjen shoqnore të ilirëve dhe rolin e tyre në jetën ekonomike e politike të qytetit.

Simbas tyne në shek. IV para erës së re popullsia e Dyrrahit filloi të shtohet ma tepër me tjerë ilirë të ardhun si duket nga fiset përreth. Këta ilirë formojshin këtu pjesën e shfrytëzueme ose skllave. Ma vonë, disa nga ata, sikurse e provojnë mbishkrimet e monedhave, filluen të zanë vende me randësi ekonomike-politike si ate p.sh. të nëpunësit të ngarkuem për premjen dhe qarkullimin e monedhave dhe deri ate të prytanit d m th. të kryetarit të qytetit-shtet. Gjatë pushtimit romak, për mungesë matrialesh të mjaftueshme, asht e vështirë të ndjekim me saktësi pozitën shoqënore të ilirëve në qytet; por me sa duket sikurse e provojnë në një farë mënyre edhe këto pak mbishkrime të zbulueme, ilirët filluen si masë ta humbasin randësinë e tyne tue u shëndrrue përgjithësisht në skllavë ose të çliruem; kjo mund të ketë ndodhë ndoshta dhe për arsye të pjesëmarrjes së tyne në kryengritjet e shpeshta të ilirëve të rretheve kundër Romës. Në dritën e këtyne ngjarjeve vjen e rritet dhe ma tepër vlera historike e emnit ilirë. Në se zbulimet e randësishme që po bahen në vendin tonë këto vjetët e fundit tregojnë për mënyrën e jetesës dhe kulturën në qendrat ilire ku ndikimi i kolonistave grekë dhe pushtuesve romakë ishte ma i kufizuem si për qëndresën e fortë të popullsisë ashtu dhe për vetë natyrën e ashpër të vendit, zbulimet e elementit ilir në një qytet aq të ekspozuem e të lakmuem sikurse ishte Dyrrahi mveshin një randësi të posaçme; ato tregojnë praninë dhe njikohësisht ndikimin e ilirëve në këte anë të vendit tonë si dhe luftën e tyne jetike kundër pushtuesve të huej për ekzistencë, liri pavarësi.

LISTA E EMRAVE PERSONALE

Nga mbishkrimet greke:

'Αγήν	Nr. 15	Μενίσ[α]	Nr. 21
'Αγήσις	» 42	Μοσ<σ>χίων	» 17
'Αδαμαι[τας	» 23	Μυρ[ώ	» 43
'Αισχρίων	» 21	Νικήν	» 42
'Αλεξ[ή]ν	» 34	Νι[α]ων	» 1
. ... αμισ[α]	» 22	Νομήνι[ος	» 19
'Αναξ[α]λεα	» 20	ξενήν	» 12
'Ανναία	» 33	ξενμς	» 1
'Αριστήν	» 15	Παρμένων	» 2
'Αριστίων	» 31	Περι[γέ]νης	» 25
'Αριστόλαος	» 12	Πίτα	» 6
'Αρίστων	16, 16,17	Στρατώ	» 10
'Αφρ]οδισιος	» 24	Σωστρίων	» 29
Βένετος	» 28	Τάτα	» 31
Βερσαν	» 9	Ταταία	» 32
Βρύγος	» 24	Τειμας	» 13
Γάιος	36, 37	Τειμην	» 4
Γλαν[α]ς	» 33	Τειτος	» 4
Γράνια	» 32	Τερεντία	» 5
'Εορταιος	42, 42	Τεύτα	» 8

Ἐπιγένεος	22	Τευταία	» 34
Ἐπίχ α δος	9, 25	Τεύτιος	» 8
' Επι χ αρπία	» 29	Τεφ	» 43
Ἐπί χ τησις	» 27	Τιμώ	» 42
Εύ χ λίδας	» 26	Τράιζινα	» 37
Εϋνοια	» 28	Τρίτος	26, 27
Θεόδωρος	» 7	Φάλιος	» 20
Θερσίας	» 13`	Φιδίας	» 18
Καλλήν	» 2	Φίλι ...	» 44
Καλλιπίδας	2, 2	Φίλιππος	» 42
Κλάρα	» 5	Φιλιστίδας	» 30
Κονά	» 14	Φιλόξενος	» 10
Λαβια	35, 36	Φιλώτας	» 11
Λύ χ ος	» 30	Χρήσιμος	» 18
Μέγων	» 41		

Nga mbishkrimet latine :

... andilia	N r. 53	Q. Dyrracinus	Nr. 46	Phileros	Nr. 46
Annaea	51,51	Euporius	" 46	Rufus	" 48
Annaius	" 51	Facilic	" 51	Sacravenses	" 52
Annula	" 46	Hermis	" 45	Secundinus	" 50
Catiedius	" 49	Iccunda	" 51	Sura	" 50
Celer	" 51	C. Iulius	" 48	Tertia	" 49
C. Chrussipus	" 49	...mphila	" 53	Veneria	" 48
Claudia	" 54	Naevius	" 52	Voconia	" 48

L.Dyrr (acinus) " 51 Niger " 47

EMNA PERSONALË ILIRË TË SHQIPNISË * ,

'Αδαμά[τας	m.	Dyrrhachium, Scodra
'Αγρων	m.	Apollonia
'Ανναια	f.	Dyrrhachium
Annaius	m.	Dyrrhachium
Annea	f.	Dyrrhachium ²
Annula	f.	Dyrrhachium Apollonia
A(p) u (d)ia	f.	Scampa
Artoris	m.	Dyrrhachium
Auca	f.	Lissus
Βατ	m.	Kalaja e Irmajt (Gramsh) ²
Batina	f.	Dyrrhachium
Βάτων	m.	Apollonia
Βατούνα	f.	Dyrrhachium
Βένετος	m.	Dyrrhachium
Βερσαν	m.	Dyrrhachium
Billena	f.	Dyrrhachium
Βουζήν	m.	Dyrrhachium
Βοστρω	f.	Apollonia
Βρύγος	m.	Dyrrhachium
Dastidius	m.	Buthrotum

Δαζάιος	m.	Dyrrhachium
Δαζιος	m.	Dyrrhachium
Ἑορταιος	m.	Dyrrhachium ³
Ἐπίχαδος- Epicadus	m.	Apollonia ² , Dyrrhachium ³ , Byllis, Kozarë (Berat) ³
Επίτάνης	m.	Dyrrhachium
Γένθιος	m.	Dyrrhachium ² , Scodra.
Γραβος	m.	Apollonia
Itia	f.	Scampa
Κιχώ	f.	Dyrrhachium
Λαβια	f.	Dyrrhachium
Λύδρα	f.	Dyrrhachium
Μιχ	m.	Kalaja e Irmajt ³
Μονουνιος	m.	Dyrrhachium
Μουτλιος	m.	Dyrrhachium
Πίτα	f.	Dyrrhachium
Πιτος	m.	Kalaja e Irmajit
Pladomenus	m.	Dyrrhachium
Plato	f.	Scampa
Πλάτορ – Plator	m.	Apollonia, Dyrrhachium, Scampa, Tren
Πλευράδος	m.	Apollonia
Pyramus	m.	Kropisht (Vlonë)
Εχυρθανας	m.	Dyrrhachium ³

Σύρα – Sura	f.	Dyrrhachium
Syrus	m.	Dyrrhachium
Τάτα – Tata	f.	Dyrrhachium, Kolesjan (Kukës)
Ταταια	f.	Dyrrhachium
Τειος	m.	Dyrrhachium
Τεύτα	f.	Dyrrhachium
Τευτία	f.	Dyrrhachium
Τευταια	f.	Dyrrhachium
Τευτέα	f.	Kozarë ²
Τεύτιος	m.	Dyrrhachium
Τρίτος	m.	Apollonia ² , Dyrrhachium ³ , Kalaja e Irmajt
Voconia	f.	Dyrrhachium

*Në këtë listë nuk janë përsi femnat Φαλακρα, Φαλακριον, Φαλακρος, Γλαυκίας e Φάλιος për arsye të tingëllimit të tyre grek dhe sidomos për faktin ata (katër të parët) janë gjetë me shumicë kohët e fundit në tokat jo ilire. Emnat figurojnë në fjalorin e emnave personalë ilirë të H. Krahes. Numrat që shifen përbri sipër çdo vendi tregojnë sa herë asht gjetë i njejtë emën n' atë vend.

Për vrejttje tjera rreth kësaj liste të shikohet shënimi 102.

Summary

INSCRIPTION OF THE SEPULCHRAL RELIEVOS FROM THE DYRRACHIUM

NECROPOLIS

Many a times there have been found precious archaeological objects in the Durrës underground, which confirm the ancient history of the Durrës city. Among the materials found there, the monuments explored these recent years stand as important documents of a funeral character.

The sepulchral inscriptions and relievos which are being studied were explored in the suburbs of that city in a wide area stretching from the hills on the north-western side of the city and precisely from the hills named "Kodrat e Kokomanve and të Dantes", down to the fields.

All this area, suitable for the cultivation of grain crops and fruit trees, was owned by the Dyrrachium Necropolis in the long past. This was found out during the years 1958-1960 when part of the land was tilled to be transformed into vineyards and olive groves. Work was carried on over an area of about 41 hectares arge, reaching maximal length of 1115 metres from east to west and an average width of about 510 metres. All the belt of the hills named "Kodrat e Hysen Kokomanit" (stretching on both sides), the hill named "Kodra e Ali Kapllanit", the southern slope of the hill 105 meires high and all the northern slopes of the hills named "Kodrat e Tefik Kokomanit", except the slopes on the east, were included in this work.

During the excavations carried on, under the direction of the author, a great number of tombs mainly built with tiles placed in the form of a roof were discovered. The tombs were unfortunately almost destroyed of the intense agricultural work carried on in this area for a long time, the land sliding and the frequent robbing of the things found in the past. In the area excavated were found intact 21 small bores with ashes, aniphoras and other cinerarias; besides, there were found also 700 separate objects of which to be noted for their great quantity and value are the simple ceramics and the painted one, the figures in baked clay. bronze and iron tools and utensils and the golden and silver ornaments.

The sepulchral stones appearing in this article are 63 in all; 44 of them have inscriptions in the Greek language, 9 in Latin and 10 of them are without epigraph. All the tombstones are placed in the Durrës Muzeum.

In the study of the sepulchral inscriptions and relievos we were based on a number of archaeological details such as the materials, the exact source, the preservations, the description, the text of the inscriptions, the transcription (for the Latin ones) and their comment, besides the photographic documentation and the map. On the other hand we had such elements that help to understand some aspects of the ancient city of Dyrrachium and its inhabitants. These details make it possible for us to display some general considerations about the sepulchral stones and their inscriptions.

* * *

Throwing a general eye to the sepulchral stones, we notice that they are usually simple outwardly. The kiosks which form half of the number of the monuments draw one's attention. These small and simple beams, which on the other hand testify the low social level of the persons they belonged to, are almost all engraved in travertin. It seems that this kind of stone was taken from Karaburun or from some other place near Karaburun. The beams as a type of simple funeral monuments are quite common as that type has been found many times, especially in Durrachium and Apollonia. The steles too are noted for their number. Their types are known as classic and have been used for a very long time lasting up to the late centuries of our era. Some of them look very simple: a flat plate rectangular in form, set for the inscription of a triangular pediment of a profiled frame above.

Unlike these, the other steles and the anepigraphic stones are rich in reliefs. These figurative expressions, though few in number and unfortunately greatly damaged, make us be acquainted up to a certain degree and in general lines, with the sculptural art development in the city of Durrachium. This art seems to have been in general an inheritance of the classic one which was widespread in the antique centers of our country. The figures of the reliefs have been worked out wholly on the basis of the typical contemporary models. The most ancient ones (No. 54) preserve the characteristics of the archaic Greek art of the VIIth century distinguished by a strickness of expressions and a stressed lack of the expression of types; these characteristics with few changes are found in the following century too (No. 55). The other figures of a later period represent nice types with harmonious movements of the splendid art of the V-IV centuries

before Christ (No. 56), an art which later on, during the first centuries of Christ, gives way to the Roman art, in order to reflect in a more realistic form the one sought to idealize (Nos. 49,59). Lastey. the relievos which are not very ancient (Nos. 60, 61, 62) show a sensible artistic fall, which can be clearly noticed in the works of the late antique period.

In the outward view of the monuments besides the main figurative expression we can notice other motives in the relievo, too. In many cases these relievos form the only decorative means of the sepulchral stones. Their motives have been borrowed mostly from the vegetable kingdom such as rosets, palmettes and the leaves of the plush; besides these ones, there are other motives taken from the animal kingdom or the material one. At a time the motives had a purely simbolic meaning which was later on lost, thus being transformed into a common ornamenting means. Thus the wreath sometimes put around the kiosks (No. 7), first symbo- lized the victory attained by the dead person over the powers of calamity, making him immortal; the gorgon and the dog (Nos, 54, 4) were the imaginary guardians of the tombs, whereas the gate (No. 47) represented the passing to the divine life. Some other motives acquaint us with the joys and the recreations in life of the last services done to him after death. Such examples are the plush leaf (No. 53) and the ribbon (No. 58) which represents the black ribbon put around the monument.

One can find noted mythological figures used as ornamental elements. Such a figure is that of Atlas which personifies here the force subdued to captivity (No. 60). This personage, on the other hand, is of a special importance for it is the first time we find it among the ancient objects in Durrachium

The stones are not of any artistic value: the work generally has not been done by any skilled professional. Nevertheless one can sometimes notice the art of some talented Albanian sculptor or of some foreign sculptor when there is fineness and attraction especially for the quality of the marble imported (No. 56)

The work done on the sepulchral stones in our country, irrespective of the fact that the rules binding the artist to the comparison, somehow shortens the period of their existence as our country is not very far off Greece and Rome where they were modelled for the first time.

* * *

Durrës has been in the past the source of a considerable quantity of inscriptions. If up to the present the inscriptions in Greek are rare, the epigraphic documents in Latin discovered in this city form the majority of all the inscriptions found in Albania till now.

The inscriptions dealt with in this article show the ever increasing riches owned by the city of Durrës in this field; numerically they are of the largest groups discovered up to date in one single spot and during one limited time both in Durrës and throughout Albania:

The inscriptions are simple, that is they do not contain many events. They represent the place where they are discovered with mourning contents and tell us about monuments which are usually dedicated to their relations after death.

The inscriptions in Greek, which are seen in the greatest number of the monuments, give us a wealth of names. Among

these nouns we notice that many of them have the suffix ην instead of ων, a characteristic which is to be found in the names of Apollonia too, but not in those of the Greek inscriptions of the other countries. Therefore in our case it may be the influence of the Hellenes resident in the country, which is peculiar only for these Illyria places in Albania.

Something else which attracts your attention to the inscriptions is also the association of most of them with the formula of greetings χαῖρε This is clear beginning from the first sepulchral stones of the IIIrd century before Christ up to those of the IInd century of Christ.

As it is seen here, just as in the Hellenistic world in general, we have the reflexion of a tradition deeply rooted for a long time in the world outlook of the inhabitants with the religion and their rite of burial. clogs er 10 Y310 9 06 21st 90 to 18 do 13eme ont

The Latin inscriptions, though fewer in number, are richer in content than the Greek ones, but they too have mourning contents only. Their importance is to be found in the personal name, which, according to the official principles of the Roman onomastics, it generally seems to be used by the slaves and the libertines who formed the lower strata of the population in Durrachium. These simple people, on the other hand, have never denied their attachment to the living place, preserving as gentilic ethnicon of the city of Durrachium where they have been buried (Nos. 46-50). In their relations we notice cases of dependence of the female to the male (No. 51), illegal marriages (contubernium) between a free citizen and a slave girl (No. 4S) as well as the living in cominch of two slaves.

The inscriptions in general are engraved well, but not so carefully and nicely as the artistic monuments of the Ist century (the stele No. 45 makes an exception. The characters of the inscriptions are somehow true to the style of work (to the mode) of that period; on the other hand, it has been possible to define through them and in conformity with the materials, the dates of whose production is clear and which are found near them, the time of the engraving of the sepulchral stones.

Concerning the language, on the inscriptions some orthographic mistakes can be observed. This might have happened through carelessness or because the engravers, being native citizens, have not understood properly the foreign language.

* * *

The Illyrian names demonstrate the most interesting aspect of the inscriptions and they represent the greatest value of the sepulchral stones of the Necropolis.

Durrës (Durrachium) is the town where we have found till now more Illyrian names than in any other antique center of our country. In order to have an idea of the importance they have in the treasure of the Illyrian names of Albania it is enough to have a look on the list at the end of this article.

The Illyrian names on the sepulchral stones discovered at the Necropolis, such as Adamat, Annaia, Annea, Annaj, Annula, Benet, Bersan, Brug, Eortaj, Epikat, Labia, Pita, Sura, Tataia, Teit, Teuta, Teutaia, Teuti, Trit and Vokonia represent the largest group discovered up to now in our country and possibly one of the most distinguished group of the names found during one

action throughout the broad area inhabited in the past by the Illyrians. These names will undoubtedly give a valuable contribution for the Illyrian onomastics thus enriching the vocabulary of the names which are known to us up to now.

The Illyrian names of the Necropolis are generally very rare. With few exceptions they have not been known previously in our country. Some of them as Adamat, Annea, Pita, Tataia, Teutaia and Teuti are not included even in the well-known vocabulary of H. Krahe, while other names such as Annaia, Annula, Eortaj. Labia and Tata are found in it only once. The names of Teuta is rare and very interesting. We have known up to the present in historical sources only the renowned illyrian Queen of the Ardians, and we are not aware of any other archaeological document to have been discovered mentioning it as a common name with the exception of a single case outside our country.

In the acropolis there have also been found such names as Annea, Eortaj, Epikad, Labia, Sura and Trit, which are found more than once. There are among them such names as Epikad, Sura and Trit which are greatly widespread both in our country and abroad.

From the linguistic point of view the names in some sepulchral stones allow us to draw some hypothetical conclusions on morphology. thus for example the well-known names Anna, Tata, Teuta, comparing with the other ones discovered in graveyards, Annaia, Tataia, Teutaia:

Anna - Annaia

Tata – Tataia

Teuta - Teutaia

give us the suffix -aia which defines the last names. This suffix may have the special meaning which may be a caressing diminutive or simply a synonym.

The illyrian names of Necropolis, together with such other ones of the city are of a great interest concerning the history. They prove first of all that the Illyrian element has always and without any break been present in Durrachium and the continuation of their presence beginning from other areas up to our country.

Almost all the names are found in Greek inscriptions of the III. I centuries before Christ; this fact adds still more to the value of the documents concerning the ancient period, as we already know that the majority of the Illyrian names are derived from the latest Latin inscriptions of the northern regions of Illyria, of those regions where Greek colonisation did not succeed to penetrate deep inland and where later on the Roman invasion passed.

The great number of the names and the simplicity of the sepulchral stones on which they have been discovered, convince us that in Durrachium lived a great number of Illyrians beside whom were settled the Hellenes and later on other citizens from Italy. The Illyrians formed a large portion of the population in this area during the III-I centuries before Christ, which was of the three mentioned ethnical elements. Up to a certain degree this is proved by the stones with Greek inscriptions of the "Kokomani" and "Daute" Hilis, where only personal names are found. According to them:

6 sepulchral stones are with Illyrian names:

18 sepulchral stones are with Greek names;

3 sepulchral stones are with Italic names;

11 sepulchral stones are with Illyrian and Greek names or vice versa. Out of this table we should come to the conclusion that out of 40 funeral stones 6 belong to the Illyrians, 8 to the Hellenes, 3 to the Italic inhabitants; but taking into consideration that the Greeks and the Romans were by nature conservative people and as exploiters they were the ones that tried over the inhabitants of Illyrian origin, it is logical to agree then that the 13 sepulchral stones with mixed Illyrian, Greek and Italic names undoubtedly belonged to the Illyrians. Furthermore, this deduction way include those mourning stones holding absolutely Hellenic names or Latin names as well. Then at least we should have:

19 Illyrian sepulchral stones:

18 Greek sepulchral stones

3 Italic sepulchral stones.

The same is true for the later centuries also, that is for the period of the Roman invasion. Out of the 8 steles with iull inscriptions discovered in the lower part of the Necropolis fixed mostly for the Iliyrians just as it is proved, on the other hand, by the simplicity of the over helming majority of the tombs and by some Illyrian materials of iurniture, dresses, ornaments, recreation games and so on, discovered in the above-mentioned hills. We will have more precise proportions on the ethnical element of some large groups of inscriptions such as the one under study now will be discovered. Nevertheless, the above-mentioned details have a very great documentary value for they run parallel with the historical sources. These last ones form and strengthen the conclusions derived from all the names concerning the social position of the Illyrians and their role in the economic and political life of the city.

Based on these documents we come to the conclusion that the population of Durrachium in the IVth century before Christ began to increase with other Illyrians coming, as it seems from the roundabout tribes. These Illyrians were the exploited and the slaves. Later on, as it is testified by the inscriptions of the coins, of them succeeded in holding important and economic posts such as the employee in charge of cutting and circulation of the money and up to the post of the Prytan, that is of the head of the City-state. As for the burdensome Roman occupation, due to the lack of sufficient materials in hand, it is difficult for us to follow with accuracy the social position of the Illyrians in the city; but as far as we can see, just as these few inscriptions somehow show us, the Illyrians began to lose their importance in mass generally being transformed into slaves or as liberated ones; this might have probably happened also because of their participation in the frequent revolts of the Illyrian of the region around, against Rome. Based on these events the historical value of the Illyrian names becomes ever greater. If the important discoveries being carried ion these last years in our country demonstrate the way of life and the culture in Illyrian centres where the influence of the Greek colonizers and the Roman invaders was more confined both because of the stubborn stand of the population and of the severe nature of the country, the discovery of the Illyrian element in one city so much exposed and longed for as Durrachium was, is of a spe importance. It shows the presence and at the same time the influence of the Illyrians in this section of our country and their struggle against the foreign invaders for their existence, liberty and independence.

TË DHËNA MBI TOPOGRAFINË DHE ELEMENTIN ILIR TË DYRRAHIT NË DRITËN E ZBULIMEVE TË REJA ARKEOLOGJIKE¹

Dyrrahi, skela më e madhe dhe më e rëndësishme e bregdetit lindor të Adriatikut, sipas të dhënave të autorëve të vjetër dhe dokumenteve mbishkrimore, ka qenë mbushur e zbuluar me monumente e godina madhështore. Një sërë institucionesh shoqërore, kulturele dhe artistike rregullonin jetën e tij të brendshme. Mure të fortë e rrethonin së jashtmi, për ta mbrojtur prej sulmeve dhe lakmive të të huajve. Më vonë, duke filluar nga shek. i IV-t mjerisht, qyteti pësoi rrënimë të mëdha nga pushtimet e shumta, tërmetet e fortë dhe prishjet e tjera të njëpasnjëshme. Ai u mbulua nga ndërtimet e mëvonshme dhe sot, me përjashtim të një pjese të kalasë mesjetare, nuk ka qëndruar pothuaj asgjë më këmbë, që të dëshmojë shkëlqimin e tij të dikurshëm.

Gjatë zbulimeve të bëra pas çlirimit, nga punonjësit e Muzeut të qytetit dhe me raste ndërtimesh, kanë dalë në shesh një varg monumentesh me rëndësi, që e pasurojnë dhe e plotësojnë shumë tabllonë e mëparshme mbi qytetin e Durrësit.

Në këtë kumtesë po japim disa nga rezultatet e vëzhgimeve dhe studimeve të bëra nga autori mbi monumentet e zbuluar.

Objektet arkeologjike janë gjetur në shtresa kulturele dhe pika të ndryshme të qytetit dhe të periferisë të tij (shih hartën e

¹ Nxjerrë nga :«Konferenca e Parë e Studimeve Albanologjike, (15-21 Nëntor 1962)», Tirane, f. 460-467.

zbulimeve arkeologjike) dhe ruhen pothuaj të gjitha (ato të lëvizshmet) në Muzeun e qytetit të Durrësit. Sipas qëllimit dhe karakterit të tyre, i kemi ndarë në tre grupe kryesorë, duke mbajtur rendin kronologjik brenda çdo grupi.

A - Ndërtime publike dhe private.

Ndërtimet e lashta, me karakter publik e privat, zenë një vend të veçantë. Ato janë ndeshur më tepër në drejtime dhe thellësi të ndryshme të zonës fushore. Për arsye të ndërtesave pranë, pengesës së komunikacionit dhe veçanërisht të ujit që nuk ka vonuar të dalë, shumë prej tyre janë mbuluar përsëri.

1) Pothuaj 200 m. në veri të Sheshit qendror të qytetit; punonjësit e Muzeut zbuluan në një thellësi 4.67 m, mozaikun e mbuluar pa lënë gjurmë, që trupat austro - hungareze të pushtimit e gjetën në vitin 1918, me rastin e ndërtimit të një strehimi kundër ajror: Shtresa e mozaikut ka trajtën e elipsit, me diametrin e madh nga veriu në jug. Ajo është formuar me gurë të vegjël zalli shumë ngjyrash. Në qendër të saj shquhet një kokë e hijshme gruaje, rrethuar në mënyrë jo simetrike nga dy degë; këto janë pajisur me dredhëza, rozeta, lule zëmbaku e këmbane dhe zenë pothuaj të gjithë sipërfaqen, duke harmonizuar shumë bukur me sfondin dhe polikrominë e fytyrës (fig. 1).

Nga shtresa e thelluar, trajta dhe kanali i ujit që ndodhet pranë, duket se mozaiku ka bërë pjesë, ndoshta më vonë, në ambientin e një banje luksoze. Përsa i përket lashtësisë së tij, sikurse thekson K. Prashniker², duke u mbështetur në teknikën e ndërtimit, kompozicionin dhe ornamentikën naturale, mund të

² C. Praschniker: «Muzakhia und Malakstra» - Wien 1920 – Sht. 210-2

themi se ai i përket mbarimit të shek. të IV. ose, më mirë, fillimit të shek. të III. para e. sonë. Kjo vërtetohet, nga ana tjetër, dhe nga disa materiale, sidomos pjesë qeramike, të zbuluara anash shtresës, me rastin e gërmimit për hapjen e një sipërfaqeje më të gjerë, të panjohur.

Fig. 1

2) Në rrugën që kalon ngjitur anës veriore të Parkut Sportiv doli në shesh një trakt muri i gjatë 42,40 m. Ky drejtohet nga Perëndimi në Lindje dhe është ndërtuar, në pjesën më të madhe, me tulla njëshe të mëdha (0.50 x 0.45 x 0.10 m.) të alternuara njera mbi tjetrën me tulla teke, më të vogla, të lidhura me llaç.

3) Pranë Sheshit qëndror të qytetit, nga ana veriore, me rastin e gërmimit të themeleve për ngritjen e Pallatit të ri të Kulturës dhe Theatrit «A. Moisiu», u zbulua, në muajin Korrik të vitit 1961, një pjesë e kanalit të qytetit të vjetër, i cili i përket shek. të V-VI të erës sonë.

Kanali është ndërtuar me tulla të bashkuara në mes të tyre me harasan dhe, sipër, ka trajtën e harkut. Përbrenda duket, i gjerë 1.56 m. dhe i lartë 1.48 m. Këto përmasa të bëjnë të mendosh se kanali mund të ketë pasur një shtrirje prej disa mijra metrash.

Duke marrë parasysh rëndësinë arkeologjike të kësaj zone, para se të fillohej ndërtimi i pallatit, punonjësit e Muzeut bënë, në fillim sondazhe, pastaj i vazhduan, punimet për disa muaj në një sipërfaqe të hapët rreth 1230 m², duke zbuluar, në një thellësi 3.20 m., një kompleks të rëndësishëm ndërtimesh: banjot publike të qytetit (termat) (fig. 2.):

Fig. 2

Termat ndjekin drejtimin veri-jug. Deri tani ato përfshijnë nga veriu një sallë të madhe (të gjatë 13 m. nga lindja në perëndim dhe të gjerë 8 m.), që shërbente si *tepidariumi*. Salla është me hypokaust dhe është shtruar me pllaka katrore mermeri, të bardha e të zeza, si tabelë shahu. Në lindje të saj vjen një sallë tjetër me hypokaust (e pa zbuluar tërësisht) e veshur dikur me mermer. Kjo është e gjatë pothuaj 18 m., ka trajtë apside nga jugu dhe është pajisur me një basen të ngushtë në veri. Salla vlente për t'u larë në ujë të ngrohtë dhe është identike, nga forma, me *caldarium-in* e termave të Stabies së Pompeit. Në jug të *tepidarium-it* banjot paraqesin një sallë të madhe, të ndarë pak më vonë në dy të tjera më të vogla, njera prej të cilave, ajo nga lindja, me hypokaust dhe e veshur dikur me mermer shumëngjyrash, ka qenë caktuar ndoshta për masazhe dhe për lyerjen e trupit me vajra dhe erëra të mira, ndërsa tjetra, nga perëndimi, do të ketë qenë një hajat - *vestibulum*. Ky i fundit ndiqet, në jug, nga një pishinë e shkallëzuar përbrenda (7 m. e gjatë, 5.50 m. e gjerë dhe 0.80-1 m. e thellë) që ishte *frigidarium-i*. Pishina ka qenë veshur me mermer të bardhë dhe pasohet nga një furrë e mëvonëshme me mbulesë të harkuar. Në lindje të saj duken disa ndarje të papërcaktuara mirë, të cilat shtrihen nga jugu, paralel me kanalin e përmendur.

Termat, që janë banjot më të mëdha e më luksoze të njohura gjer tani në vendin tonë, u përkasin shekujve të parë të erës sonë. Ato kanë qenë prishur më vonë dhe kanë pësuar ndryshime të ndijshme, duke ndërruar pamjen dhe qëllimin e tyre.

4) Në rrugën që ndodhet ngjitur Parkut Sportiv të qytetit, nga lindja, u zbuluan, në 1.50 - 2 m. thellësi, disa metra të një tubi të gjerë prej plumbi, i cili ndjek drejtimin lindje-perëndim.

Tubacioni sipas një mbishkrimi që ndodhet në të, i përket ujësjellësit të ndërtuar nga perandori Hadrian.

5) Pothuaj 200 m. nga veriu i tregut të qytetit, u has, në një thellësi prej 2.20 m, një shtresë mozaiku 10 m e gjatë dhe 4.5 m e gjerë. Mozaiku përbëhet prej gurësh të vegjël në trajtë kubi, të ngjitur mjeshtërisht midis tyre, të cilët kanë sajuar një shtresë dyshemeje me sfond të bardhë, të zbukuruar me figura të zeza. Ajo tregon në qendër një kombinim më tepër figurash gjeometrike të hijeshuara në katër anët me skena nga mitologjia detare. Në njerën prej këtyre shikojmë Erosin me një delfin në mes të këmbëve, duke tërhequr për freri një kalë deti (fig. 3).

Fig. 3

Fig. 4

Duke vazhduar zbulimin më vonë (në muajin Korrik 1960) në krahun e mëngjër të kryqëzimit të dy rrugëve të përmëndura, në 1.75 m. thellësi, doli në dritë shtresa e një atriumi të stilit korintik a konstruksioni të ngjashëm me të.

Atriumi, i gjerë pothuaj 8.15 m. dhe i gjatë mjaft më tepër, është shtruar i tëri me tulla shumë të vogla, të vendosura nga ana e ngushtë pranë njera tjetrës, në formë kurriz peshku. *Impluvium-i*

i tij kufizohet nga një kornizë pak e ngritur, mbi të cilën naltësoheshin, si duket, gjashtë shtylla dorike me kanelyra, që mbanin *compluvium-in*.

Si shtresa e *atriumit*, ashtu dhe ajo e mozaikut, bënë pjesë në një godinë të vetme banimi, që duket se ka qenë ndërtuar në shekujt e parë të erës sonë.

6) Para hyrjes perëndimore të tregut të qytetit, doli në dritë në 2-2.20 m. thellësi një rrugë e vjetër e shekujve të parë të erës sonë.

7). Duke gërmuar për gjetjen e disa skulpturave, 120 m. në verilindje të tregut të qytetit, u zbulua një dysHEME banese, e shtruar me pllaka të mëdha katërkëndëshe prej guri gëlqeror. Shtresa u gjend në një thellësi prej 2.20 m. dhe i përket shekujve të I-II të erës sonë.

8) Nga veriu i Mauzoleut të Dëshmorëve, 80 m. larg, gërryerja e ngadaltë e ujit, ka nxjerrë në sipërfaqe të një rrugice, një shtresë të bardhë e të kuqe mozaiku. Ky është punuar me gurë të vegjël në trajtë kubi dhe duket se shtrihet nën shtëpitë e vogla që ndodhen pranë.

9) Prapa Shtëpisë së Pionerit, në një thellësi prej 4 m., u gjetën ndarje të një ndërtese.

10) Në jug-lindje të kuotës 28 m., që ndodhet në anën perëndimore të qytetit, dhe rreth 250 m. larg saj në vijë të drejtë, u gjetën disa fragmente arkitekture (shtylla e kapitete), që ishin pjesë të mbetura nga një ndërtesë e kohës së vonë antike.

11) Me rastin e gërmimit për themelet e Uzinës së fermentimit të duhanit, doli, në mes të ujit e të baltës, një mur i trashë kalaje, ndërtuar me gurë, tulla e fragmente arkitekture greko-romake.

12) Pranë Komitetit Ekzekutiv të Këshillit Popullor të Qytetit, pothuaj në një thellësi prej 2 m., doli një pjesë e kanalit të vjetër. Ky është po ai kanal, që u has në Sheshin qendror. Ai shkon kah deti dhe shërbente për kalimin e ujrave të zeza.

13) Një copë tjetër e të njëjtit kanal, po në drejtim të detit u ndesh edhe afër Theatrit të qytetit.

B - Skulptura

Përveç pjesëve të shumta të artit antik, të gjetura si material ndërtimi në muret e kalasë, shtëpitë, rrugët, etj; ose si mjete zbukurimi në oborre e lulishte, këto vite janë zbuluar në qytet edhe disa skulptura. Prej tyre po përmendim një shtat të madh (jo të plotë) të një perandori, një pjesë shtati të një të panjohuri, veshur me togë, një bust të vogël të Asklepit dhe një tjetër të një gruaje. Veprat janë punuar në mermer dhe u gjetën pa lidhje me shtresat origjinale kulturale.

C - Varre dhe objekte të tjera funerare

Ndër zbulimet e bëra në kohën e përmendur, varret, bashkë me inventarin e tyre dhe materialet e tjera funerare, formojnë numrin më të madh. Ata i kemi ndeshur të veçuar, në grupe të vogla ose në masë, si në anën e lartë ashtu dhe në pjesën e ulët të qytetit dhe në periferinë e tij. Po përmendim këtu ata më të rëndësishmit:

14) Në dy brezat e kodrave të Kokomanëve, nga veri-perëndimi i qytetit, u zbulua një zonë e hapët varresh prej pothuaj 40 hektarësh, e gjatë 1115 m. nga lindja në perëndim dhe e gjerë

mesatarisht 500 m³. Aty u nxuar një material i pasur: 6 relieve funerare, 45 mbishkrime të skalitura në shtyllëza, stele e kapakë arkëzash hiri, pothuaj 150 enë baltë të pjekur, me figura⁴ (fig. 4-7) 460 enë të thjeshta ose të tjera me vernik të zi, 61 figurina, mjaft stolira prej ari (fig. 8-10) e argjendi dhe materiale të tjera bronxi, hekuri, qelqi, etj. (fig 11). Objektet u përkasin shek. të VI-I para erës sonë.

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

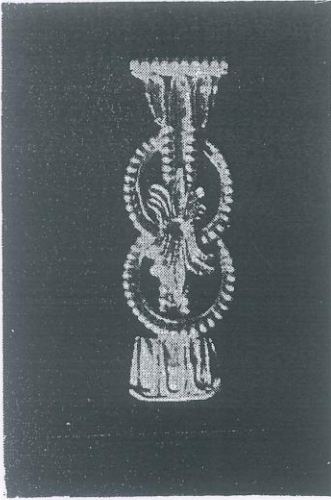
Fig. 8

Fig. 9

³ Për të dhëna më të hollësishme rreth varrezës, objekteve të gurta dhe mbishkrimeve më emra ilirë, dhe një ilustrim të plotë të tyre shif: Vangjel Toçi Mbishkrime e relieve nga nekropoli i Dyrrahit, në Buletin i Univ. Shtet. të Tiranës Seria Shken. Shoq. Nr. 2 1962.

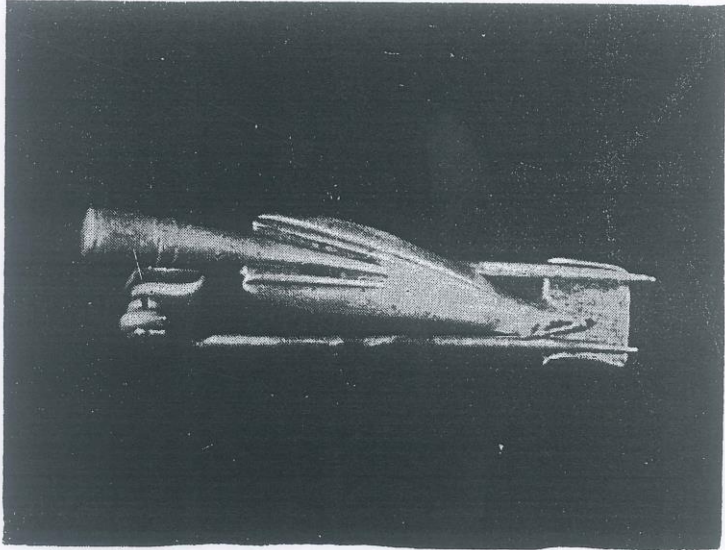
⁴ Për enët me figura dhe stolitë e arta, autori po përgatit një studim të veçantë.

10. Fibul ari.

11. Kuçi fildishi me figurat
e tërë Erosve

12. Fibul ilire dy gjilpërshë prej argjenti

15) Nga ana jug-perëndimore e kuotës 59 m., që ndodhet po në jug-perëndim të qytetit afër bregut të detit, u zbulua një fushë varresh e shek. të III-I para erës së re. Edhe kjo varrezë ka dhënë një numur të konsiderueshëm objektësh: mbi 800 enë prej balte të pjekur, të lyera më të shumtat me vernik të zi, 64 figurina, mjaft sende bronxi e hekuri, 14 stele e shtyllëza prej guri e mermeri me mbishkrime greke dhe 16 pjesë tjegullash me vula.

Fusha pak a shumë të gjëra varresh dhe materiale të ndryshme funerare janë zbuluar gjithashtu në:

16) njerën nga faqet veriore të kuotës 72 m. të Kodrave të Dautes.

17) në lindje dhe veri-lindje të Parkut sportiv të përmendur;

18) në veri e veri-lindje të kësaj zone, afër kënetës, pranë depuratorit;

19) si edhe në të dy anët e rrugës «Aleksandër Goga», nga depoja e lëkurëve gjer afër Spitalit të ri civil.

Zbulimet e përmendura më lart kanë një rëndësi të veçantë, sepse na ndihmojnë të nxjerrim disa përfundime mbi qytetin e lashtë dhe topografinë e tij.

Sikurse e kemi thënë, monumentet arkeologjike janë zbuluar në thellësi të ndryshme. Duke patur parasysh këto dhe të dhënat e mëparshme nga Leon Hëzei, Arnold Shobere Leon Rei, formojmë një ide pak a shumë të përafërt mbi shtrirjen dhe drejtimit e qytetit, gjatë periudhave kryesore të zhvillimit të tij.

Të dhënat arkeologjike, për kohën që nga themelimi i Durrësit deri në prag të erës sonë, janë ende të pakta. Kjo gjë e ka bërë të vështirë njohjen dhe caktimin e sigurt të vendit ku ka qenë vendosur qyteti i hershëm.

Përkundrazi, janë më të shumta gjetjet e shekujve të parë të erës sonë, simbas të cilave mund të ndiqet një pjesë e shtrirjes dhe zgjerimit të qytetit. Sipas tyre, qendra e tij duket se ka qenë, në këtë kohë, zona ku u zbuluan banjot publike ose rrethet pranë tyre. Prej këtej ai ka qenë shtrirë më tepër nga veriu, në sektorin që sot përfshihet afërsisht në mes të rrugës së gjatë «Aleksandër Goga» e bulevardit «Stalin» si dhe tregut të qytetit e zonës nga veriu, lindja e perëndimi i këtij, ku duket (më tepër nga veriu) ishin vendosur dhe lagjet e tij të pasura. Këto të fundit kanë qenë prishur nga lëkundjet e herë-pas-hershme sizmike.

Përsa i përket njohjes së kufive të tij maksimalë, deri për kohën e parë perandorake, në këtë drejtim na vijnë në ndihmë varret e gjetura në masë, kohët e fundit, dhe sidomos zbulimi i tyre në kodrat e Kokomanëve. Kjo zonë varresh përbën një hallkë shumë të rëndësishme. Ajo na shtyn të kërkojmë dhe të identifikojmë, këtu dhe në zonën pranë, nekropolin e madh të qytetit. Sipas materialeve funerare të përmendura më sipër, nekropoli duket se shtrihej nga perëndimi, në pjesën jugore e jug-perëndimore të vargut të kodrave të Durrësit. Në këtë anë ai ishte përhapur, me ndërprerje, në të gjitha lartësitat kryesore, veçanërisht në majat e tyre, deri në jug-perëndim të kuotës 59 m., nga lindja shtrihej në fushën e Bejlikut, gjer afër kënetës. Kjo përhapje përfshin një hapësirë të madhe, që ka si gjatësi, në drejtimin veri-jug, largësinë në mes të Kodrave të Kokomanëve dhe atyre të Dautës. Nga ana e veriut nuk dijmë deri në cilën pikë arrinte nekropoli. Duke marrë në studim vendosjen e varreve antike, nuk mund të rrimë pa përmendur edhe varrezat e veçuara, që duket se ishin në anët e qytetit: të tilla mund të quajmë nekropolin e zbuluar në jugperëndim të Durrësit, që kufizohet nga lindja prej varreve ortodokse si dhe një varrezë tjetër të lashtë në

veri-lindje të qytetit, e cila mund të ketë lidhje me krahun lindor të nekropolit të madh.

3. Gjatë sundimit bizantin, në shekujt e V-VI-të të erës sonë, qyteti, : si shifet ka vazhduar në disa drejtime ekzistencën e tij, mbi atë më, të vjetrën. Kjo del e qartë dhe nga shtrirja e gjerë e kanalit të madh të ujrave të zeza, disa pjesë të largëta njera nga tjetra të të cilit u zbuluan mbi shtresën romake të shekujve të mëparshëm. Megjithatë mund të themi se, në këtë kohë, Dyrrahi kishte filluar të shtrihej më tepër nga jugu i termave publike; këtë e vërtetojnë, ndër të tjera, zbulimet e mëparshme, një pjesë e kalasë që ka mbetur ende më këmbë dhe mbeturinat e një konstruksioni të gjerë, në formë rrethimi, të cilat shifen në sipërfaqe nga jug-lindja e kështjellës.

Një tjetër konkluzion i rëndësishëm që nxjerrim nga zbulimet e reja arkeologjike janë të dhënat që ato na japin për elementin ilir në Dyrrah. Si dihet, gjurmët materiale të këtij elementi kanë qenë, në të kaluarën, fare të pakta, mbasi atëhere janë bërë pak gërmime dhe gjetjet e rastit kanë qenë të rralla. Dokumentat kanë ardhur duke u shtuar këto trembëshjetë vjetët e fundit.

Objektet më të para i kanë dhënë, varret e shekujve të III-I-rë, para erës së re, të zbuluar në jug-perëndim të qytetit, dhe kanë të bëjnë me orenditë e banorëve të atëhershëm. Ato konsistojnë në disa enë prej balte të pjekur, që nga forma, nuk u ngjajnë atyre të tipit klasik grek; dy prej tyre kanë trajtë bikonike dhe afrohen, në pamje me enët e njohura ilire me vegja vertikale. Varret kanë dhënë gjithashtu një helmetë bronxi dhe objekte stolisjeje e mjete të nevojëshme për tualet si fibula, gjilpëra dyshe e pinceta, po prej bronxi, të cilat janë të ngjashme me ato që janë zbuluar në vise të tjera të Ilirisë ose në qendra ilire të vendit tonë.

Edhe më vonë janë zbuluar materiale nga varreza të tjera antike, por në këtë rast jo në jug-perëndim të qytetit po nga veri-perëndimi i tij, në Kodrat e Kokomanëve. Këtu, nga viti 1958-60, u zbuluan, ndër të tjera, enë të ngjashme nga forma me ato dy të fundit të grupit të mësipërme, disa maja heshtash prej hekuri, dy figurina prej balte të pjekur, njera me paraqitjen e një hydroforeje, të veshur në mënyrë karakteristike, tjetra me atë të një gruaje me fund të shkurtër, një fibul argjendi dygjilpërshe me trupin si kokë ushte (fig. 12) dhe disa lojra fëmijësh, të njëllajta me ato që përdoren sot në vendin tonë. Këto objektë, bashkë me të tjerat që përmëndëm më lart, kanë vlerë sepse na njohin me disa aspekte të jetës dhe kulturës ilire si artin, veshjen, armatimin, ritin e varrimit dhe mënyrat e dëfrimit; megjithatë, duke mos qenë të shumta, ato na sqarojnë vetëm përciptas. Të dhënat më të rëndësishme mbi elementin ilir në Dyrrah i kemi nga emrat personalë ilirë, të zbuluar kohët e fundit në qytet, sidomos në mbishkrime të gurëve sepulkralë të nekropolit, në veri-perëndim të tij. Emrat janë: Adamat, Annaia, Annea, Annaj, Annula, Benet, Bersant, Bryg, Eortai, Epikad, Labia, Pita, Sura, Tata, Tataia, Teit, Teuta, Teutaia, Teuti, Trit e Vokonia. Ata, disa prej të cilëve i gjejmë të përsëritur më se një herë, paraqesin grumbullin më të madh që është zbuluar njëherësh gjer tani dhe, bashkë me emrat tjetër të gjetur këto vite (Batuna, Dazaj, Eptan Kikko, Lydra, Bilena, Sura, Teutaia, Boik, Genth, Skyrthan e Mytil) si dhe përpara (Daz, Eortaj, Monun, Plator, Epikad, Genth, Batina, Artor, Pladomen, Syro) përbëjnë më tepër se gjysmën e numrit të të gjithë emrave personalë ilirë, të njohur në vendin tonë nga dokumentet materiale. Emrat e përmendur do të japin, sigurisht, një kontribut në oncmastikën ilire, duke pasuruar fjalorin përkatës. Ata janë përgjithësisht të rrallë dhe, me pak përjashtime,

nuk kanë qenë njohur më parë në vendin tonë. Disa prej tyre si Adamat, Annea, Pita, Tataia, Teutaia e Teuti nuk përfshihen në fjalorin e emrave personalë ilirë të H. Krahes⁵. Kurse të tjerë si Annaia, Annula; Eortaj, Labia, e Tata figurojnë në të, vetëm një herë. I rrallë dhe më tepër interesant paraqitet emri i Teutës. Me të kemi njohur deri tani, nga burimet historike, vetëm mbretëreshën në zë ilire të Ardianëve dhe nuk dijmë të jetë zbuluar ndonjë dokument arkeologjik, ku ai të përmendet si person i thjeshtë, sikurse është shembulli i ynë, me përjashtim të një rasti të vetëm jashtë vëndit tonë.

Nga pikëpamja linguistike, disa nga emrat e mësipërm na lejojnë, nga ana morfologjike, të nxjerrim ndonjë përfundim hipotetik. Kështu p.sh. emrat e njohur Anna, Tata dhe Teuta, duke i krahasuar me të tjerët të zbuluar në varrezë: Annaia, Tataia, Teutaia:

Anna – Annaia

Tata – Tataia

Teuta - Teutaia,

na japin prapashtesën - *aia*, e cila i cilëson emrat e fundit. Kjo prapashtesë mund të ketë kuptim gjinie, zvogëlonjës, përkëdhelës ose thjesht sinonimie.

Nga ana historike, emrat ilirë të nekropolit, bashkë me gjithë të tjerët, të zbuluar më parë në Dyrrah, kanë një rëndësi të veçantë sepse dëshmojnë, në radhë të parë, për vazhdimësinë e tyre nga viset e tjera të Ilirisë në vendin tonë.

Pothuaj të gjithë emrat i vërejmë në mbishkrime greke të shek. të III-I-rë para erës sonë; ky fakt ua rrit edhe më tepër

⁵ H. Krahe: «Lexikon altillyrischer Personennamen» – Heidelberg 1929

vlerën dokumentare, përsa i përket lashtësisë, mbasi dijmë se shumica e emrave ilirë vijnë nga mbishkrime më të vona të viseve veriore të Ilirisë, të atyre vëndeve ku kolonizimi grek nuk arriti të depërtojë thellë dhe ku, më vonë, kaloi pushtimi romak.

Numri i konsiderueshëm i emrave dhe thjeshtësia e gurëve sepulkralë mbi të cilët ata janë dalluar, na lenë të kuptojmë se në Dyrrak: banonin me shumicë ilirët, pranë të cilëve ishin vendosur helenët, dhe më vonë të tjerë banorë të ardhur nga Italia. Ilirët formonin këtu, në shek. e III-I-rë para erës së re, një pjesë të madhe të popullsisë e cila përbëhej, kryesisht, nga tre elementët etnikë të përmendur. Këtë e provojnë, në një farë mase, dhe gurët me mbishkrime greke të kodrave të Kokomanëve e Dautës, të cilët mbajnë vetëm emra personalë. Sipas tyre: 6 gurë sepulkralë janë me emra ilirë, 18 me emra grekë, 3 me emra italikë (jo ilirë), 11 me emra ilirë, grekë dhe anasjelltas me emra ilirë dhe italikë.

Nga të dhënat e mësipërme kishte për të dalë pra se, nga 40 gurët funerarë, 6 u përkisnin ilirëve, 18 helenëve dhe 3 banorëve italikë; por duke marrë parasysh se grekët dhe romakët ishin nga natyra konservatorë dhe, si shfrytëzues, qenë ata që në çdo drejtim kërkonin të ndikonin mbi vendasit ilirë, atëherë logjikisht do të pranoj: se 13 gurët sepulkralë me emra të përzier ilirë, grekë e italikë u përkisnin pa dyshim ilirëve. Për më tepër, ky deduksion mund të përfshijë edhe ata gurë mortarë, të gjetur bashkë me ta, të cilët mbajnë krejt emra helenë ose latinë. Atëhere, në rastin më të pakët, do kemi: 19 gurë sepulkralë ilirësh, 18 gurë sepulkralë grekësh, 3 gurë sepulkralë italikësh.

Edhe për shekujt e mëvonshëm, d.m.th. për kohën e pushtimit romak, mund të themi të njëjtën gjë: Nga 8 stele me mbishkrime u gjetën në pjesën e ulët të nekropolit, në fushën nga lindja e kodrave të Kokomanëve, 4 mbajnë emra ilirë ose ilirë bashkë me

emra romakë e grekë. Natyrisht këto të dhëna janë të pjesëshme dhe nuk mund të përgjithësohen, ato bëjnë fjalë për një grup gurësh funeralë që mund t'i përkasin ndoshta asaj zone të nekropolit të caktuar më tepër për ilirët, sikurse e vërtetojnë nga ana tjetër, thjeshtësia e shumicës së varreve dhe materialet e kulturës ilire të përmendur më lart. Përpjesëtime më të sakta mbi elementin etnik të popullsisë së Dyrrahit do të kemi vetëm atëhere kur të zbulohet krejt hapësira e nekropolit ose disa grupe të mëdha mbishkrimesh si ky që përmendëm në kodrën e Kokomanëve. Megjithatë, të dhënat e mësipërme përputhen me burimet historike. Këto të fundit përforcojnë konkluzionet që nxjerrim nga të gjithë emrat, lidhur me gjendjen shoqërore të ilirëve dhe rolin e tyre në jetën ekonomike e politike të qytetit. Sipas tyre, në sh e IV-të para erës së re, popullsia e Dyrrahit filloi të shtohet më tepër me ilirë të tjerë, të ardhur si duket nga fiset për reth. Këta ilirë formonin këtu pjesën e shfrytëzuar. Më vonë disa nga ata, sikurse provojnë dhe emrat e personave në monedhat, filluan të zenë vende me rëndësi ekonomike e politike, si p.sh, atë të nëpunësit të ngarkuar për prerjen dhe qarkullimin e monedhave dhe deri atë të prytanit dmth. të kryetarit të qytetit-shtet. Gjatë pushtimit romak, për mungesë materialesh të mjaftueshme, është e vështirë të ndjekim, me saktësi, pozitën shoqërore të ilirëve në qytet, por me sa duket, sikurse e provojnë në një farë mënyre dhe pak mbishkrime të zbuluar, ilirët filluan, si masë, të humbasin rëndësinë, ndoshta edhe për arsye të pjesëmarrjes së tyre në kryengritjet e shpeshta, të ilirëve të rrethinave kundër Romës.

Në dritën e këtyre ngjarjeve, vjen e rritet edhe më tepër vlera historike e emrave ilirë. Në se zbulimet e rëndësishme që po bëhen në vendin tonë këto vitet e fundit dëshmojnë për mënyrën e

jetesës dhe kulturën në qendrat ilire, ku ndikimi i kolonistëve grekë dhe pushtonjësve romakë ishte më i kufizuar, për shkak të qëndresës së fortë të popullsisë dhe për vetë natyrën e ashpër të vendit, zbulimet e elementit ilir në një qytet aq të ekspozuar e të lakmuar sikurse ishte Dyrrahi, marrin një rëndësi të posaçme: ato tregojnë praninë dhe njëkohësisht, ndikimin e ilirëve në këtë anë të vendit tonë, si dhe luftën e tyre jetike, kundër pushtuesve të huaj, për ekzistencë e liri.

TË DHËNA MBI ONOMASTIKËN ILIRE NË DYRRAH DHE NË QENDRA TË TJERA TË VENDIT TONË¹

Në studimin e gjuhës, të jetës dhe të kulturës materiale e shpirtërore të ilirëve një rëndësi të veçantë ka edhe onomastika e tyre. Kërkimet në këtë fushë dhe në lëmin gjuhësor e historik përgjithësisht i kanë çuar kohët e fundit disa autorë në përfundime të reja rreth prejardhjes dhe shtrirjes territoriale të ilirëve.

Sipas H. Krahes, emri i ilirëve ka dalë prej një celule embrionale dhe i përkiste një populli të veçantë në pjesën qendrore të bregdetit adriatik, aty rreth zonës së lumit Drilon². Emri u përhap pastaj në shumë popuj gjersa Ἰλλυρριοί u përdor për të cilësuar një popull të madh të përbërë nga shumë të tjerë që kishin lidhje fisi e gjuhe në mes të tyre. Njoftimet e para të Hekateut dhe pastaj ato të Herodotit, lënë të kuptohet se emri i ilirëve erdhi duke u bërë i njohur në fillim nga lindja në viset e brendshme të Ballkanit, dhe më vonë drejt veriut, gjatë bregdetit adriatik. Dalngadalë, me kalimin e shekujve, ai erdhi e u përhap në një hapësirë të konsiderueshme duke përmbledhur një numër fisesh me afërsi të dallueshme etnike. Më vonë, në kohën e pushtimit romak, e humbi kuptimin e parë dhe u shndërrua më tepër në një koncept politiko-administrativ: në provincën Illyricum u futën krahina e popuj të tjerë, gjersa zgjërimi arriti kulmin nën sundimin e Dioklecianit, kur prefektura me të njëjtin emër përfshinte pothuaj tërë gadishullin e Ballkanit, pa Trakinë

¹ Nxjerrë nga revista : «Studime Filologjike», 1969, 3, f. 169-192. 48

²H. Krahe, *Sprache der Illyrier*, I, Wiesbaden, 1955, f. 3.

Lindore.³ Ndryshime ndodhën pastaj me prishjen e perandorisë. Termi Illyricum erdhi duke rënë derisa perëndoi.

Interesimi për gjuhën dhe popullin e ilirëve u bë gjithnjë më i madh në kohën e re me anë të një sere punimesh të rëndësishme nga J. Tunman, P. Kreçmer, G. Majer, N. Jokl, F. Ribeco, J. Uotmou etj. Pas botimit të dy fjalorëve: «Die alten balkanillyrischen geographischen Namen» dhe «Lexikon altillyrischen Personennamen» nga H. Krahe, duke u mbështetur në zbulimet e reja epigrafike dhe në metodën e krahasimit, termi ilirishte u shtri tepër⁴. Ilirët filluan të cilësohen si bartës të së quajturës kulturre të urnave dhe shtrirja e tyre tokësore u zgjërua aq shumë, sa kaloi në një pjesë të mirë të Italisë dhe në Gjermani, Francë, Spanjë e gjer në Britani. Ndërkaq, kur nga zbulimet mbishkrimore dhe studimet rezultoi se venetishtja e Italisë së Veriut ishte një gjuhë më vete dhe se venetët e Italisë nuk duheshin ngatërruar me ata të Ilirisë, që Herodoti (I, 196, i përmend si Ἰλλυριῶν Ἑνετοί, nisi sulmi kundër «panilirizmit». Duke studjuar ndërkohë hidroniminë e Evropës, H. Krahe arriti një tjetër shtresë gjuhësore të përbashkët për vendet e kontinentit: paleoevropianishten.

Përfundimet e mësipërme kanë sjellë pra si rrjedhim kohët e fundit lëkundjen e teorisë tradicionale të një gjuhe unitare ilire të folur përafërsisht në territorin e përfshirë midis dialekteve kelte të luginës së lumit Po dhe maqedonishtes dhe të shtrirë nga lindja deri në Danub. Ato kanë ndikuar në shfaqjen e mendimeve të reja mbi disa fise ilire, sidomos mbi venetët dhe fiset në veriperëndim

³ H. Krahe, *vep. cit.*, f. 4.

⁴ H. Krahe, *Vom Illyrischen zum Alteuropäischen*, «Indogermanische Forschungen» LXIX/3, Berlin 1964-65. Me vdekjen e autorit më 26.6.1965 vepra konsiderohet si testament i tij shkencor.

të Gadishullit ballkanik, lidhur me të folurën e tyre si njësi gjuhësore të mbyllur dhe veçori të tjera dalluese⁵. Këto konkluzione, nga ana tjetër, kanë lindur dhe nevojën e dallimit të disa zonave gjuhësore si dhe përcaktimin e lidhjeve të këtyre brenda trevës ilire. Është për këtë arsye pra, që në dritën e këtij deduksioni një interesim i posaçëm po tregohet kohët e fundit për territorin e Ilirisë së jugut të quajtur nga Plini (N. H. III, 144) e Pompon Nela (II, 55) si Iliria e vërtetë (Illyrii proprie dicti), pasi në këtë territor, ku ndodhet pikërisht dhe Shqipëria, mendohet të jetë folur ajo gjuhë që do cilësuar para gjithë dialekteve të tjera si gjuhë ilire⁶.

Ky vlerësim ka për ne një rëndësi të veçantë, prandaj në këtë vështrim do t'i shohim dhe emrat vetiakë ilirë, që këto vite i kemi gjetur në dokumentat mbishkrimorë të vendit tonë, sidomos në ata të nekropolit të Dyrrahit. Në këtë varrezë të lashtë dhe në po

⁵ Shiko H. Krahe, *Vorgeschichtliche Sprachbeziehungen von den baltischen Ostseeländern bis zu den Gebieten um den Nordteil der Adria*, *Abhandlungen der Akademie Mainz*, 1957, Nr. 3, f. 101-121; *Das Venetische, seine Stellung im Kreise der verwandten Sprachen*, S. B. Heidelberg 1950; *Sprache und Vorzeit*, Heidelberg 1954; f. 114-122; *Vom illyrischen zum Alteuropäischen* «Indogermanische Forschungen», LXIX/3, Berlin 1964-65 C. de Simone. *Osservazioni sull'onomastica della nekropoli di Durazzo*, «Beiträge zur Namenforschung» Jahrgang 14 (1963), Heidelberg f. 124; *Kratylos* 7 (1962) f. 126 e vijim; J. Untermann, *Die Venetischen Personennamen*, Wiesbaden, 1951; D. Rendić-Miočević, *Onomastičke studije za teritorije Liburna* «Zbornik Instituta za historijski nauke u Zadru». Zadar 1955, f. 125-141; R. Katičić, *Die Illyrischen Personennamen in ihren südöstlichen Verbeitungsgebiet* «Živa antika» 12. Skoplje, 1962, f. 95.

⁶ Shih dhe C. de Simone, *Osservazione sull'onomastica della nekropoli di Durazzo*, «Beiträge zur Namenforschung» Jahrgang 14 (1963), Heidelberg, f. 125; R. Katičić, *Po aty*, f. 95.

atë zonë ku më 1958-62 doli një grup emrash të botuar prej nesh⁷ janë zbuluar që nga viti 1962 e këtej një tok mbishkrimesh të tjera të gdhendura mbi gurë varresh. Në mes tyre kanë vlerë kryesisht ato që po i japim tani për herë të parë. Mbishkrimet janë skalitur gati të gjitha mbi shtyllëza të rrumbullakta prej guri gëlqeror, të mbështetura ose jo mbi bazamente katërkëndëshe, vetëm dy prej tyre janë gdhendur njëri mbi një bust (Nr. 17) dhe tjetri mbi një kapak (Nr. 6). Po i radhitim si më poshtë:

a) *Krahu jugor i brezit të kodrave të T. Kokomanit:*

1. *Shtyllëz e Epikadit të Epikadit*

Është gjetur tok me tri shtyllëza të tjera dhe një arkëz hiri në shpatin pranë majës 75 m të lartë (shiko hartën e shpërndarjes së gurëve të varreve). Shtyllëza është me bazament, e lartë 0,485 m. Afër kreut ka këtë mbishkrim të dëmtuar në dy radhët e para:

2. *Shtyllëz e Antis të Epikadit*

Është e prerë pjerrtas në kokë, duke cunguar edhe mbishkrimin, pa lënduar kuptimin e fjalëve.

Rreth e qark trupit të saj, afër majës, është thadruar një brez me tokëz përpara, nën të cilin vjen mbishkrimi:

⁷ V. Toçi, *Mbishkrime e relieve nga nekropoli i Dyrrahit* «Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës - Seria shkencat shoqërore, Nr. 2, 1962, f. 70-132, *Inscriptions et reliefs de la nécropole de Dyrrah (Dyrrhachium)*, «Studia Albanica» Nr. 2, 1965, Tirana, p. 49-99.

Shtyllëza është e lartë 0,575 m.

3. Shtyllëz e Iraklidës së Epikadit.

Bashkë me dy të parat është gjetur pranë shtyllëzës së katërt që ka mbishkrimin Κλέα Ηρακλείδα χαίρει. Shtyllëza, e lartë 0,58 m, është hijeshuar në krye me një kurorë lari të skalitur rreth trupit të saj. Mbishkrimi triradhësh që duket nën këtë kurorë është:

Në largësi 18 m. në jug të vendit të këtyre katër shtyllëzave dhe 7 m. nga: veriu, pranë shtëpisë së T. Kokomanit, u zbuluan afër njëra-tjetrës tri shtyllëza të tjera në mes të cilave:

4. Shtyllëza e Dazait të Apollonit

Kjo, e lartë 0,38 m, ka një mbështetëse të çrregullt dhe është e gërvishur pak në të majtë të mbishkrimit, që është edhe ky prej tri rradhësh:

5. Shtyllëz e Antis të Epikadit

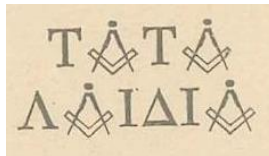
Poshtë shtëpisë së T. Kokomanit, në rrugicën që zbret para saj, u gjend një kionisk, që ka qenë nxjerrë nga një pllakë e punuar. Ana e sipërme e këtij, në trajtë shtyllëze, me prerje pothuaj vezore, përfundon me një bazament jo të rregullt katërkëndësh. Në ballë ka këtë mbishkrim të sajuar nga shkronja me apices:

Shtyllëza, e thyer në dy copë, është e lartë 0,26 m.

6. Arkëz e Tatës së Laidit

16 m më nga jugu i vendit ku u gjet shtyllëza e sipërme, në fillim të rrugëzës që të shpie te shtëpia e personit të përmendur, u zbulua një arkëz hiri tok me një grup shtyllëzash, që kanë lidhje me familjen e Truferës, Cetës e Nelanthit. Arkëza katërkëndëshe është në gjendje të mirë, kurse mbulesa pak e dëmtuar në një cep. Kapaku me kulm (i gjatë 0,40 m, i gjërë 0,30 m dhe i trashë 0,05 m), ka në njërën faqe këtë mbishkrim të gdhendur dobët:

7. Shtyllëz e Nausen Sihut.

Është gjetur me shtyllëzat e përmendura më lart. Kionisku vjen i hollë e i gjatë si në shtyllëz, ashtu dhe në mbështetësen e

tij, që është e sheshtë vetëm në faqen përpara. Dy bisqe lari të skalitur në relief, gërshetohen kurorë rreth ballit. Nën këtë kurorë është mbishkrimi dyradhësh:

NAYCHN CYXOY
XIP E

Lartësia e gurit është 0,60 m.

8. Shtyllëz e Dazit të Aristeut

Shtyllëza është gjetur jo larg të tjerave. Ka ruajtur këtë mbishkrim të fshirë në fillim të radhës së parë e të tretë:

ΔAYZIOC
AYPICT E AY
XAYIP E

Është e mangët dhe ka mbetur e lartë vetëm 0,15 m.

Ngjitur me kodrinën e lartë 75 m, në faqen pak të pjerrët të shpatit që pason tutje nga perëndimi, dolën dy gurë të tjerë varresh. Këta janë:

9. Shtyllëza e Adistës së Dazit

E lartë 0,34 m me mbështetëse jo të rregullt, kjo shtyllëzë ka këtë mbishkrim triradhësh:

AYICT AY
AYZIOY
XAYIP E

10. Shtyllëza e Filumenës së Laidonit

Është pa bazament dhe ka një lartësi prej 0,22 m. Mbishkrimi është ky:

11. Shtyllëza e Brsikut

Është gjetur në anën më perëndimore të brezit të kodrave T. Kokomanit. Nga shtyllëza ka mbetur vetëm pjesa e sipërme dhe kjo e këputur pjerrtas nga e majta në të djathtë, duke lënë këtë mbishkrim të cinguar:

BPCYKOC

IωNOC

Pjesa e ruajtur është 0,09 m e lartë.

b) *Krahu verior i brezit të kodrave të Dautës:*

Ky sektor i nekropolit ka dhënë herë mbas here një numër mbishkrime varresh:

12. Shtyllëz e Filistidës së Titit

Është gjetur në majën më perëndimore të brezit të kodrave, mbi Currilat. Shtyllëza me mbështetëse ka qenë nxjerrë nga një punim në gur. Mbishkrimi i saj është:

Lartësia 0,495 m.

13. Shtyllëz e Filotës së Laidit

Kjo shtyllëz e vogël, e lartë 0,225 m. i përket një fëmije, qëndron mbi bazament të rregullt dhe ka këtë mbishkrim:

U gjet në shpatin e kodrës 72 m të lartë.

14. Shtyllëz e Andenës

U zbulua po në atë shpat, është e rregullt, por skalitja e shkronjave të saja është pak e shkujdesur. Ka këtë mbishkrim:

Është 0,345 m e lartë.

15. Shtyllëz e fëmijës së Platorit

Është e lartë 0,14 m. dhe është gjetur në faqen verilindore të kodrës së Dautës, me kuotë 72 m. Shtyllëzës së vogël i mungon mbështetësja; ajo ka prerje vezore dhe këtë mbishkrim të cinguar në radhën e parë:

16. Shtyllëz e Zaiminës

Është zbuluar në shpatin e kodrës së lartë 72 m. në skajin lindor; bazamenti i saj nuk është i rrafshët dhe vjen pak më i hollë nga fundi. E lartë 0,57 m, ka këtë mbishkrim:

c) Në pika të ndryshme të qytetit:

Janë gjetur katër gurë funerarë që vijnë nga nekropoli.

17. Bust i Kleitës së Lysandrit

Është nxjerrë nga muri i një shtëpie, ku ish vënë për zbukurim, në rrugën «Dalip Tabaku», 78 m në veri të pallatit të kulturës «A. Moisiu».

Busti paraqet portretin e një gruaje me fytyrë vezore e shikim të ngulur para (fig. 17/a, 17/b). Kjo ka vënë mbi kokë një vello dhe është stolisur nga një palë vathë të gjatë dhe një gjerdan rruazash rreth qafës. Shtatin femra e ka veshur me një këmishë të brendshme, sipër me një rrobë tjetër më të trashë e jelek me grykë të hapur si katror, që i lë të duket baza e veshjes së parë. Mbishkrimi që ndjek poshtë figurën është mjaft i fshirë dhe përbëhet nga këto tri radhë:

Busti ëshië i lartë 0,34 m.

18. Shtyllëz e Surës së Kerdonit

Është gjetur me rastin e hapjes së themeleve për ndërtimin e një godine pesëkatëshe 190 m. larg nga lindja ku ndodhet mozaiku me fytyrë monumentale gruaje. Shtyllëza është e lartë 0,255 m., pa mbështetëse. Në ballë ka këtë mbishkrim:

19. Shtyllëz e Teutajes së Nikomahut

Kjo shtyllëz, e vetmja e punuar me mermer, u gjend në oborrin e një shtëpie, 38 m. në perëndim të pusit me katër shtylla. Është e lartë 0,47 m, përfundon me majë dhe ka këtë mbishkrim:

20. Shtyllëz e Gentit të Neikulit

Është e lartë 0,22 m., pa bazament dhe e dëmtuar sidomos prapa. Ajo u nxuar nga muri i kullës J, të kalasë së qytetit, ka këtë mbishkrim:

Dokumentat e mësipërm mbishkrimorë i përkasin një kohe në mes të shekujve III-I para erës sonë. Këtë e faktojnë tipi i shkronjës Σ në trajtë gjysmë hënëzë (C), i E-së së rumbullakuar (€) dhe i A-së me vijën horizontale këndore (⊕); gjithashtu dhe formula e pandarë e përshëhaetjes χαῖρε është karakteristike për këtë kohë.

Sikurse e vërejmë, të gjitha mbishkrimet kur janë dyradhëshe, përveç formulës së përshëndetjes, përbëhen nga emri i personit dhe emri i babait në gjindore. Kjo formulë e përhapur gjerësisht në botën helene është e mundur të ketë përkuar me formulën onomastike vendase.⁸ Le të shqyrtojmë tani emrat që interesojnë temën e punimit tonë.

⁸ Përsa i përket pastaj formulës onomastike në kohën e pushtimit romak shiko: D. Rendić-Miločević, *Illyrica, zum Problem der illyrischen Formel in römischer Zeit*, «Archaologia Jugoslavica» II, Beograd 1956.

Ανδρῶνα, emër i panjohur gjer tani në vendin tonë. Një emër të tillë e gjejmë në Daki, në Sarmisegetusa (Ael(iae) Andenae, CIL III 1488)⁹. Αντις, edhe ky emër haset për herë të parë te ne. Ka mundësi t'i përgjigjet trajtës Andis që del në Veneti¹⁰, por atje është emër burri, kurse ky i nekropolit tonë i përket një gruaje. Këtë e vërteton tërthorazi dhe inventari i arkëzës së përbashkët të hirit që duket se i përket asaj dhe ndoshta vëllait të saj, Iraklidit të Epikadit. Materiali përbëhet ndër të tjera nga stoli prej ari, në mes të cilave një palë vathë që shëmbëllejnjë mjaft me ato të grave mirditore. Për origjinën ilire të kësaj gruaje si edhe të një tjetre po me këtë emër (shih shtyllëzën Nr. 5) të bind dhe fakti se emrat e tyre i shohim që të dy të shoqëruar nga patronimi Επικαδος.

Βρσυχος, ky emër del për herë të parë dhe, me sa dimë, nuk njihet në vende të tjera. Ndoshta për gabim të gdhendësit, në mes të dy gërmave të para apo në mes të dytës e të tretës është harruar një zanore. Atëhere në rastin e dytë mund të mendojmë që emri të ketë lidhje me brysakët, banorë të një qyteti të fisit ilir të parthinëve¹¹. Për origjinën ilire të emrit flet edhe elementi συχος. Mundet që Βρσυχος të jetë edhe emër epikorik.

Γευθος, emër i njohur ilir. Kështu quhej mbreti i fundit i ardianëve që sundoi rreth viteve 197-168 para erës së re, mbretërinë e të cilit e pushtuan romakët.

⁹ H. Krahe, *Lexikon Altilyrischen Personennamen*, Heidelberg, 1929, f. 6.

¹⁰ H. Krahe, *vep. cit.* f. 6.

¹¹ Stephanus Byzantius, *De urbibus et populis (Ethnica)* s.v. Brysektion, Brysakoi.

Në Shqipëri efigien dhe emrin e këtij prijësi e mbajnë monedhat e qyteteve Skodra e Lis¹².

Në Dyrrah ka ekzistuar dhe një ilir me të njëjtin emër: ky kishte detyrën e lartë të nëpunësit të ngarkuar për organizimin dhe prerjen e monedhave, sikurse del nga një drahme argjendi e qytetit, vënë në qarkullim aty në mes të shekujve IV-I para erës sonë.¹³

Emra analogë ndeshen edhe në zonën e liqenit të Ohrit. Këtu dëshmohet një *Μαχατας Γευθου* nga Struga pranë Lyknidit¹⁴ një Γευθου pronar poçerie, që ka bërë të vuloset emri i tij në një grykë pitosi¹⁵ dhe një Γευθαυος të cilin e lexojmë bashkë me tre emra ilirësh të tjerë në një gur varri nga Verri-Slatina e Mokrës¹⁶. Në Buthrot përmendet dhe një Γευθοος, skllav i liruar.¹⁷

Nga mbishkrimet latine marrim vesh, nga ana tjetër, se qytetarë të quajtur Gentius, jetonin dhe jashtë kufive të vendit

¹² S. Islami, *Premjet monetare të Skodrës, Lisit dhe Gentit*, «Studime historike» Nr. 3 Tiranë 1966, f. 20-22.

¹³ H. Ceka, *Probleme të numismatikës ilire*, Tiranë 1965, f. 131..

¹⁴ H. Krahe, *Vep. cit.*, f. 54

¹⁵ Gjetur në Selcë të poshtme të Mokrës. Gryka e enës ruhet në muzeun e Pogradecit.

¹⁶ Mbishkrimi nuk është i plotë; nga ai kanë mbetur vetëm këto radhë me këtë përmbajtje:

AAZEIQNOC

KΛEITΟΥ ΕΤΩΝ ΚΕ

ΓΕΝΘΙΑΝΟC ΠΛΑ

ΤΟΡΟΚΛΑΤΑΔΙ ΧΟΗ

ΙΟΗΠΙΧΦ ... Ruhet në Muzeun e Pogradecit.

¹⁷ K. Bozhori — Dh. Budina, *Disa mbishkrime të pabotuara të theatrit të Butrintit*, «Studime historike» Nr. 2 1966, f. 173.

tonë në Naronë të Dalmatisë dhe më tej akoma jashtë zonës ilire: një në Delfi të Greqisë dhe të tjerë në qytete të Italisë.

Δαζαιος, del për herë të dytë në Durrës. Radhën e parë ka dalë në një pllakë varri të pjesës jugperëndimore të nekropolit. Δαζιος, është një nga emrat më të njohur ilirë. Me variantet dhe derivatet e shumtë Δατζιος, Δαζαιος, Δαζος, Δαζιμος, Δαζιπος, Dasas, Dasant-Dasantilla, Dases, Das(s)ius, Dastidius, Dasto, Daza, Dazanus etj. e gjejmë të përhapur në shumë vende: në Dalmati, Panoni, Daki; në Italinë e Jugut, kryesisht në Kalabri, me kuptimin e vjetër të fjalës figuron te mesapët në mjaft mbishkrime të tyre¹⁸.

Në Dyrrah Δαζιος është quajtur dhe një tjetër nëpunës i ngarkuar për prerjen e monedhave (shih dhe f. 25).

Emri është i afërt me Δαζιος¹⁹ dhe ky me origjinë ilire, të cilin e kemi gjetur në një shtyllez varri (Γάειε Λαζιε Επτανης χαίρε) po në atë anë të varrezës së lashtë që përmendëm më parë.

¹⁸ H. Krahe, *Die Sprache der Illyrier* I, Wiesbaden 1955 f. 12-37; C. de Simone, *Die messapischen Inschriften* në H. Krahe, *Die Sprache der Illyrier* II, Wiesbaden 1964, ff. 55, 60, 69, 71; 84, 85, 88, 92, 103, 109, 114, 118, 131-132; J. Untermann, *Die Messapischen Personennamen*, po aty, f. 162-200.

Nga veprat e tjera të mëparshme që trajtojnë gjuhën mesape dhe veçanërisht emrat e personave, që përbëjnë pasurinë më të çmuar të mbishkrimeve mesapishte, janë për t'u përmendur një varg i tërë në mes të cilave simbas kronologjisë: Th. Mommsen, *Die unteritalischen Dialekte*, Leipzig, 1850; J. Whatmough, *The prae Italic Dialects of Italy* II London - Cambridge (USA) 1933. F. Ribezzo *Corpus Inscriptionum Messa picarum*, «Rivista Indo-Greco-Italica» 6 (1922), 7, 9, 10, 16, 19, (1935); V. Pisani, *Le lingue dell'Italia antica oltre il latino* Torino 1953; *Studia in honorem Acad. D. Dečev*, Sofia 1958; O. Parlangei, *Le iscrizioni messapiche*, Messina 1960; *Studi messapici*, Milano 1960.

¹⁹ Pape-Benseler, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, Braunschweig 1911, f. 264/1. Krahaso te Krahe: Laso, Lasinius etj.

Επι~~κ~~αδος, emër i njohur ilir me gjithë tingëllimin grek për shkak të parashtesës -. Origjinën e tij ilire, H. Krahe, ka kohë që e ka provuar kundër A. Majerit dhe P. Skokut²⁰. Sipas I. I. Russut elementi *-cadus*, ka shumë të ngjarë të ketë të bëjë me indoeurop. q^u ed: *nxis*, përforcoj, shpejtoj, i shpejtë, i guximshëm²¹.

Historikisht prej Tit Livit mësojmë se aty nga viti 168 para erës së re, një nga dy miqtë (shokët) e ilirit Plator, vëllait të Gentit, quhej Epikad, sikurse quhej dhe një prijës i ilirëve parthinë që banonin në afërsi të Dyrrahit. (Liv. XLIV 30, 3; XLIV, 30, 13).

Nga të dhënat mbishkrimore latine del se emri Epicadus ka qenë mjaft i përhapur në Dalmati, Daki dhe Itali, por në trajtën Επι~~κ~~αδος atë e shohim gjer tani pothuaj vetëm në Shqipëri: në Apolloni, në dy drahme argjendi dhe në një vulë tjegulle, në Kozarë të Beratit, pranë liqenit të Lyknidit, në Pogradec²² dhe në Butrint.

Në Durrës Επι~~κ~~αδος duket se ka qenë një ndër emrat vetjakë inë të njohur ilirë, pasi këtu, nga gurët e varreve të nekropolit, mësojnë se brenda një kohe të shkurtër, shtatë qytetarë mbanin këtë emër. Për më tepër në Dyrrah ka jetuar një familje e tërë me mbiemrin Epikad. Sikurse e tregojnë të katër shtyllëzat e gjetura tok (Nr. 1, 2, 3 dhe një e pabotuar) në verën e vitit 1966 në varrezën e lashtë, kjo familje kishte për kryetar një Epikad që ishte bir i një tjetër Epikadi, dhe përbëhej prej gruas së tij helene

²⁰ H. Krahe, *Vep. cit.* f. 155-156.

²¹ I. I. Russu, *Studi Ilirice, Partea A III-A: Poziția lingvistică a Illirilor*, «Cercetări de lingvistică» Cluj III, 1958, f. 96. H. Krahe, *Die alten balkanillyrischen geographischen Namen*, Heidelberg, 1925, f. 22.

²² Emri lexohet në vulën e një gryke pitosi, gjetur kohët e fundit në Pogradec me këtë grafi Επι~~κ~~αδος. Ruhet në Muzeun e qytetit.

ose të helenizuar nga emri, djalit dhe vajzës. Ky është një rast shumë i mirë, pasi është hera e parë që hasim në emra familjesh ilirë në Durrës dhe në mbarë vendin tonë. Nga ana tjetër, ky zbulim mund të ndikojë dhe në lokalizimin e emrit Epikad brenda kufive të Shqipërisë (shih më tutje në f. 24).

Επικᾶδος, variant i emrit të sipërm; del për herë të parë. Ζαίμωνα, tingëllon hijshëm tek ne dhe del për herë të parë. Elementi Ζα-Ζαι-, që mund të veçojmë, është i përbashkët në emrat ilirë të Dalmatisë Zaca, Zaiio, Zanatis dhe në emrat mesapë Zairikes, Zaristhes²³.

Λαιδιας, del për herë të parë në vendin tonë, me këtë grafi nuk njohim shembuj tjetër. Trajtat Laid(i)us²⁴, Laedio²⁵, Laidies²⁶, i gjejmë në Dalmati, Laedio prap në Veneti dhe Laedihi në Mesapi²⁷. Sipas emërtimit mesapisht — *po-laidehias* kuptimi i emrit do të ishte, duke e krahasuar me mbiemrin lituanisht, palaidas, «i zgjidhur, i lirë»²⁸.

Emri i përbërë Scerdilaedus = Σκερδιλαιδας u përket dy figurave historike, atit të Pleuratit, prijës i ardianëve (rreth viteve 210-200 para erës sonë) dhe birit të mbretit Gent (viti 168 para erës së re). Λαιδων, një variant i emrit të sipërm që duket dhe ky për herë të parë. Πλατωρ, njihet dhe dy herë të tjera në Durrës: një nga Ciceroni (Orationes in Pisonem 83) dhe tjetri nga një

²³ H. Krahe, *Lexikon Altilyrischer Personennamen*, f. 131; Heidelberg 1929 I. I. Russu, *Vep. cit. f. 97*.

²⁴ CIL III D VI — S. D. VII

²⁵ Glasnik III 1948; 168.

²⁶ Bulletin d'archeologie et l'histoire dalmate, Split (Salona) LIII.

²⁷ C. de Simone, *vep. cit. f. 90* (Nr. 139), f. 106 (Nr. 190); J. Untermann *vep. cit. po aty*, 214.

²⁸ H. Krahe, *Die Sprache der Illyrier I*, Wiesbaden 1955 f. 59.

mbishkrim greqisht: Γσνθηνα Ππλατορος χαϊρε²⁹. Emri duket se ishte i preferuar si në shtresat e parisë ashtu dhe në ato qytetare, pasi kështu quheshin disa prijës ilirë dhe një numër banorësh të Dalmatisë, Dakisë e Mesapisë³⁰ (shiko dhe f. 24). Σνρα, bashkë me gjininë mashkullore dëshmohet në Dalmati, Daki, Mezi, Panoni, Istrië dhe në Itali të Veriut. Për shkak të kësaj shtrirjeje gjeografike, H. Krahe, A. Majer, K. de Simone, vërejnë se është e vështirë të caktohet prejardhja e këtij emri³¹. Në Durrës emri po zbulohet për të tretën herë. (Shih dhe më tutje në f. 25). Κλετια, femërore e Κλετιος, të cilin, sikur e përmendëm në shënimin 15, e kemi gjetur në një gur varri nga Veri Statina tok me emrat e tjerë ilirë Λαζειωνος, Γενθανος e Πλατωρ. Një tjetër element bindës për origjinën ilire të emrit është dhe veshja e gruas Kleitia, bijës së Lysandrit nr (17), veshje kjo karakteristike për gratë ilire të krahinave bregdetare të vendit tonë³².

Σνχος shëmbëllen me Σνκος. Trajtën Sicu e gjejmë në pak raste në Dalmati e Maqedoni. Shih edhe Βρονκος

Τατα, e pamë të shoqëruar nga një tjetër emër ilir: Λαιδιας. Në nekropol kemi gjetur një tjetër Τατα, si dhe trajtën Ταταια³³. Dhe jashtë Durrësit, në veri të vendit, këtë emër e ndeshim në një mbishkrim latin të Kolesjanit të Kukësit, ndërsa në Shkodër

²⁹ Supplementum Epigraphicum Graecum, 1923, I, nr. 256.)

³⁰ H. Krahe, *Altilyr*, Person, f. 93-94; C. de Simone *vep. cit.* Nr. 69, 104, 114, 121, 134 a, 146.

³¹ H. Krahe, *Vep. cit.* f. 108-109; A. Mayer, *Die Sprache der Alten Illyrier I*, Wien 1957, f. 326; C. de Simone, *Osservazioni sull' onomastica della nekropoli di Durazzo*. cit. f. 128.

³² P. C. Sestieri; *Për historinë e veshjes së vjetër të grave iliriane -- Per la storia dell'antico costume femminile illirico*, Tiranë 1943.

³³ V. Toçi, *po aty* f. 92. .

shohim një ταιο (?) te legjenda e një monete të qytetit³⁴. Emrat Tata, Tatta, Tattaia, Tato janë të njohur dhe në Dalmati, Daki e Norik. Τενταυα, një variant i emrit Teuta që duket se është trajta e shkurtër e Teutana, sikurse përmendet edhe te Flori (Epitom. I, 21, II, 5). Sipas E. Norden, H. Krahe, Xh. Devoto, K. de Simone, emri është një derivat i *teutā «komunitet, popull» i barabartë me gotishten Diudans «mbret»³⁵. Në vështrim të këtij termi kuptohet pra në një farë mase dhe lidhja që ka emri me figurat udhëheqëse ilire. Kështu Teuta (na) quhej mbretëresha që luftoi kundër romakëve nga mbarimi i shek. III para erës së re; Tritaeta ishte e ëma e mbretit Pinnes (fundi i shek. III para erës sonë); Teuticus quhej legati i mbretit Genthius (168 para erës sonë). Nga ana tjetër prej burimeve të fundit mbishkrimore kuptojmë se emri ka qenë i përdorur në shtresat e gjëra të popullsisë, prej nga duket se vinte. Në Dyrrah njohim, përveç Teutajës së Nikomahut, dhe Teutan, të bijën e Teutiut si dhe Teutajën, të bijën e Aleksenit; afër Zupcas gjejmë një tjetër Teuta³⁶ si dhe Teutamos, Teutmeitis, Teutiaplos, Theudas jashtë kufive të vendit tonë. Të gjithë këta emra janë përfshirë vitet e fundit në listën e sistemit onomastik të zonës juglindore të Provincës Dalmate³⁷

³⁴ S. Islami, *po aty*, f. 29

³⁵E. Norden, *Alt-Germanien*, Leipzig -- Berlin 1934, f. 284-293; H. Krahe, *Sprachverwandtschaft im alten Europa*, Heidelberg, 1951, f. 27-28; *Sprache und Vorzeit* f. 65-67; G. Devoto, *Origini indoeuropee*, Firenze 1962; f. 310-320; C. de Simone, *Vep. cit.*, f. 128.

³⁶ A. Mayer, *Vep. cit.* f. 81:

³⁷ R. Katičić, *Suvremena istrazivanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija - Die neuesten Forschungen über die einheimische Sprachschicht in den Illyrischen Provinzen - Simpozijum* - Sarajevo 1964.

Një veçanti për Τενταια është se në fund të emrit para gërmës alfa kemi një iota të zgjatur të dhënë me dy iota bashkë; ky është një element i çmueshëm fonetik që mund të na lejojë të njohim shqiptimin e drejtë e besnik të emrit në fjalë (për emrin shiko dhe f. 26). Τιτος, i njohur dhe më parë në Durrës nga një stele varri,³⁸ dëshkohet në shumë mbishkrime të Dalmatisë dhe Dakisë³⁹. Ai i përket dhe një prijësi të Taulantëve, birit të Glaukisë, që sundoi nga mbarimi i shek. III p.e.s.

Emrat e përmendur më lart përbëjnë një pjesë të onomastikës ilire. Kësaj liste i shtohen edhe: a) emrat e zbuluar kohët e fundit në qendra të tjera të Shqipërisë, dhe b) lista e emrave të botuar më parë dhe që janë komentuar apo konsideruar si ilirë. Do thënë nga ana tjetër se emrat që do të renditen më poshtë përbëjnë pjesën më të madhe, po jo krejt fondin e emrave vetjakë ilirë. Po rreshtojmë tani emrat sipas përhapjes gjeografike:

Dyrrah

Nga mbishkrimet e gurëve të varreve të nekropolit: Ανθηνα, Αντις (2 herë), Βρσυκος, Γενθιος, Δαζαιος, Δαζιος (2 herë), Επίκαδος (4 herë), Επίκλιαδος, Ζαιμινα, Κλειτια, Λαιδιας (2 herë), Λαιδων, Πλατωρ, Συρα, Συχος, Τατα, Τενταια, Τιτος, Αδαμα[τας, Ανναια, Annaea (2 herë), Annaius, Annula, Βεντος, Βερσαντος, Βρυγος, Εορταιος (2 herë), Επίκαδος (2 herë), Φαλιος, Λαβεα (2 herë), Naevius, Πιτα, Sura, Τατα, Ταταια, Τειτος, Τευτα, Τευταια, Τευτιος, Τριτος, (2 herë, Voconia)⁴⁰.

³⁸ V. Toçi, *Po aty*, Nr. 4, f. 74; Nr. 4, f. 52.

³⁹ H. Krahe, *vep. cit.*, f. 116.

⁴⁰ V. Toçi, *Mbishkrime e relieve nga nekropoli i Dyrrahit*, «Buletin i USHT Seria Shkencat Shoqerore» Nr. 2, 1962 - Nr. 23, 33, 51e 51, 51, 46, 28, 9, 24, 42 e 42, 9e 25, 20, 35 e 36, 52, 6, 50, 31, 32, 4, 8, 34, 8, 26 e 27, 48.

Billena, Sura, Voconia)⁴¹, Βατουνα, Δαζαιος, Επτανης, Κικκω, Λαζιος, Λυδρα⁴², Βατινα, Σιμρος⁴³, Artorius, Bennius, Epetinus, Epidamnus, Felicla, Pladomenus, Scodrina, Syrus, Tadus⁴⁴; Επικαδος, Γενθιος⁴⁵.

Nga legjendat e monetave të qytetit:

Αμυντας, (10 variante), Απο, Βοικην (4 var.), Γενθιος, Δαζιος, Εορταιος, (5 var.), Μονουνιος, Μυτιλ[ος, Νεσσυλος, Σκυρθανα, Τριτος, (2 var.), Φαλακριων, (5 var.)⁴⁶.

Apollonia

Nga mbishkrimet e gurëve të varreve:

Αννυλα⁴⁷, Αγων, Επικαδος, Μονουνιος, Πλατωρ, Τριτος⁴⁸ Φαλακρα⁴⁹.

⁴¹ H. Ceka -- S. Anamali, *Mbishkrime latine të pabotueme të Shqipnisë*, «Buletin i USHT Seria Shk. Shoq.» Nr. 1, 1961 – nr. 9, 9, 14.

⁴² S. Anamali, *Nekropoli helenistik i Epidamnit*, «Buletin për Shkencat Shoqërore» Tiranë Nr. 1, 1957 – f. 55-56.

⁴³ M. Buffa, *Trovamento di un cippo iscritto a Durazzo*, «Rivista d'Albania» Anno III, Fasc. IV, 1942.

⁴⁴ P. C. Sestieri, *Mbishkrime latine të Shqipnis - Iscrizioni latine d'Albania*, Tiranë 1942 – nr. 56, 51, 53; 28, 49, 63, 70, 28, 62.

⁴⁵ S. Anamali, *Të dhana mbi elementin ilir në qytetet antike Epidamn dhe Apolloni*, «Buletin për Shkencat Shoqërore» Nr. 1 Tiranë 1956, f. 24.

⁴⁶ H. Ceka, *Probleme të numismatikës ilire*, Tiranë 1965 f. 20, 42-45, 140-152, 156-167; *Elementi ilir në qytetet Dyrrhachium dhe Apollonia*, «Buletin i Institutit të Shkencave», 3-4 (1951) 136. Për origjinën ilire të emrave Αδαματας e Αμυντας shih *Përputhje onomastike ilire-epirote* në «Studime historike», nr. 2 Tiranë 1965, f. 85-90.

⁴⁷ L. Heuzey – A. Daumet, *Mission Archéologique de Macédonie*, Paris, 1876, f. 402. Emri figuron në një pllakë mermeri dhe ruhet në Muzeun e Luvrit.

⁴⁸ S. Aamnali, *Po aty*, f. 24.

Në vula tjegulle:

Επικαδος, Φαλακρος⁵⁰.

Nga monetat e qytetit:

Αβρων (2 var.), Βατων, Βουκην, Γραβος, Επικαδος, (2 var.),
Πρευραδος, Φαλακρος (2 var.)⁵¹,

Buthrot

Nga mbishkrimet e teatrit:

Αδματος, (4 herë), Αμυντας, (2 herë), Αννια, Απποιτας,
Αρτεμω, Αρτεμων, Γενθιος, Δερδας, (2 herë), Επικαδος ?
Λεονατος, Μενοιτας (12 herë), Νανα.,

Σαβνβτιος Φαλακρεων, (4 herë), Φαλακρος, (6 herë)⁵²..

Nga një monedhë gjetur në qytetin Dastidius.

Byllis

Në një fragment mbishkrimi: Epicadus ⁵³.

Lis

⁴⁹ C. Praschniker - A. Schober, *Archäologische Forschungen in Albanien und Montenegro*, Wien 1919, f. 72.

⁵⁰ H. Krahe, *Lexikon Altilyrischer Personennamen*, f. 88.

⁵¹ H. Ceka, *Probleme të numismatikës ilire*, Tiranë 1965 f. 136-138, 156-166.

⁵² K. Bozhori – Dh. Budina, *Disa mbishkrime të pabotuara të teatrit të Butrintit*, «Studime historike» Nr. 2 Tiranë 1966, Nr. XVII, 17, 38, XXI, 18, XXVII, 1; VI, 2, XVI, 24; IX, 4; XXV, 7; VI, 7; XXVIII, 29; XIV, 8; XVIII, 25; XVII, 57; I, 9, II, 13, IV, 3, 5, V, 1, VIII, 15, XV, 6, XVII, 45, XXVI, 18, 24 XIX, 6, 10; XXI, 21; XXX; 10, 11; VIII, 5, 34, XVI, 21, XXIV, 4; IV, 11, IX, 36, XVI, 4, XVII, 25, XIX, 67, 68. Emrat nuk janë trajtuar nga ana e origjinës ilire, pasi nuk ka qenë ky qëllimi i autorëve.

⁵³ P. C. Sestieri, *Vep. cit.*, Nr. 20

Në një mbishkrim që ruhet në manastirin e Shën Ndout: Auca, Didia, Didius⁵⁴.

Në legjendat e monetave të mbretit Gent (181-168 para erës sonë) Γευθοῦς⁵⁵.

Skodra

Nga legjendat e monetave të mbretit Gent: Γευθοῦς⁵⁶. Nga legjendat e monetave të qytetit të prera pas vitit 168 para erës sonë: Αδαματαῦς⁵⁷, Αδαματοῦς, Αμυμων, Πατρων, Τατο,(?)⁵⁸.

Skampa

Në mbishkrimin e një pllake dhe tre altarëve varresh:

Naevia, Itia, Plato⁵⁹; Dona⁶⁰.

Ad Quintum (Shënjon i Elbasanit)

Në mbishkrime altarësh varresh: Parthinus⁶¹; A(p)u(d)ia, Plator⁶².

Kajon i Dumresë (Elbasan).

Në një shtyllëz varri ermë-portret: Μινασσα⁶³.

⁵⁴ P. C. Sestieri, *Vep. cit.*, Nr. 84.

⁵⁵ S. Islami, *Po aty*, f. 22

⁵⁶ S. Islami, *Po aty*, f. 20.

⁵⁷ H. Ceka, *Vep. cit.* f. 156.

⁵⁸ S. Islami, *Po aty*, XIX, 1-7; XX, 1; XVI, 1; XXIV, 1.

⁵⁹ H. Ceka - S. Anamali, *po aty*, Nr. 24, 21, 23.

⁶⁰ P. C. Sestieri, *Vep. cit.* Nr. 91.

⁶¹ H. Ceka - S. Anamali, *Po aty*, Nr. 1.

⁶² P. C. Sestieri, *Vep. cit.* Nr. 89, 89.

⁶³ Mbishkrimi i plotë është: Μινασσα Μιρυχαιρε. Ruhet i pabotuar në Muzeun e Elbasanit.

Petresh (Rrethi i Elbasanit)

Në një përkrenare ilire: Καυλαος⁶⁴.

Kalaja e Irmajt (Gramsh)

Në tri vula të njëllojta tjegullash: Τριτος⁶⁵

Kozarë (Rrethi i Beratit)

Në një stele varri: Επιχαδος(3 herë)⁶⁶, Τευτεα (2 herë).

Kropisht (Vlorë)

Në një gur varri: Pyramus⁶⁷.

Kolesjan (Kukës)

Në një pllakë varri: Tata⁶⁸.

Selcë e Poshtme (Mokër-Pogradec)

Në vulën e një gryke pitosi: Επιχαδος⁶⁹.

Verri-Slatinë (Mokër-Pogradec)

Në mbishkrimin e një guri varri: Λαζειωνος, Κλειτος,
Γενθανος, Πλατωρ⁷⁰.

Strugë:

Nga një mbishkrim: Γενθος.

⁶⁴ SH. Arianiti, *Zbulim me rëndësi*, Rev. «Ylli» Nr. 3; 1967, f. 28. Përkrenarja u gjent në kodrën e Shënlliut në shtator të v. 1966.

⁶⁵ F. Prendi - Dh. Budina, *Kalaja e Irmajt*, Buletin i U.SH.T., – Seria Shkencat shoqërore» Nr. 4, 1963, f. 24.

⁶⁶ Ruhen të pabotuara në Muzeun arkeologjik-etnografik të Tiranës

⁶⁷ 66) H. Ceka - S. Anamali, *Po aty*, Nr. 20

⁶⁸ 67) H. Ceka -- S. Anamali, *Po aty*, Nr. 19.

⁶⁹ Ruhet i pabotuar në Muzeun e Pogradecit.

⁷⁰ Shih shënimin Nr 15.

Pogradec

Në vulën e një gryke pitosi: Επιχαδος⁷¹.

Kalaja e Gradecit (Rrethi i Kolonjës)

Në vulën e një gryke pitosi: Τρετος⁷².

Kalaja e Kamnikut (Rrethi i Kolonjës)

Në vulën e një gryke pitosi: Αμυντας⁷³.

Mbledhja e emrave që dhamë është një pasqyrim i shkurtër i trashëgimisë onomastike historike të vendit tonë. Ajo do të shtohet dhe do të plotësohet në të ardhmen me elementet e nevojshme për hartimin e një fjalori ku të rreshtohen dhe të ilustrohen të gjithë emrat vetjakë ilirë që vijnë nga burimet mbishkrimore të vendit tonë. Nga ana tjetër mbledhja e emrave na lejon të nxjerrim disa përgjithësime lidhur me vendburimet, përhapjen gjeografike, lashtësinë dhe vazhdimësinë e këtyre në truallin e atdheut tonë.

Një vështrim mbi fondin onomastik ilir tregon qartë se Dyrrahi është qendra që ka dhënë gjer tani numrin më të madh të emrave ilirë, prandaj e shohim të udhës të ndalemi së pari mbi këtë qytet dhe të japim disa mendime mbi themelimin dhe zhvillimin e tij. Sipas Apianit⁷⁴, shkurtimisht, një mbret barbar i këtij vendi i quajtur Epidamn, themeloi pranë detit një qytet të cilin e quajti me emrin e vet. I nipi i tij Dyrrahu, ndërtoi pranë këtij qyteti një liman të cilit i dha emrin Dyrrah. Skela kaloi me radhë në duar të pushtuesve: të brygëve, taulantëve dhe së fundi

⁷¹ Ruhet i pabotuar në Muzeun e Pogradecit. Shih dhe shën. Nr. 21.

⁷² Ruhet i pabotuar në Muzeun e Ersekës.

⁷³ Ruhet po ashtu i pabotuar në Muzeun e Ersekës.

⁷⁴ Appianus, *Bella civilia*, II, 39

të liburnëve që u dëbuan nga korkyrasit. Pas kësaj këta të fundit u përzien me dyrrhasit, kolonët e vet, kështu që limani u konsiderua si helen. Nga thënjet e Appianit, megjithëse të përziera me elemente mitologjike, kuptojmë pra se kemi të bëjmë me një vendbanim të lashtë vendës, pranë të cilit u themelua kolonia e parë helene (viti 627 para erës sonë). Dëshmia e Appianit është interpretuar nga disa autorë thjesht si legjendë, por ekzistojnë të dhëna që flasin për një vendbanim më të vjetër në të cilin u vendos kolonia greke. Vetë emri i qytetit Ἐπίδαμνος që nuk u përdor pastaj nga romakët, është me origjinë ilire, sikurse e provon H. Krahe⁷⁵, pavarësisht se ky autor emrin e dytë Δυρράχιον nuk e quan të tillë⁷⁶. Nga ana tjetër, nga nekropoli kemi dokumenta që dëshmojnë për kulturën materiale ilire në qytet. Gjetjet e këtyre viteve për më tepër tregojnë shenjat e para se trualli ku është vendosur përafërsisht qyteti i sotëm ka qenë i banuar në kohëra të lashta; këtë e dëshmojnë zbulimi i një çekani — sëpatë prej guri si dhe fragmente qeramike të kësaj kohe; interesant është dhe fakti se në një shpellë afër një rrjedhje uji në Hajdaraj të Kavajës është gjetur po ai tip çekani dhe prej të njëjtit material, por më i madh. Kjo lë të supozojmë pra për qënien e një kulture më të hershme në këtë pjesë të bregdetit tonë. Me zhvillimin e qytetit banorët vendës me hinternalandin e tyre ndikuan së tepërmi mbi administratën helene aq sa Dyrrahi si dhe fqinja e tij, Apollonia, u shkëputën shumë shpejt nga vartësia politiko-ekonomike prej qyteteve Korint e Korkyrë. Popullsia u

⁷⁵ H. Krahe, *Die alten balkanillyrischen geographischen Namen*, Heidelberg, 1925, f. 23.

⁷⁶ H. Krahe, *Vom Illyrischen zum Alteuropäischen*, Indogermanische Forschungen», LXIX /3, Berlin 1964-65, f. 202. Sipas autorit emri Dyrrhachium, është i përbërë nga fjalët greqishte δυσ — «Keq dhe 'ραχία bregdet i thepisur, shkëmbor, përplasje dallgësh, poterë».

shtua në këtë kohë me shumë banorë ilirë dhe kështu u bë më i mundur evidentimi i emrave të tyre, të cilët vazhduan të ekzistojnë dhe gjatë pushtimit romak. Fakti se nga të gjitha mbishkrimet greke e latine të gurëve të varreve të nekropolit të marra së bashku, pothua një e treta e emrave vetjakë është me origjinë ilire, tregon diçka më tepër se raportet e zakonshme të një kolonie helene të vendosur në një territor të huaj. Edhe emrat e tjerë të vendit tonë, me rritjen numerike të tyre, e ngrenë tablonë e onomastikës ilire. Megjithatë, në gjendjen e tanishme të kërkimeve dhe me materialin burimor që disponojmë, është e parakohshme të japim një vlerësim tërësor mbi emrat, pasi fondi onomastik i Shqipërisë nuk është shteruar, por përkundrazi është në rritje e sipër. Duke u nisur nga kjo gjendje, pra, do të vemë shkurtazi theksin mbi ata emra ose grupe emrash që vetë ata apo me variantet e tyre paraqesin interes më të madh për ne.

Emri më i rëndomtë dhe më i përhapur në vëndin tonë është *Επιχαδος*, të cilin me këtë grafi, sikur e kemi thënë dhe më lart, e gjejmë pothua vetëm në Shqipëri. Këtë e hasim në plot 18 raste të shpërndarë në disa qendra antike më të njohura si në Dyrrah (8 herë), Apolloni (4 herë),

Buthrot, Byllis dhe Kozarë të Beratit (3 herë) e Pogradec. Në trajtën *Epicadus* emrin e ndeshim në Dalmati, Daki e Itali. Këtu përmendet ndër të tjerë një *Epikad* libert e gramatikan i Sulës dhe një tjetër *Epikad* skllav i liruar i Asin Polionit me origjinë partine. Më tutje akoma në Greqi gjejmë dhe një *Epikad* që ishte nga qyteti ilir Dimal. Këta shembuj si edhe ata që përmendëm në fillim kur trajtuam emrin në Dyrrah, lënë të kuptohet se *Επιχαδος* është një emër karakteristik për Ilirinë e Jugut, ndoshta më tepër për viset bregdetare ku shtriheshin taulantët me fiset e afërta. Integrimi nga ana tjetër i parashtesës *επι-* në emër tregon se ka

mundësi që ky të vijë dhe nga një fis afër Epidamnit dhe me këtë rast ka më tepër të ngjarë që *Επικλαδος* të jetë me origjinë partine.

Një tjetër emër që ka filluar të bëhet i njohur në Shqipëri është dhe emri *Πλατωρ* — Plator, që greqisht shkruhej dhe *Πλευρατος* (në një monetë të Apollonisë kemi gjindoren *Πρευραδου*). Ky emër dëshmohet tek ne në 7 raste: 2 në Dyrrah, 2 në Apolloni, 1 në Ad Quintum, 1 në Tren, 1 në Verri-Slatinë të Pogradecit, ndërsa jashtë kufive të vendit tonë sikurse dhe *Επικλαδος* figuron më tepër në vendet që përmendëm d.m.th. në Dalmati, Daki e Mesapi. Nga pikëpamja e origjinës shoqërore bartësit e këtij emri janë banorë të zakonshëm, por nuk mungojnë dhe raste kur disa prej tyre u përkisnin shtresave të larta. Kështu p.sh. një ilir në Apolloni kishte arritur shkallën e lartë të prytanit, një tjetër ishte udhëheqës ushtarak dhe më tepër akoma vetë vëllai i mbretit Gent quhej Plator. Pavarësisht nga ky konstatim, zbulimet e reja epigrafike në nekropolet e qyteteve tona antike po e nxjerrin në pah gjithnjë më tepër këtë emër dhe kjo ka rëndësi për ne.

Δαζος – Dasius është emri më i njohur ilir. Atë e kanë krahasuar me shqipen «dash». Një tjetër shpjegim nga indoevr. dek- «marr, përshëndes, paraqes nderime»⁷⁷. Në Iliri dhe jashtë saj njihen mbi 150 shembuj të përndarë sidomos në Dalmaci, Panoni, Daki e Mesapi. Tani për tani te ne ky emër del vetëm në Dyrrah (5 herë) e në Butrint. Pritet që ai të bëhet i njohur dhe në të tjera vende të Shqipërisë.

Emrat *Βατων* në Apolloni dhe *Βατινα* e *Βατουνα* në Dyrrah janë variante të emrit Bato, të cilin e kanë mbajtur persona me

⁷⁷ Sipas I. I. Russut, Po aty, f. 95.

shkallë shoqërore dhe profesione të ndryshme: princër, ushtarakë, zejtarë, historianë, poetë etj. Por në radhë të parë emri na kujton dy figurat popullore historike, dy Batot që rrokën armët kundër Romës: i pari një panonas nga fisi ilir i Breukëve që udhëhoqi kryengritjen e madhe të viteve 6-8 të erës sonë, e cila kërcënoi dhe vetë sigurinë e shtetit romak, i dyti një dalmatas që priu po në këtë kohë kryengritjen kundër pushtuesve. Mund të thuhet se Bato është emri me shtrirje gjeografike më të madhe në Iliri dhe përtej kufive të saj.

Kohët e fundit në Durrës ka dalë në dritë dhe emri Σορα — Sura që e kemi gjetur në varrezën e lashtë si në mbishkrimet greke ashtu dhe në ato latine; në këto të fundit Sura na del në dy raste si skllave. Në Dyrrah kemi edhe një Syrus. Ky ishte ai Epidamnus Syr us që, sipas, një mbishkrimi të shek. II sot në Luvër, kishte arritur pozitë të lartë në qytet: ai i përkiste Urdhërit të kalorisë, kishte detyrën e flaminit, të augurit, të duumvirit pesëvjetor, mbante gjithashtu titullin e Praefectus fabrum të kolegjit të «Fabri tignari» dhe ishte mbrojtës i kolonisë së Dyrrahit⁷⁸

Surus-a, sikurse ka treguar V. Shulce, ka qenë dhe emër kelt dhe bile trak⁷⁹, por ai dokumentohet gjërësisht në Iliri dhe konsiderohet si një nga të pesë emrat më të njohur ilirë, krahas Dazit, Epikadit, Batos e Platorit.

Një emër që me larminë e varianteve në Dyrrah formon si të thuash një grupth më vehte është Τευτα-ς. Këtij emri i vijnë pranë Τευτιος, Τευταια, Τευταχα në Dyrrah dhe Τευτεα (2 herë) në

⁷⁸ P. C. Sestieri, *Vep. Cit.* Nr. 28

⁷⁹ W. Schultze, *Zur Geschichte der lateinischer Eigennamen*, Berlin 1904, 43 nota 3.

Kozarë të Beratit. Prania e këtij emri në vendin tonë është me rëndësi, pasi ai është i lashtë dhe kuptimi i tij etimologjik formon një element lidhjeje e krahasimi për disa popuj e gjuhë kryesore të Evropës.

Lidhur me emrin e Teutës, për afërsi figurash të njohura historike ilire po përmendim dhe emrin e Γενθος që ka filluar të dalë rëndom dhe tek ne, pasi, sikur e kemi thënë, ai figuron në mjaft monedha të Lisit, Skodrës, në një drahme të Dyrrahit dhe në mbishkrime të këtij qyteti, të Buthrotit, Strugës e Selcës së Poshtme. Pranë kësaj zone të fundit, në Verri - Slatinë të Mokrës, duket një Γενθαυος, emër vetjak që në trajtën Gentianus mund ta krahasojmë me huazimin ilir «gentiana», bimë e cila, sipas Plinit (N. H. XXV, 71), ka marrë këtë emër nga mbreti ilir Gentius ".⁸⁰

Në radhën e emrave të mësipërm po përmendim së fundi dhe dy grupthe emrash që kanë lidhje me Anna e Tata, që të dy emra të njohur belbëzimi. Nga emri Anna që duket se ka pasur dhe kuptimin «dada»⁸¹ kemi trajtat e zhvilluara: në Dyrrah Αννια, Annaius, Annea (2 herë), Annula, në Apolloni Αννυλα dhe në Buthrot Αννια. Nga emri Tata kemi Τατα dhe Ταταια në Dyrrah, një Tata tjetër në Kolesjan të Kukësit dhe një Τατο (?) në Skodër.

Këta qenë disa nga emrat vetjakë që vumë në pah; do të mund të përmendnim emra të tjerë jo me më pak vlerë se ata që rrjedhin nga fiset (Αβρωου, Αμυμου Parthinus, Βρυγος, Εορταιος, Βευετος), nga qytetet (Epidamnus, Skodrina, Epetinus), emra basilejsh (Μουουνιος, Μυτιλ[ος], prytanësh (Αβρων, Επιχαδος, Βοικην, Εορταιος, Πρευραδος (Αρ.); Αμυντας, Αποβοικην, Νεσσυλος, Ζκυρθανας, Φαλακρίου (Dyrr.) etj., por nuk është për

⁸⁰ H. Krahe, *Sprache der Illyrier I*, f. 117.

⁸¹ H. Krahe, *vep. cit.*, f. 79

tani qëllimi ynë. Ajo që ka rëndësi për ne është të vëmë tashti në dukje kontributin e emrave vetjakë ilirë të Shqipërisë në fondin e përgjithshëm onomastik ilir. Ky kontribut përfaqësohet si nga emrat e rëndomtë ilirë të vendit tonë, ashtu dhe prej emrave vetjakë që janë të rrallë ose kanë dalë për herë të parë te ne. Përsa i përket këtyre të fundit, po të bëjmë një krahasim me repertorin e antroponimeve të H. Krahes vërejmë se 8 emra përmenden aty vetëm në një, dy ose tre raste, 8 të tjerë janë në fjalor por me grafi të kundërt greke apo latine dhe 57 emra nuk figurojnë fare në të, si Αβρω, Αδαματας, Αμυμου, Αμυντας, Απποιτας, Α(ρ)υ(δ)ια, Artorius, Βερσαντος, Βρσυκος, Βρυγος, Felicia, Λαιδω, Λυδρα, Μενοιτας, Νανα, Σαβυρτιος, Τευταια, Τευτεα, Τευτιος, Ζαιμια, etj. Këta emra përbëjnë pothuaj më tepër se një të tretën e fondit tonë dhe, bashkë me emrat e rëndomtë janë një pasurim i krejt trashëgimisë onomastike ilire. Njëkohësisht emrat përcaktojnë hë për hë profilin dhe vendin e antroponimisë sonë në sferën e gjuhës dhe të popullsisë ilire si dhe popujve përreth e veçanërisht atyre të Ballkanit. Kështu, në këtë vështrim një varg emrash si Daz, Bato, Epikad, Plator, Gent, Sura, Teuta, Apudia, Benet, Andena, Bojken, Itia, Tata etj. që i gjejmë në vendin tonë dhe në Dalmati, Panoni, Daki, Norik, Veneti, Mesapi dhe vise tjera, pavarësisht nga vendi i përhapjes së tyre apo qendra e rrezatimit, dëshmojnë për lidhje gjuhe, kulture e kompaktësi etnike të trevës ilire; të tjerë emra si Daz, Bato, Suro, Epikad, Gent, Teuta, Teutio, Teutea, Agron, Epetin, Pladomen, Patron, Tata etj. tregojnë për afërsi me krahinat e Dalmacisë juglindore; disa të tjerë si Plator, Daz, Lajd, Kailla flasin qartë për marrëdhënjet me vendin e Mesapëve kurse mjaft emra si Adamat, Amynta, Anna, Annia, Annyla, Apoita, Menoita, Falaker, Klito e Leonard dëshmojnë për lidhjet iliro-epirote dhe iliro-maqedone. Këto të

dhëna përputhen nga ana tjetër me ngjarjet historike. Në fakt emrat e zbuluar i përkasin asaj kohe që përkon me dendësimin e marrëdhënjeve ekonomiko-kulturore të vendit tonë me viset italice të krahut juglindor të gadishullit, me pushtimin e shkurtër maqedon në Shqipëri dhe me luftën në mes ilirëve e romakëve për hegjemoninë mbi detin Adriatik. Duke u nisur nga këto konsiderata do të ishte e dëshirueshme që në Shqipëri të zbuloheshin dokumenta mbishkrimorë ku të figuronin emra ilirë të një periudhe akoma më të hershme, kohë për të cilën kanë dhënë rezultate të kënaqshme zbulimet akreologjike në lëmin e kulturës materiale ilire.

Një anë tjetër e problemit onomastik është dhe çështja e përhapjes gjeografike të emrave ilirë në vendin tonë. Lidhur me këtë, tani për tani, në pritje të një antroponimie më të pasur është e parakohshme të caktojmë zonat që kanë qenë bërthama të çdo emri. Sikur e pamë në pasqyrën që dhamë, emrat te ne vijnë nga qytetet bregdetare Dyrrah, Apollonia, Skodra, Lis e Buthrot; por ata i ndeshim gjithashtu dhe në viset e brendshme si në fshatin Petresh, në Kajon të Dumresë, në kalanë e Irmajt, në qytetin e Elbasanit, në Kozarë të Beratit, në Kropisht të Vlorës dhe akoma më thellë në Kolesjan të Kukësit, në Pogradec, në kalanë e Gradecit dhe të Kamnikut të rrethit të Kolonjës. Prania e të huajve nga ana tjetër dhe hyrja e dalja e tyre në portet nuk ua ul vlerën dokumentare emrave ilirë që hasim këtu, pasi thelbin e popullsisë e përbënin vendësit dhe ishin zonat fushore e kodrinore dhe pas atyre ato maloret që ushqenin me banorë këto qendra. Dhe nëse për bregdetin tonë pretendohet mungesa e një leksiku detar vendas, kjo nuk i duhet veshur mungesës ose largimit të vendësve, por vetëm e vetëm rrethanave historiko-ekonomike, të cilat bënë që edhe te popujt e tjerë mesdhetarë të

predominiojë terminologjia e huaj detare⁸². Populli i këtyre vendeve nuk i shkëputi kurrë dhe krejtësisht lidhjet me detin. Akoma sot ruhen zakone të lashta që flasin për to. Kështu për shëmbull në ditë të caktuar të verës apo vjeshtës gratë dhe burrat e krahinës së largët të Martaneshit, Shpatit, Dumresë dhe viseve të thella zbresin çdo vit në det për t'u larë.

Duke i parë dhe një herë emrat nga ana e vlerës dokumentare, del se gjer tani ata i kemi kryesisht nga mbishkrime greke dhe këta përgjithësisht janë nga më të lashtët. Mjaft emra megjithatë ruajnë në trajtën latine vazhdimësinë e tyre dhe në kohën e mëvonshme të pushtimit romak; për më tepër një varg syresh i kemi vetëm nsa kjo kohë. Pas shembjes së perandorisë romake evidentimi i emrave ilirë si dhe i shumë të dhënave të jetës së popullit nuk u bë i mundur për shkak të pushtimeve të njëpasnjëshme të vendit tonë nga të huajt. Megjithatë mendimi i shfaqur te ndonjë autor se gjuha shqipe nuk mund të quhet si vazhduese e drejtpërdrejtë e gjuhës ilire, sepse, ndër të tjera, «Shqiptarët nuk kanë trashëguar nga lashtësia asnjë element kultural (asnjë emër ilir vetiak apo vendi)»⁸³ duket i

⁸² L. Dodbiba, *Leksiku i sotëm detar i shqipes dhe elementet e tij të pahuan zuara*, «Studime filologjike», 1 (1967), f. 35-39.

⁸³ I. I. Russu, *vep. cit.* f. 102. Për origjinën e gjuhës shqipe dhe popullit shqiptar janë shprehur shumë dijetarë në mes të cilëve: a) Për origjinë ilire. I. Thunmann, G. Meyer, P. Kretschmer, M. Šufflay, A. Meyer, E. Çabej, W. Cimochoowski; b) thrake: H. Hirt, G. Weigand, D. Detchev, I. I. Russu; c) thrako-ilire; N. Jokl, St. Mladenov; d) dako-myze me komponentë të njëlllojtë ilirë V. Georgiev. Të gjithë këta autorë kanë mbajtur qëndrimin e tyre ndaj këtij problemi të rëndësishëm, duke u nisur nga vlerësime historiko-gjuhësore, mbështetur më shumë o më pak mbi toponiminë, etnoniminë dhe antroponiminë. Mbi autoktoninë dhe vendin e lashtë të shqiptarëve në Gadishullin e Ballkanit, kanë vlerë të veçantë për ne veprat e E. Çabejt: *Problemi i autoktonisë së shqiptarëve në dritën e emrave të vendeve*, «Bulet. i USHT Seria Shkencat Shoqërore 1959, II; *Vendbanimi i hershëm i Shqiptarëve*

pavërtetueshëm. Në malësitë tona apo në viset e brendshme ruhen emra individualë me origjinë ilire si Sutë, Vatë, Meitime, Buli, Siku etj. që nuk janë përputhje onomastike të rastit⁸⁴. Për më tepër mund të mendojmë se dhe disa emra si p.sh. Anna, Bato, Kike, Laid, Zaje etj., që i gjejmë të njëjlojtë ose me pak ndryshime në repertorin e emrave ilirë, nuk duhet t'i marrim thjesht si emra apo shkurtime emrash (Ana, Bahtjar, Haki, Adelaid, Zaje) të huazuara nën ndikimin e ideologjisë fetare të ardhur me pushtimet e huaja. Është më e besueshme të supozohet se shqiptarët, si gjithë popujt e tjerë, kanë preferuar të mbajnë në radhë të parë ata emra të huaj që shëmbëllojnë më tepër me emrat vendës, sikurse ka ndodhur në raste të tjera në kohëra të lashta në viset ilire⁸⁵. Kërkimet e studimet sistematike në këtë drejtim në zonat më të pastra gjuhësore mund të çojnë në përfundime të ndjeshme⁸⁶.

Në hyrje të kumtesës sonë dhamë një përmbledhje të shkurtër mbi zhvillimin e konceptit ilirishte. Këtë e bëjmë më tepër për të ndjekur udhën e onomastikës ilire, e cila ka pasur pjesën e saj të

në Gadishullin Ballkanik në dritën e gjuhës e të emrave të vendeve, në po atë Buletin 1962, I.

⁸⁴ Përputhje në fushën e përputhjeve shqiptaro-ilire janë ndërmarrë nga Gelasius (Nikollë Gazulli) te vepra e tij *Fjalori toponomastik* në «Hylli i Dritës» 1939-1943. Për konkordancat iliro-epirote kemi punimin e parë me kumtesën e H. Cekës: *Përputhje onomastike ilire-epirote* në «Studime historike» nr. 2 1965, f. 87.

⁸⁵ Krahaso emrat Epicadus-Epidius te R. Katičić, *Die Illyrischen Personennamen in ihren südöstlichen Verbreitungsgebiet*, «Živa Antika» 12, Skoplje f. 103; khs. *dhe Βάλακρος - Φαλακρος, Βαλιος - Φαλιος*.

⁸⁶ Një studim kritik me vlerë mbi historinë e kërkimeve onomastike në fushën e gjuhës shqipe ka bërë dy vite të shkuara A. Kostallari (A. Kostallari, *Contribution a' l'histoire des recherches onomastiques dans le domaine de l'albanais*, «Studia Albanica» Nr. 1. Tiranë, 1965).

rëndësishme në interpretimet e reja, pse, sikurse e prekëm edhe më lart, kanë qenë në radhë të parë emrat e vendeve dhe të personave ata që kanë ndikuar në zgjerimin e konceptit ilirishte, pasi nga gjuha e lashtë përpos këtyre emrave të përveçëm, janë ruajtur gjer tani vetëm pak glosa. Lidhur me këtë konstatim mund të themi, nga ana tjetër, se dhe faktori që ka shtyrë H. Krahen të caktojë si vendburim të emrit ilir dhe të popullit ilir zonën e lumit Drin, ka qenë me të drejtë, përveç të dhënave të autorëve antikë, dhe onomastika e pasur e kësaj zone si dhe e viseve pranë saj, sidomos ajo e Dalmacisë. Për këtë arsye ndofta ilirologu i njohur do të jepte një lokalizim dhe më të saktë brenda kufive të Shqipërisë, sikur ai të kishte ndeshur në atë kohë te ne një antroponimi të pasur ilire, si te viset nga krahu tjetër i lumit Drin. Ndërkaq duhet vënë në dukje se në Shqipëri

prej fillimit të shekullit e deri afër mesit të tij kanë dalë në dritë nga zbulimet e rastit mbishkrime që mbajnë emra individësh ilirë. Nga dëshmi gojore dimë shumë kësi rastesh, por për fat të keq këto dokumenta kanë humbur ose kanë shkuar dëm. Ndryshe është gjëndja tani; me zbulimin dhe botimin e grupit të parë të emrave ilirë të Durrësit është krijuar një fushë e re onomastike⁸⁷, e cila po vjen duke u pasuruar gjithnjë e më tepër. Kështu brenda dy dekadëve në një territor të kufizuar si vendi ynë, është gjetur një numur jo i vogël emrash, aq sa na bën të shpresojmë se në një të ardhme jo të largët, me vrullin e tanishëm të kërkimeve⁸⁸, do të kemi një fond shumë të çmuar antroponimesh që do të bëhet

⁸⁷ C. de Simone, *Osservazioni sull'onomastica della necropoli di Durazzo*, f. 125.

⁸⁸ Në mbishkrimet e gurëve të varreve të zbuluara këto ditë në nekropolin e Dyrrahit kemi dalluar një numër të konsiderueshëm emrash vetiakë ilirë. Këta emra po i shtrohen një studimi të veçantë.

objekt studimi për thellimin në gjuhën dhe historinë e ilirëve. Atëhere mund të themi, duke u bashkuar dhe me cilësimin e dy gjeografëve romakë që përmendëm në fillim për Ilirinë e Jugut, se pikërisht në vendin tonë do kërkuar dhe pikënisja ose qendra e përhapjes së shumë prej këtyre emrave.

EMRAT VETIAKË ILIRË TË SHQIPËRISË

Αβρων	m.	Apollonia (2 variante monetash) *
Αδαμάτας	m.	Dyrrah, Skodra *
Αδαματος	m.	Skodra *
Αδματος	m.	Buthrot (4 herë)
Αγρων	m.	Apollonia
Αμυμων	m.	Skodra *
Αμυντας	m.	Dyrrah (10 var.) *, Buthrot (2 herë), Kalaja e Kamnikut (Kolonjë)
Ανθηνα	f	Dyrrah
Ανναια	f.	Dyrrah (2 herë)
Αννια	f.	Dyrrah
Annaius	m.	Dyrrah
Annea	m	Dyrrah (2 herë)
Αντις	f.	Buthrot
Annula	f.	Dyrrah
Αννυλα	f.	Apollonia
Απο	f.	Dyrrah *
Απποιτας	m	Buthrot

A(p)u(d)ia	f.	Ad Quintum (Shënjon – Elbasan)
Αρτεμω	f.	Buthrot
Αρτεμων	m.	Buthrot
Artorius	m.	Dyrrah
Auca	f.	Lis
Βατινα	f.	Dyrrah
Βατων	m.	Apollonia *
Βατουνα	f.	Dyrrah
Βενετος	m.	Dyrrah
Bennius	m.	Dyrrah
Βερσαντος	m.	Dyrrah
Billena	f.	Dyrrah
Βοικηη	m.	Dyrrah (4 var.) *, Apollonia *
Βρσυκος	m.	Dyrrah
Βρυγος	m.	Dyrrah
Dastidius	m.	Buthrot *
Δαζαιος	m.	Dyrrah (2 herë)
Δαζιος	m.	Dyrrah (2 herë) + (1 var.) *
Δερδας	m.	Buthrot
Didia	f.	Lis
Didia	m.	Lis
Dona	f.	Skampa
Εορταιος	m.	Dyrrah (2 herë t (5 var.) *)
Epetinus	m.	Dyrrah

Εpidamnus	m.	Dyrrah
Επικαδος	m.	Apollonia (2 herë) + (2 var.) *, Buthrot, Dyrrah (7 herë), Kozarë (Berat) (3 herë)
Εpicadus	m.	Byllis
Επικιαδος	m.	Dyrrah
Επτανης	m.	Dyrrah
Εφιχαδος	m.	Pogradec
Φαλακρα	f.	Apollonia
Φαλακριων	m.	Apollonia + (2 var.) *, Buthrot (6 herë)
Φαλακρος	m.	Dyrrah (5 var.) *, Buthrot (4 herë)
Φαλιος	m.	Dyrrah
Felicla	f.	Dyrrah
Γενθανος	m.	Verri — Slatinë (Mokër -- Pogradec)
Γενθος	m.	Buthrot, Dyrrah (2 herë) + (1 var.) *, Lis* Skodra *, Selcë e Poshtme (Mokër - Pogradec), Strugë.
Γραβος	m.	Apollonia *
Itia	f.	Skampa
Καυλαος	m.	Petresh (Elbasan)
Κικκω	f.	Dyrrah
Κλειτια	f.	Dyrrah
Κλειτος	m.	Verri — Slatinë (Mokër — Pogradec)
Λαβια	f.	Dyrrah (2 herë)
Λαιδιας	m.	Dyrrah (2 herë)
Λαιδων	m.	Dyrrah
Λαζειονος	m.	Verri - Slatine (Moker - Pogradec)

Λαζιος	m.	Dyrrah
Λεονατος	m.	Buthrot
Λυδρα	f.	Dyrrah
Μενοιτας	m.	Buthrot (12 herë)
Μινασσα	f.	Kajon i Dumresë (Elbasan)
Μονουνιος	m.	Apollonia, Dyrrah *
Μυτιλος	m.	Dyrrah *
Νανα	f.	Buthrot
Naevia	f.	Skampa
Naevius	m.	Dyrrah
Νεσσυλος	m.	Dyrrah *
Parthinus	m.	Ad Quintum (Shënjon - Elbasan)
Πατρων	m.	Skodra *
Πιτα	f.	Dyrrah
Pladomenus	m.	Dyrrah
Plato	f.	Skampa
Πλατωρ	m.	Apollonia, Dyrrah (2 herë), Tren, Verri - Slatinë (Mokër - Pogradec)
Plator	m.	Dyrrah, Ad Quintum (Shënjon – Elbasan)
Πρευραδος	m.	Apollonia *
Pyramus	m.	Kropisht (Vlorë)
Σαβυρτιος	m.	Buthrot (2 herë)
Scodrina	f.	Dyrrah
Σκυρθανας	m.	Dyrrah *
Σιμρας	m.	Dyrrah

Συχος	m.	Dyrrah
Συρα	f.	Dyrrah (2 herë)
Sura	f.	Dyrrah
Syrus	m.	Dyrrah
Tadus	m.	Dyrrah
Τατα	f.	Dyrrah (2 herë)
Tata	f.	Kolesjan (Kukës)
Ταταια	f.	Dyrrah
Τατο (?)	m.	Skodra *
Τειτος	m.	Dyrrah
Τιτος	m.	Dyrrah
Τευτα	f.	Dyrrah
Τευταια	f.	Dyrrah
Τευταιια	f.	Dyrrah
Τευτεα	f.	Kozarë (Berat) (2 herë)
Τευτιος	m.	Dyrrah
Τριτος	m.	Apollonia, Dyrrah (2 herë) + (2 var.) *, Kalaja e Gradecit (Kolonjë), Kalaja e Irmajt (Gramsh) (3 herë).
Voconia	f.	Dyrrah
Ζαμινα	f.	Dyrrah

Shënim: Të gjithë emrat vijnë nga burimet mbishkrimore. Yllëza (*) pranë vendit të gjetjes tregon se emri është lexuar në monetë.

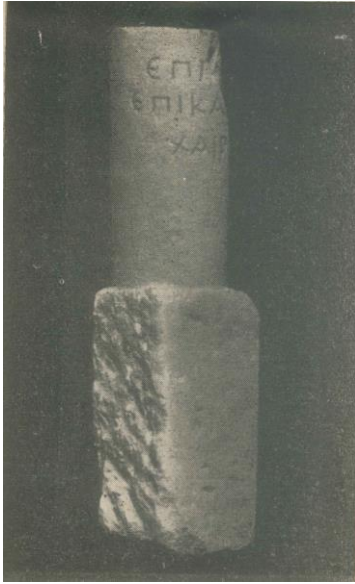

Fig. 1 a

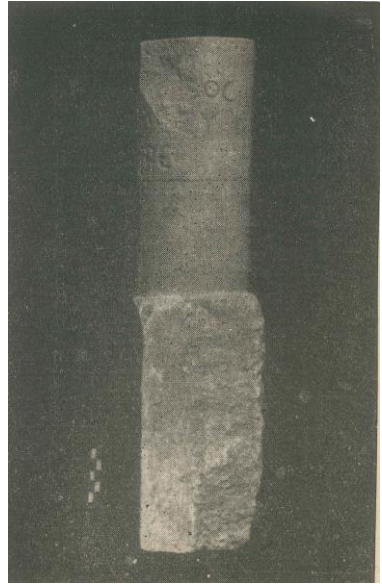

Fig. 1 b

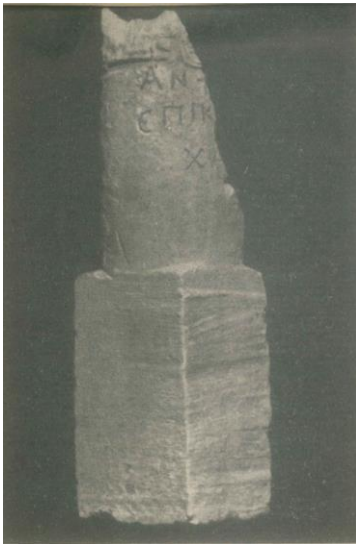

Fig. 2

Fig. 3

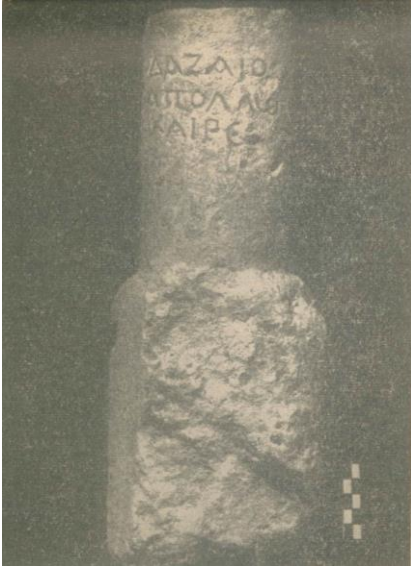

Fig. 4

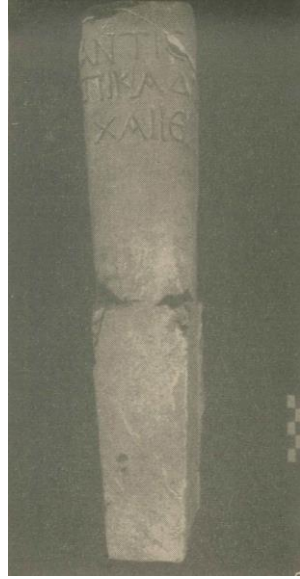

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 8

Fig. 9

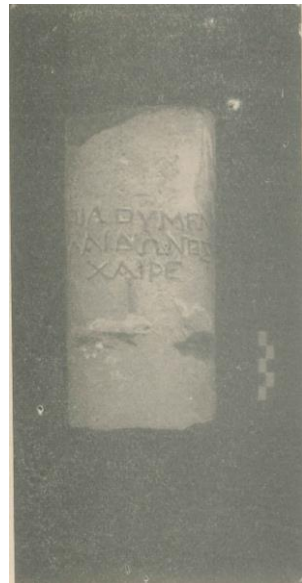

Fig. 10

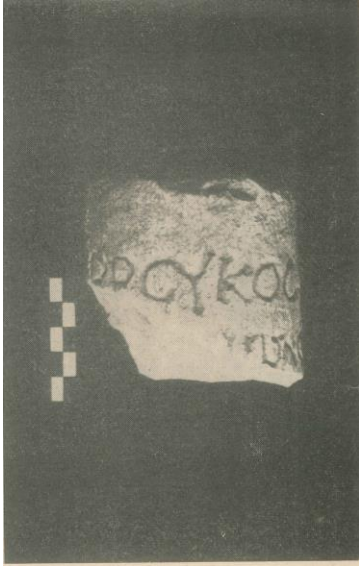

Fig.11

Fig. 12

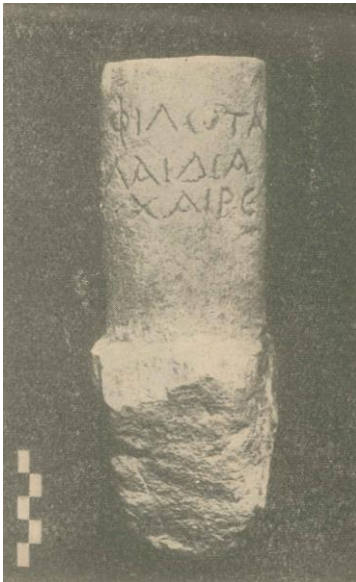

Fig. 13

Fig. 14

Fig. 15

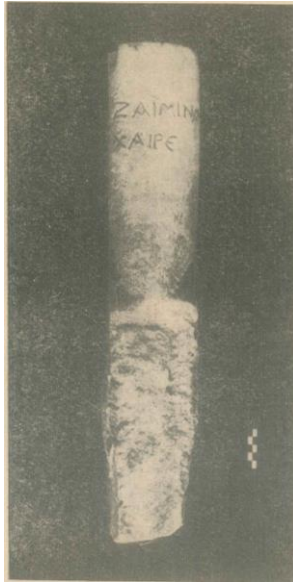

Fig. 16. A

Fig. 16. B

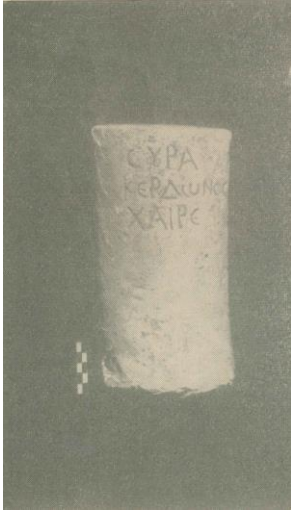

Fig. 17

Fig. 18

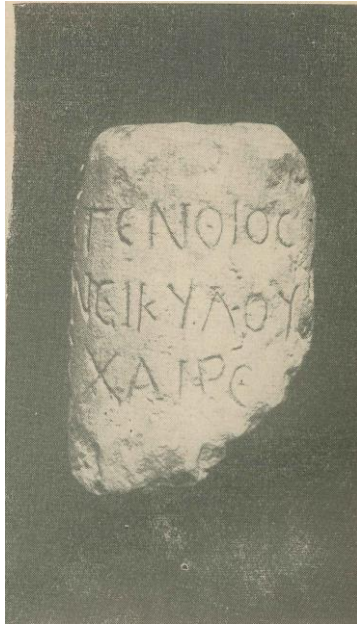

Fig. 19

AMFITEATRI I DYRRAHIT¹

Për bukurinë dhe madhështinë e Dyrrahit, skelës më të madhe të bregdetit lindor të Adriatikut dhe «qytetit të mrekullueshëm», sikurse e quante Ciceroni, dëshmojnë, ndër të tjera, edhe shumë ndërtime e objekte arti të zbuluara pas çlirimit: godina publike, kulti e private, rrugë e parqe, skulptura, mozaikë, etj. Megjithatë vepra më monumentale që spikat me përmasat e veta gjigande, është amfiteatri që ka filluar të zbulohet vitet e fundit.

Të dhëna të tërthorta për qënjen e një amfiteatri në Durrës, kemi pasur përpara zbulimit të tij, nga një mbishkrim që gjëndeje i puthitur në murin e kalasë nga perëndimi i portës së madhe. Sipas mbishkrimit del se një farë L. Flav Telur Getuli që kishte qenë nderuar me një sërë tituj e grada në kohën e perandoit Trajan, ndihmoi me një sasi të hollash për ngritjen e një biblioteke në qytet dhe me këtë rast organizoi lojra ku u ndeshën 12 çifte gladiatorësh².

Mbishkrini që mjerisht tani ka humbur, dëshmonte tërthorazi praninë e një ndërtimi të tillë në Dyrrah, për të cilin hedhin dritë dhe dy relievet e gladiatorëve që kanë qenë ngulur po në portën e madhe të kalasë³. Barleti nga ana e tij na jep një dëshmi të qartë për qënjen e amfiteatrit në librin e tij «Historia e Skënderbeut».

¹ Nxjerrë nga revista "Monumentet" 2, 1971, f 37-42.

² P. C. Sestieri, **Shkrime latine të Shqipnis** – Tiranë 1943 Nr. 25.

³ Për dy relievet shih Heuzey-Daumet - **Mission archéologique de Macédoine** - Paris 1876 f. 384 Nr. 157.

Ai tregon se në Durrës ishte një arenë ose amfiteatër, i ndërtuar me zgjuarësi dhe me mjeshtëri të admirueshme»⁴. Me gjithë këto të dhëna është interesant fakti se arkeologët që kanë ardhur në Durrës dhe kanë vënë në dukje antikitetet e këtij qyteti nuk kanë venë re gjurmët e këtij monumenti; për më tepër edhe harkun e thyer të një galerie të amfiteatrit që anonte te një faqe muri e kalasë së ndërtuar më vonë, disa metra më poshtë kullës. L. Rey e ka quajtur këtë si një pjesë përbërëse të fortifikimit, si një këmbë harku brënda zonës së mbrojtur të qytetit⁵.

Amfiteatri i Dyrrahit është ndërtuar në faqen lindore të kodrës me kuotë 59 m. në pjesën juglindore të kështjellës, në mes harkut verior dhe jugperëndimor të mureve të kalasë. Arësyeja që ka shtyrë projektuesit dhe konstruktorët që ta ndërtojnë atë jo në fushë si zakonisht, por në një faqe kodre, ka qenë si duket tërheqja dalëngadalë e qytetit nga ana e jugperëndimit drejt kuotave më të larta, për shkak të lëkundjeve të shpeshta të tokës që shpejtuan mbylljen e rrjedhës së kënetës dhe shtimin e ujërave të saj, duke bërë që të braktisen disa pjesë të zonës më të ulët të vendbanimit. Në ndërtimin e objektit ka qenë mbajtur parasysh relievi i kodrës me përmbajtje ranore-argjilore, të përshkuar vende-vende nga breza të fortë shtufi.

Gërmimet arkeologjike filluan nga punonjësit e muzeut të qytetit në një terren të vështirë të zënë me shtëpi, pemë, gardhe e ferra dhe po vazhdojnë pa ndërprerje për më se tre vjet me radhë. Nga muaji maj i vitit 1966 kur filluan gërmimet, e deri tani është zbuluar një pjesë e rëndësishme e amfiteatrit. Kjo ndodhet në perëndim nga ana e krahut më të madh e më të ruajtur të

⁴ Barleti - **Historia e Skënderbeut** - f. 482.

⁵ L. Rey - Les remparts de Durrazzo – «Albania» 1925 f. 39. fig. 18.

monumentit, që vjen prapa portës me hark të thyer të kullës «E» të kalasë dhe poshtë kështjellës. Zona e gërmuar përfshin një pjesë të kaveas pa murin kufizues të fasadës si dhe një pjesë të arenës afër murit para podiumit. (TAB I, 1)

Shkallarja (kavea) u gjet e zhveshur nga shkallët që shërbenin për t'u ulur spektatorët. Vetëm nga ana e sipërme e saj shihen disa rrypa shkalle (*cuneus ose scalaria*), që shkojnë në trajtë rreze drejt arenës. Këto shërbenin për të lehtësuar lëvizjen e shikuesve. Në syprinën e shkallares dallohen gjurmët e ndarjeve: podiumi, meniani i parë dhe i dytë, një *praecinctium* ose shesh i ngushtë kalues në mes të këtyre të dyve, si dhe portat e daljes nga galeritë për në shkallare (vomitoria). Tabani i syprinës përbëhet kudo nga një përzierje llaçi me gurë të vegjël më tepër gëlqerorë. Me të njejtin material mbushen edhe syprinat e harkuara ose soletat e ambienteve që ndodhen nën të. Për shkak të çveshjeve, tabani është holluar vende -vende dhe në disa pika është thyer. Këto çarje, nganjëherë të mëdha, kanë lënë të duken disa pjesë të ambienteve të nëndheshme, të cilat shërbenin për qarkullimin e brendshëm të spektatorëve d.m.th. nga fasada, në shkallaren e amfiteatrit dhe anasjelltas.

Ambientet që ndodhen nën shkallare përfundojnë sipër me harqe ose soleta llaçi me copa gurësh. Muret e tyre, të trashë 0,8 - 1 m., në dy faqet e dukshme janë veshur me breza prej 3-4 a më shumë rreshta tullash të puqura me llaç dhe të bashkërenditura me breza gurësh shkëmborë. (Fig. 1)

Fig. 1 – Galeria Nr. 2 e sektorit «A».

Ky lloj muri, i quajtur opus incertum, është i vetmi që përdoret në pjesën e amfiteatrit të zbuluar deri tani.

Zonën e gërmuar nën tabanin e syprinës së shkallares, e cila është e gjerë nga perëndimi dhe më e ngushtë nga lindja sipas

trajtës së monumentit, e kemi ndarë në sektorë që kufizohen secili anash nga dy shkallë të brendshme, të cilat zbresin si rreze drejt arenës.

Spektori A shtrihet midis shkallës 1 dhe 2. Spektori përfshin tri galeri që shkojnë paralel me elipsin e arenës dhe pesë ambiente të tamponuara:

Galeria e parë, më afër arenës, është më e lakuar dhe më e shkurtër se të tjerat (12,35 m.); ka pesë harqe që ndjekin njëri-tjetrin sipas drejtimit të saj. Nga krahu i fasadës së amfiteatrit, ajo zgjerohet me katër kamare ose xhepa, kurse nga ana e kundërt, komunikon me arenën me anë të një porte me hark, Kjo galeri që është më e ruajtura dhe më interesantja për larminë e ambienteve që lidhen me të, ka vetëm një dalje (vomitorium) me gjashtë këmbë shkallë, e cila të shpie në podium.

Galeria e dytë, e gjatë 15,10 m., e gjerë 2,10 m. dhe e lartë 4 m., mbaron sipër me një tavan gjysmë të harkuar që vjen duke zbritur nga drejtimi i arenës. Edhe kjo galeri është e kufizuar si të tjerat me mure të veshur me breza gurësh e tullash. Ajo ka dy dalje për në shkallare.

Galeria e tretë ka mbetur pothuaj krejt e zbuluar, pasi një pjesë e madhe e tavanit është hequr. Ajo ka vetëm gjashtë shkallë prej tulle të një vomitoriumi që çonte në menianin e dytë të shkallares.

Shkalla Nr. 1 është e gjatë 9,55 m dhe ka tetë këmbë prej tullash dhe katërmëdhjetë prej bloqesh guri gëlqeror. Shkalla nr. 2, e gjatë 5.90 m. përbëhet nga gjashtëmëdhjetë këmbë, nga të cilat vetëm tri të fundit janë prej bloqesh guri.

Spektori B, më i ngushtë se i pari, ndodhet në mes të shkallëve nr. 1 dhe nr. 3. Ai përfshin një galerizë që ndodhet ngjitur me

arenën, vijimin e galerisë së parë të sektorit A, (Fig. 2) dy ambiente të tamponuara me soletë sipër, të ndara në mes tyre nga një hark i madh dhe të ruajtura shumë mirë, si dhe disa kalime që shpinin në hyrjet e fasadës.

Fig. 2 – Galeria Nr. 1 në sektorin «A».

Sektori C vjen pas shkallës nr. 3 që është e gjatë 11,50 m. Në këtë sektor kemi zbuluar vetëm një ambient të mbyllur në formë trapezi (të gjatë 11,45 m.), baza e të cilit përbëhet nga relievi ranor i kodrës. Lartësia e soletës së ambientit nga kjo bazë i kalon të shtatë metrat.

Ambientet e përshkruara fare shkurtazi kanë dalë në dritë në tre sektorët e një zone që ndodhet, nën shkallaren e amfiteatrit. Në sipërfaqen e shkallares gërmimet janë shtyrë shumë nga veriu dhe përfshijnë një hapësirë prej gjashtë sektorësh duke ardhur deri në krahun e ngushtë verior të monumentit.

Gjetjet e imta të bëra gjatë gërmimit i përkasin kohës kur ka funksionuar amfiteatri dhe kur janë përdorur disa ambiente të kave-së pas braktisjes së tij. Në shtresa më të thella të depozituara mbi dyshemetë e ambienteve, u gjënden mbi 100 kandila vaji dore që shërbenin për t'u ndriçuar udhën spektatorëve në ambiente të errëta të kave-së, mjaft enë aretine e qelqi, shumë monedha bronxi perandorake romake dhe një mori fragmentesh të ndryshme. Në shtresat më të sipërme, në të gjithë zonën e gërmuar, u nxorën poçe të lyera me zmallt, enë dhe pjesë enësh të thjeshta dhe shumë monedha bronxi e argjendi që u përkasin perandorëve bizantinë. Përveç këtyre, në galerinë dhe kalimet e tjera të shkallares u zbuluan dhe materiale të rënda si kapitete, bazamente dhe pjesë shtyllash, një krah froni zbukuruar me figurën e kokës së një luani, i cili ka qenë vendosur në shkallët e gjëra të podiumit si dhe mjaft fragmente arkitekture.

Pas braktisjes së amfiteatrit për disa shekuj, e gjithë sipërfaqja e arenës, që është gërmuar deri tani, si dhe ajo e galerisë ngjitur me të, kanë qenë përdorur si varrezë. Kufomat, të vendosura përgjithësisht me kokë nga lindja dhe të zhveshura nga çdo stolisje, janë varrosur thjeshtë mbi disa copa tjegulla të

përdorura si taban a jastëk, ose janë mbuluar me tjegulla katërkëndëshe të puqura sipër si kulm çatiye apo të vendosura në trajtë arke.

Në varrezën e improvizuar janë futur persona të moshave dhe profesioneve të ndryshme. Varrimet në arenë kanë qenë ndërprerë përgjithësisht ndoshta nga një tërmet që ka shkaktuar ngjitjen e nivelit të ujit. Pas kësaj është ngritur një faltore e vogël ose kapelë mortore, dhe janë sajuar dy dhomëza-varr (colombarium), që kanë zënë vend në dy kamaret e galerisë së parë.

Kapela është ndërtuar pas prishjes së pjesshme të kamares Nr. 4 dhe daljes për në arenë që ndodhet përballë (TAB 1, 2). Muret e saj janë punuar me materialin e monumentit, por me një cilësi më të dobët sesa muret origjinalë. Të gjitha elementet kryesore që e përbëjnë kapelën: bema me altarin, naosi dhe narteksi; duke marrë parasysh gjatësinë e vogël të saj, janë shkruirë në një.

Në kohën e funksionimit faltorja ka qenë suvatuar nga jashtë dhe brënda dhe është zbukuruar me afreske dhe dy mozaikë murale të punuar me mjeshtëri, me gurë kubikë shumë ngjyrësh. Këta ndodhen në pjesën perëndimore të saj. Mozaiku i parë 1,63 m. i gjatë dhe 1,25 m. i lartë, i ruajtur mirë, është ndarë në dy fusha: e para paraqet shën Stefanin, të cilit i kushtohet kapela, ndërsa e dyta perandorin Aleksandër, rrethuar, sipas konceptit fetar, nga dy engjëj mbrojtës dhe nga dy oborrtarë (TAB. I, 3). Aleksandri, emri i të cilit lexohet në mbishkrimin që ndodhet në pjesën e sipërme të mozaikut, ka qenë i vetmi monark i Bizantit me këtë emër. Ai ishte i biri i Vasilit I Maqedonas (867-886), dhe vëllai i Leonit VI, pas vdekjes të së cilit qëndroi i vetëm në fron nga viti 912 deri në vitin 913. Nga kjo kuptojmë se kapela mortore ka qenë ndërtuar jo më vonë se në këto vite, gjë që

vërtetohet dhe nga një monedhë bronxi e Janit I (969-976), që u gjet në skeletin e një varri të vendosur në qendër të konstruksionit. Mozaiku i dytë është më i madh se i pari (2,25 m. i gjërë 1,06 m. i lartë), por i dëmtuar rëndë. Ai paraqet midis të tjerave, në qendër, figurën e perandoreshës.

Sipas stilit dhe teknikës së punimit, këta mozaikë i përshtaten asaj periudhe lulëzimi të artit bizantin që lidhet, duke gjykuar nga qëndrimi dhe nga sytë e mëdhenj dhe ekspresive të figurave, me artin e shkollës së Selanikut.

Sheshi para dhe anash faltores në arenë ka vazhduar të përdoret si varrezë për disa shekuj me radhë, derisa shtresa më e sipërme e saj që paraqet një skenë masakri, ka mbuluar hapësirën rreth kapeles deri afër kubes së absidës, si dhe një pjesë të shkallares. Ndërkaq, me kalimin e kohës, vendi sipër varreve është përdorur gjatë pushtimit turk për banesa, mbeturinat e të cilave kanë ardhur duke u depozituar njëra mbi tjetrën deri në ndërtimin e shtëprijave më të reja, të ngritura këtu e pesëdhjetë vjet më parë.

Gërmimet në amfiteatër na japin mundësi të sqarojmë disa çështje që lidhen me të, në radhë të parë atë të datimit.

Tipi i murit *opus incertum* që ndjek tërë konstruksionin, karakteri i monumentit dhe objektet e shumta (kandilat e vajit, enët aretine dhe monedhat, të gjetura në shtresat më të thella, na bëjnë të mendojmë se amfiteatri u ndërtua në fillim të shekullit II të erës sonë, ndoshta në kohën e perandorit Adrian, gjatë sundimit të të cilit në Dyrrah u përfunduan dhe një sërë veprash të mëdha si ujësjellësi, etj. Kjo datë përkon dhe me kohën e mbishkrimit që bën fjalë për ngritjen e bibliotekës në qytet dhe për organizimin me këtë rast të lojrave gladiatore. Nga ana tjetër, depozitimi i

shtresave të gurëve të rënë nga tavanet e ambienteve të shkallares, e sidomos i atyreve në galerinë e parë, tregon se godina u dëmtua mjaft nga tërmeti e sidomos nga ai i vitit 345. Sikurse e dëshmojnë disa përforcime dhe plotësime jo të vona në ambientet e tij, këto ngjarje duket se shkaktuan për një farë kohe pezullimin e shfaqjeve. Në vitet e para të shekullit VI, amfiteatri u braktis përfundimisht, pikërisht në kohën kur, me triumfin e krishtërit, lojrat gladiatore u ndaluan dhe mbetën në fuqi vetëm venacionet.

Përveç termeteve, një dëm të madh i ka sjellë amfiteatrit dhe ndërtimi i mureve të kalasë që ndodhen pranë të cilat u ngritën në kohën e perandorit Anastas I dhe koinçidian me braktisjen e monumentit. Në këtë kohë duket se u hoqën shkallët e sipërme dhe ambientet u mbushën pjesërisht me dheun e verdhë ranor që doli nga gërmimi për hapjen e themeleve të mureve dhe të hendekut të thellë mbrojtës para këtyre.

Pas braktisjes, monumenti u përdor gjatë shekujve për qëllime të ndryshme. Arena e tij, sikurse e pamë, u shndrrua në varrezë, u ngrit kapela bizantine, u ndërtua një furrë buke, u sajua një furrë për pjekjen e gëlqeres, etj.

Amfiteatri i Dyrrahit është monumenti më i madh i lashtësisë, për zbulimin e të cilit partia dhe pushteti kanë treguar dhe po tregojnë gjithnjë e më tepër kujdes të veçantë. Dalja në dritë e tij ka një rëndësi të madhe dokumentare. Një konstruksion i tillë me gjatësi mbi 150 m. dhe lartësi mbi 20 m. duket se i përshtatej famës së një qyteti të njohur si Dyrrahi. Për ta ngritur atë është dashur një mobilizim i madh forcash: projektues, ndërtues, skulptorë, dekoratorë, si dhe një grumbullim shumë i madh materialesh dhe mjetesh transporti. Është kjo arësyeja që ai mund

të quhet si një tregues i mirë i dëndësisë së popullsisë, i fuqisë ekonomike dhe i nivelit kultural e artistik të qytetit të Dyrrahit.

Tab. I

1 – Pamje e amfiteatrit në gjendjen e sotme të gërmimeve.

2 – Faltorja bizantine.

3 – Mozaik shumë ngjyrshëm i shek. X, në faltoren bizantine.

Résumé

L'AMPHITHEATRE DE DYRRAH

Une inscription gravée sur un mur de la citadelle de Durrës nous fournit indirectement des indications sur l'existence d'un amphithéâtre dans cette ville. Barletius également nous donne un clair témoignage de la présence de ce monument à son époque, mais avec le temps, celui-ci avait été enseveli, et il n'en apparaissait aucune trace jusqu'à récemment encore. Les fouilles archéologiques sur ce site ont été entreprises en mai 1966 et elles se poursuivent encore aujourd'hui. On a mis au jour jusqu'à présent une importante partie de l'amphithéâtre. La zone déblayée comprend une partie de la cavea sans le mur de la façade ainsi qu'une partie de l'arène proche du podium. La partie supérieure de la cavea mise au jour est dépouillée des gradins.

L'amphithéâtre est parcouru de trois galeries. La première, plus proche de l'arène, est plus sinueuse et plus courte que les autres (12,35 m.); du côté de la façade, elle s'élargit pour former quatre niches ou poches, alors que du côté opposé, elle communique avec l'arène par une porte à arc. La deuxième galerie, longue de 15,10 m. large de 2,10 m. et haute de 4 m. est surmontée d'un plafond arqué qui va s'abaissant en direction de l'arène. Cette galerie a deux accès sur la cavea. La troisième est pour ainsi dire demeurée complètement découverte, une bonne partie du plafond en ayant été enlevée. Elle ne comporte que six marches en briques d'un vomitoire qui conduisait à la deuxième travée de la cavea.

Les menues trouvailles faites au cours de fouilles appartiennent à l'époque où l'amphithéâtre remplissait sa fonction et à l'époque postérieure où, après son abandon, certaines parties de la cavea furent affectées à divers usages.

Après l'abandon de l'amphithéâtre, pendant plusieurs siècles, toute la superficie de l'arène fouillée jusqu'à présent, ainsi que celle des galeries qui y donnaient accès furent utilisées comme cimetière. Par la suite, sur cet emplacement, fut construite une chapelle mortuaire et on y aménagea deux caveaux funéraires (colombaria) qui ont trouvé place dans les deux niches de la première galerie. A l'intérieur, la chapelle est décorée de fresques et de deux mosaïques murales exécutées avec goût. L'une représente Saint Etienne à qui la chapelle est consacrée, et la seconde l'empereur Alexandre. Un seul monarque de ce nom ayant régné à Byzance de 912 à 913 de notre ère la chapelle, selon toute vraisemblance, doit dater de cette époque.

Par leur style et leur technique d'exécution ces mosaïques semblent appartenir à l'école de Salonique.

Les fouilles effectuées jusqu'ici dans l'amphithéâtre permettent déjà d'élucider par anticipation certaines questions qui se rattachent principalement à la date de construction de ce monument.

Le type de mur «opus incertum», le caractère du monument et les nombreux objets trouvés dans les couches les plus profondes conduisent à la conclusion que l'amphithéâtre a été élevé au début du IIe siècle de notre ère, peut-être à l'époque de l'empereur Hadrien, sous le règne duquel toute une série de grands ouvrages furent construits Durrës.

TË DHËNA MBI ELEMENTIN ILIR NË DYRRAH NË DRITËN E ZBULIMEVE TË REJA ARKEOLOGJIKE¹

Për Dyrrahin, portin dhe qendrën e madhe tregëtare, kanë shkruar shumë autorë të lashtësisë. Më vonë studjues modernë, duke interpretuar burimet e lashta dhe duke i mbështetur në dokumentet materiale ekzistuese, kanë trajtuar një sërë probleme dhe aspekte të rëndësishme që i përkasin historisë, zhvillimit ekonomik, kulturës dhe artit të qytetit të përmendur. Duhet të vemë në dukje megjithkëtë se baza dokumentare mbi të cilën janë mbështetur ata në punimet e tyre, ka qenë relativisht e pakët, sidomos në drejtim të përmbajtjes së kumtesës tonë. Kjo bazë është zgjeruar tani tepër në sajë të zbulimeve të shumta arkeologjike, që hedhin dritë të re mbi historinë e qytetit dhe interlandit e tij.

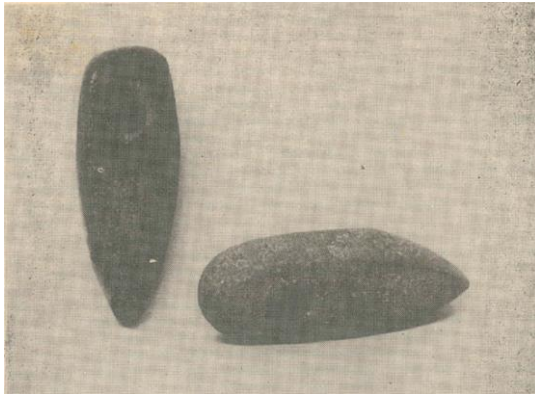

Fig. 1 - 2

¹ Nxjerrë nga: «Studime Historike», 1972, 2,f. 103-144

Çekani prej guri të latuar i kohës prehistorike, i zbuluar vitet e fundit në zonën e portit të ri të qytetit (fig. 1), i cili është i njëllojtë me atë të gjetur në fshatin Hajdaraj të Kavajës (fig. 2), tregojnë se në një pikë të rrypit rënor që lidh Durrësin me tokën, ka ekzistuar një vendbanim shumë i lashtë. Pranë këtij vendbanimi, më vonë, erdhën e u vendosën si duket kolonistët helenë, një pjesë ndoshta në jug, të tjerët në veri, Me kohë këto ngulitje u zgjeruan dhe të dy vendbanimet e reja erdhën duke u shtrirë: i jugut në drejtim të verilindjes, i veriut në drejtim të jugperëndimit. Kështu vendbanimi i hershëm u mbulua prej tyre. Kjo hipotezë e re justifikon dy hipoteza të kundërta, të parashtruara dikur, atë të L. Heuzeyt², që është shprehur për shtrirjen e parë dhe atë të A. Schoberit³ për shtrirjen e dytë, që të dyja të dëshmuara nga zbulimet e fundit arkeologjike. Nga ana tjetër, për ekzistencën e një vendbanimi të lashtë len të kuptojë dhe historiani grek Appisni. Sipas tij, (B.c. II, 39), shkurtazi: një mbret barbar i këtij vendi (pra ilir dhe jo grek), i quajtur Epidamn, themeloi pranë detit një qytet, që e quajti me emrin e vet. Nipi i tij Dyrrahu, ndërtoi pranë këtij qyteti një liman, të cilit i dha emrin Dyrrah. Skela kaloi me rradhë në duart e brygëve, taulantëve dhe së fundi liburnëve që u dëbuan nga koryrasit. Këta të fundit përzinin me dyrrahasit kolonët e tyre dhe limani u konsiderue helen.

Me kalimin e kohës, pozita gjeografike dhe dendësimi i marrëdhënjeve tregëtare, bënë që qyteti të zhvillohej shumë shpejt. Në këtë kohë banorët vendas, me interlandin e tyre,

² L. Heuzey - *Mission archéologique de Macédoine*, Paris, 1878, f. 370-375.

³ C. Praschniker - A. Schober, *Arshäologissche Forschungen in Albanien und Montenegro*, Wien 1919, f. 33-38; A. Schober, *Zur Topographie von Dyrrachium* «Jahresh d. Oester. Arch. Inst». in Wien, XXIII S. 231.

ndikuan mjaft mbi administratën helene aq sa Dyrrahi, si fqinja e tij Apollonia, u shkëput shumë shpejt nga vartësia politiko-ekonomike e qyteteve Korint e Korkyrë. Popullsia e qytetit u shtua ndërkohë me të tjerë banorë ilirë, të cilët vërshuan nga fiset e nënfiset përqark: partinët, sesaretët, taulantët. Këta të fundit ushtruan presion mbi qytetin aq sa një mbret i tyre, Monuni (350-335 p. erës së re) arriti ta pushtojë atë duke prerë dhe moneta me emrin e vet. Që prej kësaj kohe, me përjashtim të pushtimit të shkurtër maqedon në vitin 314 prej Kasandrit, qyteti vazhdoi të jetë nën vartësinë ilire derisa doli në arenë Roma, fuqia e madhe e kohës. Lakmia dhe politika e kësaj «përça e sundo» bënë që Dyrrahi të bjerë nën ndikimin e huaj dhe në vitin 129 para erës së re të varet nga romakët. Po në këtë kohë, duke patur një bazë vendase, me kryqëzime kulturash e rrymash politike, qyteti vijoi paprerë zhvillimin e tij ekonomik. Ai u bë skela më e madhe e bregdetit lindor të Adriatikut dhe një një shumë e rëndësishme ushtarake e komunikacioni. Këtej fillonte rruga e njohur «Egnatia», e cila kalonte nëpër vendin tonë dhe arrinte deri në Bizant, duke lidhur Perëndimin me Lindjen.

Me gjithë dhetimin e popullsisë ilire nga romakët në teritorët e pushtuar dhe ligjet e tyre kufizuese, elementi ilir vijoi të ekzistojë në qytet dhe ilirët e rretheve e kundërshtuan pushtimin duke ngritur herë pas here krye. Ndjenjat e çlirimit të tyre i shohim të shfaqen dhe gjatë trazirave civile në Romë: në luftën në mes Cazarit e Pompeit, Dyrrahi dhe ilirët e rrethit si p.sh. partinët muarën anën e Pompeit, ndoshta pse ky premtonte një pushtet më demokratik dhe pse Cezari akuzohej mes të tjerash si shfarosës i popullsisë së huaj gale. Kjo që dhe arsyeja ndoshta që pas fitores së tij, qyteti u shndërrua në koloni romake. Megjithatë,

edhe pas këtyre ngjarjeve elementi vendas nuk e humbi si duket rëndësinë e vet.

Në jetën e brendshme të qytetit një rol të dorës së parë ka lojtur popullsia ilire, e cila mori pjesë aktive në ngritjen e shumë veprave publike e private si muret e rrethimit, ujësjellësi, termat, amfiteatri, biblioteka, faltoret, godinat monumentale e luksoze, shtëpitë, rrugët, sheshet etj. Artizanët duarshkathët të punishteve shtetërore e private prodhuan të mira materiale, që kënaqnin jo vetëm kërkesat e brendshme, por edhe ato të tregut të jashtëm. Këto prodhime pasqyrojnë shpesh shijen e banorëve vendas dhe këtë e konstatojmë në disa drejtime: në morinë e enëve prej balte të pjekur me tipare të theksuara të një qeramike lokale (fig. 3), në punimin e hollë të stolive prej bronxi, ari dhe argjenti (karfica flokësh me kokë si gërmë omega (fig. 4), fibula heshtore dy gjilpërëshe (fig. 5 e 6), vëthë karakteristike, gjerdhanë, kurora, unaza armila), në lojrat e dëfrimit, në armatimet (shpata, maja shigjetash e heshtash, përkrenare) etj. Terrakotat dhe monumentet funerare na njohin me veshje ilire të zonës bregdetare: (fustanela të gjata me pala për burra (fig. 7), këmisha për gra me mëngë të shkurtëra të përshkuara së gjati në mes nga një tegel (fig. 8), jelek me grykë të prerë si kënd i mprehtë (fig. 9), jelek me grykë të hapët katrore (fig. 10), fustane të thjeshta (fig. 11). Mbishkrimet e gurëve të varreve së fundi, nga ana e tyre, na njohin me emrat e banorëve ilirë, të cilët përbëjnë dhe temën kryesore të kësaj kumtese. Këta emra, zbuluar nga ne kryesisht në kodrat e Kokomanëve dhe Dautes, i lexojmë në pjesën më të madhe në gurë të thjeshtë që janë shtyllëza pa zbukurim rrallëherë të rrethuara me një kurorë lari të gdhendur në relief. Emrat figurojnë të vetëm ose të shoqëruar nga një emër tjetër ilir (i atit, djalit a vajzës) grek ose latin. Prania e emrave të huaj në

mbishkrimet tregon pa dyshim procesin e helenizimit dhe romanizimit të emrave, por ndikimi i huaj si duket nuk ka cënuar aq tepër fondin onomastik vendës, pasi në numrin e përgjithshëm të mbishkrimeve të zbuluara gjer tani në nekropol rreth një e treta e emrave është me origjinë ilire. Nga ana tjetër, duke konsideruar se dhe mbishkrimet me emra të përzierë u përkitshin pa dyshim ilirëve (pasi nga natyra grekët dhe romakët, si pushtues, ishin konservatorë), rezulton logjikisht se ilirët në Dyrrah, përbënin thelbin kryesor të popullsisë. Kjo popullsi erdhi duke u shtuar herë pas here me banorë të tjerë të viseve fushore e kodrinore ilire përqark, që ushqeheshin nga ana e tyre me banorë të vendeve të thella malore. Duke qenë ilirët më të shumtë në numër kuptohet dhe rëndësia që kishin në qytet. Kështu mjaft prej tyre, sikurse e tregojnë dhe mbishkrimet në monetat e Dyrrahit, fituan aq prestigj në gjirin e administratës së huaj sa arritën të bëheshin nëpunës të rëndësishëm të ngarkuar me prerjen e monetave ose deri pritanë, d.m.th. kryetarë të qytetit-shtet.

Fig. 3

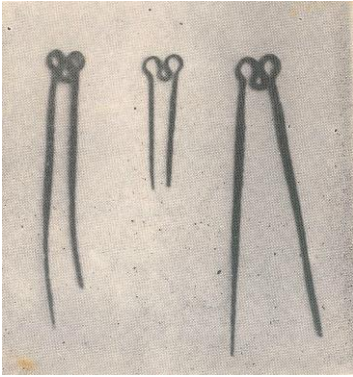

Fig. 4

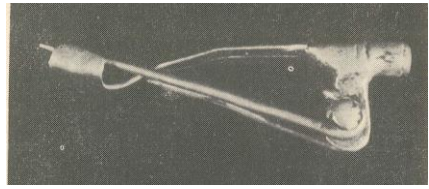

Fig. 5 a

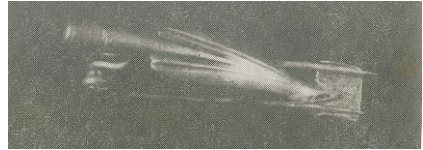

Fig. 5 b

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 8

Fig. 9

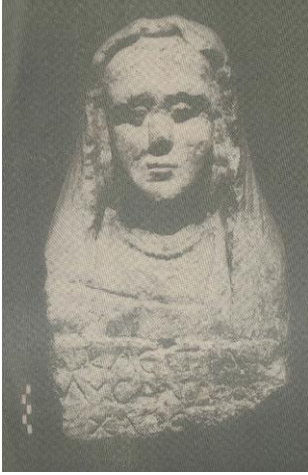

Fig. 10

Fig. 11

Po njihemi me disa nga emrat e këtyre ilirëve:

Επιχαδος, është një nga antroponimet më të evidentuara. Një emër të tillë na e bëjnë të njohur dhe autorët antikë. Livi (XIV 30, 3) flet për një Epikad që ishte shok i një iliri tjetër të quajtur Etrit. Këta të dy duke qenë miq të Platorit, vëllait të Gentit, mbretit të ilirëve, u vranë pabesisht nga ky i fundit. Pastaj po ky autor (XLIV 30,13) na njeh me një tjetër Epikad, që ishte komandant i dymijë këmbësorve dërguar nga Partinët, tok me Algalsin, i cili kryesonte dyqind kalorës, kundër Gentit për të çliruar bassanasit nga rrethimi (v. 168 para erës së re). Suetoni (Aug. 19,1) nga ana e tij na tregon për Asin Epikadin, libert i Asin Polionit, që ishte me origjinë partine, i cili mori pjesë në një komplot kundër Oktavian Augustit. Së fundi një varg autorë na kumtojnë për një Epikad tjetër, gramatikan, që ishte skllav i liruar i Sulës.

Ndër dokumente materiale, Epikadi figuron i përhapur në mjaft vende, por përgjithësisht në mbishkrime latine.

Përkundrazi, në vedin tonë është dëshmuar gjer tani pothuaj vetëm me grafinë greke dhe e gjejmë edhe me trajten *Επικαδος* ose *Εφικαδος*. Në Dyrrah ai është dokumentuar në këto mbishkrime;

Μαλλικα Επικαδου χαϊρε (fig. 12)

Επικαδος Λύκου (fig. 13)

Πλατωρ Επικαδου (fig. 14)

Επικαδος Εύταξίας (fig. 15)

Άγαθίων Επικαδου (fig. 16)

Επι[καδ]ος Επικα [δο] υ (fig. 17)

Αντις Επικ [αδου] (fig. 18)

Ηρακλείδας, Επικαδου (fig. 19)

Αντις Επικαδου χαυε (fig. 20)

Επικαδος Βερσαντου χαϊρε (fig. 21)

Περι[γέ]νης Επικαδου (fig. 22)

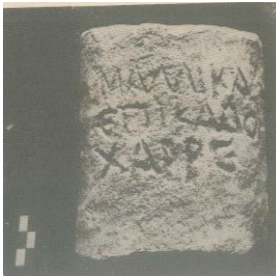

Fig. 12

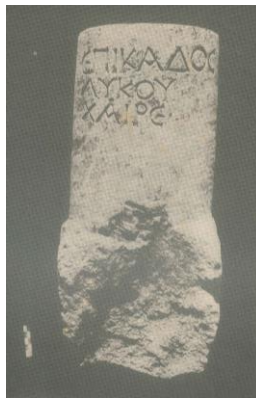

Fig. 13

Fig. 14

Fig. 15

Fig. 16

Fig. 17

Fig. 18

Fig. 19 a

Fig. 19 b

Fig. 20

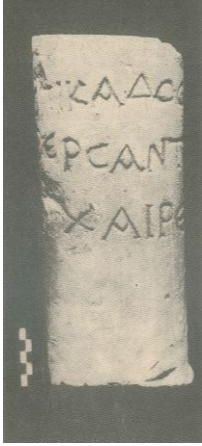

Fig. 21

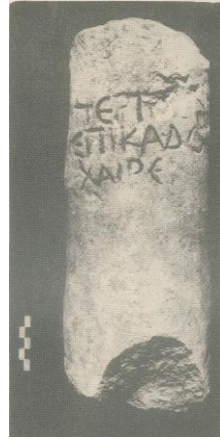

Fig. 22

Dokumentet e mësipërme e bëjnë pra qytetin qendrën e evidentimit të emrit. Nga ana tjetër, të 21 emrat e dalë në vendin tonë përbëjnë një të tretën e krejtë fondit të emrit Epikad, pasi në të gjithë teritorin e hapur të Ilirisë, duke përfshirë edhe Shqipërinë, ai është dokumentuar gjer tani vetëm 64 herë. Këto të dhëna janë mjaft të rëndësishme, sepse na japin mundësinë të shprehim, qoftë përkohësisht, disa mendime rreth lokalizimit të qendrës së përhapjes ose të shtegëtimit të emrit në fjalë.

Vështrimi mbi krejt përhapjen gjeografike të emrit na tregon dy vendgrumbullime kryesore: Shqipërinë dhe Dalmatinë; pas tyre vijnë Italia, Dacia dhe një pjesë e Maqedonisë, më tepër kufitare me vendin tonë.⁴

Në Shqipëri, sikur e pamë, qendra e evidentimit na del për tani Dyrrahi, ku antroponimet paraqiten në greqisht. Në mes të

⁴ H. Krahe, *Lexikon altillyrischer Personennamen*. Heidelberg 1929. f. 47-49; A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier I*, Wien 1957, 139; I. I. Russu, *Illirii*, f. 208-210.

këtyre banorëve të qytetit figuron për më tepër dhe një familje e tërë Epikadësh. Kryetari i kësaj familje ishte një Epikad që kishte një djalë, i cili mbante po emrin e tij. Ky kishte një grua të quajtur Klea, bijë e Eraklidit, dhe dy fëmij, vajzën Anti dhe djalin Eraklid, i cili, sipas inventarit të arkëzës së hirit (maja heshtash, shigjetash etj.), merrej me stërvitje ushtarake.

Përqëndrimi i emrave, në sajë të materialit të mjaftueshëm epigrafik, na shtyn të kërkojmë vendet nga ku kanë ardhur Epikadët në Dyrrah ose për ku janë nisur që këtej. Ndonjë Epikad do të ketë mbritur ndoshta nga porti më i afërm, Apollonia (ose anasjelltas) ku një person që mbante këtë emër e gjejmë të ngritur gjer në shkallën e pritanit. Nga zona kufitare me Maqedoninë mund të ketë ardhur ndoshta Epikadi me familjen e tij që kishte për grua Klean; Platori i Epikadit na kujton Platorin tjetër nga Dimali, i cili vdiq në Oropos të Boetisë. Megjithatë, këto prejardhje konsiderohen më tepër si raste të veçuara. Ka të ngjarë që Epikadët të kenë ardhur në Dyrrah nga fisi luftarak i partinëve që banonin më afër tij (po kujtojmë me këtë rast Epikadin që ishte komandant i dymijë luftëtarëve partinas, Epikadin, libert të Asin Polionit dhe armatimet si inventar në varrin e Eraklidit të Epikadit). Nëpërmjet vendit të partinëve pastaj, me rrugë tokësore, në Dyrrah mund të kenë mbrritur Epikadë të tjerë, sikurse duket ai i Bersantit që do të ketë ardhur nga territori i Doklesë, ndoshta nga qyteti Bersumno. Ky vend është jo larg krahinës së sotme të Shoshit, ku në Vuksanlekaj, në veri të Shkodrës, u gjend mbishkrimi që përmend fisin e epikadëve; *genti Epicadianae*⁵. Nga ky fis, i cili duket se ka lënë gjurmët e veta deri në ditët tona te familjet e Kadajve, ka mundësi të kenë shtegtuar më vonë familje në këto drejtime: në verilindje në

⁵ CIL. III 14601.

Dardani dhe Daki, në veriperëndim, nëpërmjet fisit të labeatëve e dokleatëve, në Dalmati, Në këtë mënyrë është më pak e besueshme ardhja e Epikadëve në Dyrrah nga ky teritor i fundit, vetëm me anë të udhës së largët detare. Këtu, në mbishkrime latine, ata paraqitën në pak më tepër se 10 raste, pasi një pjesë e tyre u zëvendësuan si duket me emrin Epidius, që u përhap shpejt në Dalmatinë juglindore me rastin e regjistrimeve të popullsisë⁶. Po në mbishkrime latine figurojnë Epikadët dhe në Itali, kryesisht në vendin e Mesapëve, por asnjë Epikad këtu nuk është ndeshur në mes të inskripsioneve të bollshme mesapike kështu që mbështetet edhe më shumë origjina ilire ballkanike e tij.

Nga sa u tha më lart del pra se Epikadi është një emër që i përket më shumë Ilirisë jugore. Vendpërhapja e tij duket se ka qenë zona ku ndodhej fisi i epikadëve, të cilët ndoshta mund të jenë shpërngulur më parë nga vendi i partinëve. Parashtesa *epi-*nga ana tjetër e lidh emrin në radhë të parë me atë të dy porteve detare ilire më afër qendrës së përhapjes, me *Επιδαμνος* dhe Epidaurum, pastaj me Epilentium, Epilicus (portus) dhe Epidotium që ndodhen më tutje në Dalmati. Por do vënë në dukje se pikërisht për shkak të saj emri tingëllon si grek dhe është konsideruar si i tillë nga disa, me gjithë se në Greqi nuk dokumentohet. Kjo provë dhe arësytetime të tjera dëshmojnë për prejardhjen ilire të emrit, të cilën H. Krahe ka kohë që e ka dokumentuar.⁷

⁶ R. Katičić, *Die Illyrischen personennamen in ihren südostlichen Verbreitungsgebiet, Živa antika*", Skoplje 1962, f. 103.

⁷ *Për argumentat e sjellura nga H. Krahe kundër A. Maier dhe P. Skok shih: Lexikon altillyrischer Personennamen, f. 155-156.*

Τευτα bashkë me emrat që shkojnë me të, ishte gjithashtu mjaft i njohur. Historikisht lidhet me atë të gruas së Agronit, mbretëreshës në zë ardiane (fundi i shek. III të para erës sonë) që mori pjesë aktive në ngjarjet e trazuara të Ilirisë në luftën me Romën. Për këtë figurë dëshmojnë mjaft autorë të lashtësisë: Polibi (II, 4, 7; 6, 4; 6, 9); Dio Kassi (XII 49, 3; 55, 1), M. Junian Justini (XXVIII), Plini (N. H. XXXVI 11, 24) dhe Flori (I 21, 2) te i cili ajo quhet Teutana.

Në fondin epigrafik që dëshmon emrin në trajtim zbulimet në nekropolin tonë zënë një vend me rëndësi, pasi këtu Τευτα me emrat që e ndjekin është evidentuar tetë herë. Po i vemë në dukje këta shembuj duke i gërshetuar me ata të vendeve të tjera të Ilirisë.⁸

Τευτα Τευτιου χαῖρε (fig. 23)

Teut[...]

Në mbishkrimin e parë emri i sundueses bartet nga një grua e thjeshtë dhe kjo është hera e dytë, pasi një Teuta tjetër (Teuta Vietis) është zbuluar më parë në Bosnie. Për Τευτ[...] plotësimi mund të mos i përkasi variantit tonë kurse Τευτιος dëshmohet te ne për herë të parë;

A[...Πο[...]ος Θευδας χαῖρε (fig. 24)

Dhe varianti i këtij mbishkrimi me grafinë greke del për herë të parë, por trajtën Teuda e gjejmë dhe në mbishkrime të Dalmatisë dhe Venetisë, kurse Teud(i)us dhe Teudicius i shohim në pak raste në Italinë e Veriut.

Τυταια Πραυλου χαῖρε (fig. 25)

⁸ Për Teuta-n dhe grupin e saj shih H. Krahe, *vep. cit.* f. 113-115; A. Mayer, *vep. cit.*, f. 334-336; I. I. RUSSU, *vep. cit.* f. 254-255.

Τευταια Βρειγου (fig. 26)

Τευταια Στραβαινου (fig. 27)

Τευταια Αλεξ[ή]νος (fig. 28)

Τευταια Νικομάχου (fig. 29)

Në grupin e mësipërm tërheqin vëmendjen Teutaia e familjes së Praylve, që banonte këtu dhe ajo e Nikomahut, mbaresa *ia* e së cilës është dhënë me *i* të gjeminuar. Ky element na tregon shqiptimin e saktë të emrit që është njëlloj sot dhe në gjuhën shqipe. Mbaresa nga ana tjetër e afron atë me *Ανναία* dhe *Ταταια* të dokumentuar në Dyrrah dhe me emrat që vijnë nga mbishkrimet latine të viseve të tjera ilire: *Derdaia*, *Tattaia*, *Annaius*, *Arsaius*, *Licaius*, *Sassaius*.

Afër *Τευταια-ς* në Dyrrah kemi *Τευτεα-η* e evidentuar në një mbishkrim të zbuluar në Kozarë të Beratit.

së fundi nga nekropoli.

Τεμιτευτα Σειλία χαῖρε (fig. 30)

Këtu *Τεμιτευτα* është një kompozitë e re që vjen e i shtohet atyre të njohura gjer tani: *Τευτιαπλος* (emër i një eleasi - Thuk. III 29,2), *Teutmeitis* (gjind. mashk. CIL. II 12812; Zupanjac, Dalmati) dhe *Τριτευτα* (emër i mëmës së mbretit Pinnes, mbarimi shek. III para erës sonë – Dio Cass. XII f. 53). Këta shembuj kanë bërë që Teuta të konsiderohet si një nga emrat më përfaqësues ilirë pikërisht për arësye të pjesëmarrjes së tij në kompozitë, në «emra të plotë», që janë karakteristikë dhe për gjuhët e tjera indoeuropiane⁹.

⁹ Për këto vlerësime të fundit shih H. Krahe, *Die Sprache der Illyrier*, I, f. 50, 60, 61.

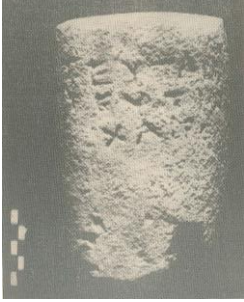

Fig. 23

Fig. 24

Fig. 25

Fig. 26

Fig. 27

Fig. 28

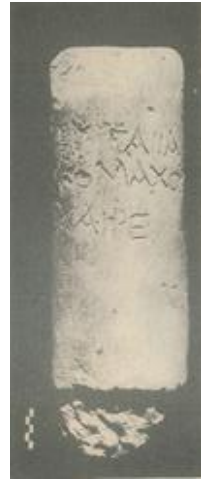

Fig. 29

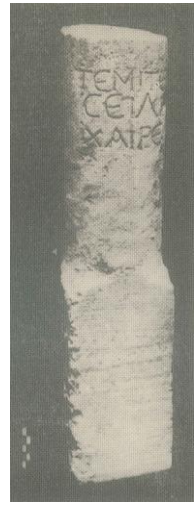

Fig. 30

Πλατωρ është një emër tjetër i dokumentuar mjaft kohët e fundit. Për atë dëshmojnë si burimet mbishkrimore ashtu dhe autorët antikë. Livi (XXVIII 6,7) na flet për një Plator që kishte në vitin 207 para erës së re, në kohën e Filipit, shkallën e prepozitit në Oreum të Eubesë; Polibi (IV 55,2) na përmend një tjetër Πλατωρ prijës të ilirëve. Po ky autor (XXIX 13,2), sikur Livi ((XLIV 30,3) dhe Atheneu (X 440 a) na kumton për Platorin që u vra bashkë me dy miqt e tij, Etritin dhe Epikadin, nga i vëllai Genti, mbret i ilirëve (168 para erës sonë). Ciceroni nga ana e tij, në «Orationes» (de harusp. resp. 35; in Pis. 83-84) na kujton Platorin legat nga Orestida, që u mbyt pabesisht bashkë me Pleuratin, shokun e vet të shtyrë në moshë, nga Pizoni.

Në mbishkrimin e parë emri është evidentuar në Dalmati, Daki, Greqi e gjetkë. Por vërejmë se në këto vende, sikur dhe në Shqipëri, kur nuk është vetëm, ai shoqërohet pothuaj gjithnjë nga emra të tjerë ilirë. Kështu në:

Dyrrah

Πλατωρ Επικαδου χαϊρε

Πλατουρα Πλατορος (fig. 31)

Πλατωρ Κέρδωνος, (fig. 32)

Κορετα Πλατορος, (fig. 33)

Ζώ[τυρος Πλατορος (fig. 34)

Ισθηνα(?) Πλατορος

Apolonia

Τριτος Πλατορος χαϊρε

Verri-Slatinë (Pogradec)

Γενθιανος Πλατορος

Fig. 31

Fig. 32

Fig. 33

Fig. 34

Këta shembuj si dhe ata të mbishkrimeve të vendeve të tjera që përmendëm e shquajnë Platorin nga emrat e tjerë, sikurse e dallojnë atë, krahas Batos dhe Dazit, derivatet dhe mosfutja në një kompozitë¹⁰. Platori konsiderohet pra si më tipiku ndër emrat ilirë. Ai duket se ka qenë aq popullor e shembullor sa, me gjithë ndikimin helen në fushën e antroponimisë ilire, familje të thjeshta dhe konservatore, të çdo shkalle e kondite shoqërore, kanë vazhduar ta ruajnë atë dhe në rrethana të vështira.

Përveç emrave *Επικαδος*, *Τευτα* dhe *Πλατωρ* të evidentuar më dendur, të cilët i trajtuan veçanërisht, po përmendim shkurtazi dhe ata që e pasurojnë së tepërmi fondin onomastik ilir

¹⁰ H. Krahe, *Lexikon altillyrischer Personennamen*, f. 156 e vazhdim.

ekzistues¹¹. Një pjesë e tyre përfshihen në fjalorët e antroponimeve ilire ose janë të njohur si p.sh. Ανναία, Annaius, Annea, Δαζαίος, Δαζίος Epetinus, Φαλακρίων, Γευθίος, Naevius, Pladomenus, Συρα, Τατα, Τειτος, Τριτος; të tjerë si Αυδηνα, Annula, Artorius, Βατινα, Βενετος, Bennius, Billena, Epidamnus, Felicla, Κλειτια, Λαιδιος, Πίτο. Scodrina, Σκυρθανας, Syros, Todus, Ταταια janë të rrallë, kurse Βατουνα, Βερσαντος, Βρσυκος, Βρυγος, Επτανης, Φαλιος, Λαβια, Λαιδων, Λαζιος, Λυδρα, Τραιζινα, Ζαιμινα etj. kanë dalë për herë të parë. Theksojmë nga ana tjetër se këto antroponime, që i kanë dhënë shkas krijimit të zonës onomasike të Shqipërisë,¹² do të plotësohen në të ardhshmen me emra të tjerë pasi, sikurse e tregojnë zbulimet në nekropol, fondi onomastik ilir në Shqipëri nuk ka shterruar, por është në rritje e sipër. Në këtë mënyrë do të kemi dokumente të tjera materiale të rëndësishme që do të hedhin dritë gjithnjë më tepër si mbi historinë e lashtë të Dyrrahit dhe të banorëve të tij ashtu edhe mbi atë të vendit tonë dhe të mbarë trevës ilire.

¹¹ Autori i kësaj kumtese po përgatit një vëllim të veçantë me mbishkrime, shumë prej të cilave të pabotuara, ku do të përfshihet dhe trajtohet krejt fondi onomastik ilir i vendit tonë.

¹² C. De Simone, *Osservazioni sull'onomastica della necropoli di Durazzo*, «Bei träge zur Namenforschung», Jahrgang 15 (1963), Heidelberg, f. 125.

Résumé

**DONNEES SUR L'ELEMENT ILLYRIEN A
DYRRHACHIUM A LA LUMIERE DES NOUVEAUX
TEMOIGNAGES ARCHEOLOGIQUES**

Dyrrhachium, son port et le grand emporium commercial ont retenu l'attention de plusieurs auteurs de l'antiquité, qui ont écrit à ce sujet. Plus tard, des auteurs modernes, interprétant les sources antiques et s'appuyant sur les matériaux existants, ont abordé et traité plusieurs questions et aspects d'importance en rapport avec son histoire, son développement économique, sa civilisation et l'art de cette ville renommée. Néanmoins, on est en droit de faire noter que la base documentaire qui les a coudoyés dans leurs travaux n'a été que relativement faible, surtout en ce qui concerne précisément l'essence et le contenu de ce que nous allons traiter. Naturellement, cette base a été élargie, désormais, et considérablement, grâce aux découvertes archéologiques nombreuses, qui font une nouvelle lumière sur l'histoire de la ville et de son arrière-pays.

Les vases de terre cuite, les nombreux tessons céramiques et le marteau de pierre polie de l'époque des métaux, mis au jour dans ces dernières années dans la zone du nouveau port de la ville, marteau identique avec celui trouvé dans le village Hajdaraj de Kavaje, montrent qu'à un point du trajet sablonneux qui relie Durrës à la terre ferme, a existé, selon toute vraisemblance, une agglomération très antique. C'est à côté de cette agglomération que sont venus s'installer, plus tard, vraisemblablement, les colons hellènes, une partie probablement au sud, les autres au nord de ce point. Avec le temps, ces agglomérations s'élargissent et les deux nouvelles installations continuent leur extension en

deux directions: celle du sud en direction n.-e. et celle du nord en direction s.-o. Ainsi, la vieille agglomération se voit déborder et recouvrir par celles-ci.

Cette nouvelle hypothèse a l'avantage de justifier deux hypothèses contraires, qui avaient été avancées par L. Heuzey, qui a formulé la première, et par A. Schober, qui a conjecturé la seconde, toutes deux rendues évidentes par les dernières fouilles archéologiques. D'autre part, aussi l'historien grec Appien laisse entendre l'existence d'une agglomération ancienne. Nous résumons brièvement le passage qui le concerne (B. c. II, 39): un roi barbare de ce pays (donc, Illyrien et non pas Grec), appelé Epidamne, avait fondé à côté de la mer une cité qu'il avait appelée de son nom. Son neveu, Dyrrhachion, avait construit à côté de cette ville un port qu'il baptisa aussi du nom de Dyrrhachion. Le port passa tour à tour entre les mains des Bryges, Talatins et, enfin, des Liburnes, qui furent chassés par les Corcyréens. Ensuite, ces derniers confondent avec les Dyrrhachiens leurs colons, de sorte que le port est considéré comme hellène.

Avec le temps, la position géographique et l'intensification des rapports commerciaux ont imprimé un développement extrêmement rapide à la ville. C'est à cette époque que les habitants aborigènes avec leur arrière-pays ont influé sur l'administration hellénique, au point que Dyrrhachium, et son voisin Apollonie, se détachent très rapidement de la dépendance politique et économique des métropoles, Corynthe et Corcyre. La population de la ville se voit augmenter ainsi d'autres habitants illyriens, qui affluent des tribus et des gens qui sont au voisinage: Parthins, Sessarètes, Talantins. Ces derniers exercent leur pression sur la ville, au point qu'un de leurs rois, Monoun (400-

350 avant l'ère nouvelle) parvient à s'en rendre maître et frapper des monnaies avec son nom.

Depuis ce temps, à l'exclusion de la brève conquête macédonienne de 314 de la part de Cassandre, la ville continue de rester sous la dépendance illyrienne, jusqu'à la phase romaine. En 129 avant notre ère Dyrrhachium tombe sous les Romains. Dans le même temps, la ville avec sa base autochtone, où venaient se croiser des civilisations et des courants politiques, a continué sans interruption son développement économique. Elle est devenue le plus grand port de la côte orientale de l'Adriatique et un noeud très important militaire de communications.

Un rôle remarquable a joué, dans la vie intérieure de la ville, la population illyrienne. Les maîtres artisans des ateliers d'Etat et privés ont fabriqué des biens matériels qui satisfont à plus d'un titre non seulement les demandes intérieures, mais aussi celles des marchés étrangers. Ces produits traduisent souvent les goûts des habitants aborigènes, et cela est constaté sous plusieurs aspects: dans l'infinité des vases de terre cuite aux traits évidents d'une céramique locale, dans l'ouvrage menu des parures de bronze, or et argent, dans les jeux, les armes, etc.

Les terracottas et les monuments funéraires nous font connaître l'habillement illyrien de la région côtière (longues fustanelles plissées pour hommes, chemises talaires aux manches courts et traversées en longueur par un lacet pour femmes, gilets à l'encolure découpée comme un angle aigu, gilets à l'encolure dégaugée en rectangle, robes simples).

Les inscriptions funéraires, enfin, nous font connaître les noms des habitants illyriens. Ces noms sont lus, dans leur grande majorité, sur ces cippes simples, sans ornement, rarement

entourés d'une couronne de laurier gravée en relief. Les noms y figurent seuls ou bien accompagnés d'un autre nom illyrien (qui est celui du père, du fils ou bien de la fille), grec ou latin. La présence des noms étrangers sur les inscriptions montre, sans nul doute, le processus d'hellénisation et de romanisation des noms. Néanmoins, l'influence étrangère, à ce qu'il paraît, n'est pas parvenue à porter une aussi forte atteinte au fonds onomastique autochtone, du fait que du total des inscriptions mises au jour jusqu'à présent dans la nécropole, environ un tiers des noms sont d'origine illyrienne. D'autre part, compte tenu que des inscriptions aux noms mixtes appartenaient aux Illyriens (puisque, de par leur nature même, les Grecs et les Romains, en qualité de conquérants, étaient des conservateurs), il résulte logiquement que les Illyriens à Dyrrhachium constituaient le principal noyau de la population. Cette population recevait de temps à autre de nouveaux apports des régions environnantes et même des régions plus profondes de montagne. Les Illyriens étant en plus grand nombre, on comprend aussi l'importance qu'ils avaient dans la ville. Ils figurent même à des postes importants, comme fonctionnaires monnayeurs ou même comme prytanes, c'est-à-dire présidents de la polis-Etat.

L'auteur a examiné en détail quelques-uns de ces noms illyriens. Un tel anthroponyme des plus évidents est $\text{E}\pi\iota\chi\alpha\delta\omicron\varsigma$. Il est fait connaître non seulement par les auteurs antiques, mais il figure fréquemment dans les inscriptions. Dans nos inscriptions il se retrouve sous les formes $\text{E}\pi\iota\chi\alpha\delta\omicron\varsigma$ no $\text{E}\phi\iota\chi\alpha\delta\omicron\varsigma$. A Dyrrhachium il est documenté sur onze inscriptions (v. le texte), et ces documents font de cette ville le centre d'évidence de ce nom. Considéré sous le point de vue géographique, ce sont l'Albanie et la Dalmatie où il connaît la plus grande fréquence. A

ce que constate l'auteur, le nom d'Epicade doit avoir été fréquent chez les Parthins, qui habitaient les voisinages de Durrës. Au N. de Shkodër, à Vuksanlekaj, on a toute une gens épicadienne, qui semble même avoir laissé des traces jusqu'à ce jour dans le nom de famille des Kadaj. Considérant le tout, l'auteur penche à considérer ce nom appartenir plutôt à l'Illyrie méridionale, et de préférence le pays où se trouvait la gens épicadienne.

Τευτα, avec ses composés est également un nom assez connu. Outre les données de l'histoire, du fonds épigraphique, *Teuta* figure huit fois dans la nécropole de Dyrrhachium. Le nom de la fameuse reine illyrienne, ainsi qu'il résulte des inscriptions de notre nécropole, est porté aussi par des femmes du peuple. Des variantes du nom on a *Teutios*, *Theudas* et surtout, *Τευταια*, *Τευταιια*, qui attirent l'attention de Toçi. L'i geminé est significatif, car il indique que cette prononciation est la même aussi actuellement en albanais. A côté de ce nom on a aussi un *Teutea* à Kozare de Berat.

De la nécropole résulte une nouvelle composition qui va s'ajouter à celles connues: on a *Temiteuta*.

Πλατορ est un autre nom documenté assez fréquemment ces derniers temps. Ce nom est attesté tant par les sources épigraphiques que par les auteurs antiques. *Plator* est considéré comme le nom le plus typique des Illyriens. A Dyrrhachium il figure sur six inscriptions. Il semble avoir été aussi commun et exemplaire que, malgré l'influence hellénique dans le domaine de l'anthroponymie illyrienne, des familles simples et conservatrices, de tout grade et condition sociale, ont continué à le conserver aussi dans des circonstances difficiles.

POPULLSIA ILIRE E DYRRAHUT NË DRITËN E TË DHËNAVE HISTORIKO-ARKEOLOGJIKE¹

Zbulimet arkeologjike, të bëra në Durrës, sidomos gjatë këtyre njëzet e pesë viteve të fundit, kanë sjellë mjaft të dhëna të reja dokumentare. Këto të dhëna, të gërshetuara me burimet e autorëve antikë, na ndihmojnë në një farës mase, të ndërtojmë një kuadër më konkret e më të plotë historik të qytetit të lashtë, duke ndriçuar disa çështje të historisë së tij, si lindja e vendbanimit të parë, ardhja e kolonistëve helenë dhe marrëdhëniet e tyre me popullsinë vendase.

Kushtet natyrore shumë të mira me toka pjellore për qark, të mbrojtura prej kodrash të buta dhe me një gji shumë të përshtatshëm për afrimin e anijeve, i dhanë shkas fillimit të hershëm të jetës në këtë zonë dhe shndërrimit të mëvonshëm të saj në një skelë të dëgjuar.

Atje ku sot ndodhet porti i ri, duket se lindi dhe qendërbanimi i parë i ulët. Këtë e dëshmojnë fragmentet prej qeramike dhe një çekan prej guri të latuar që, si tip dhe punim, zbret deri në periudhën e vonë të bronzit.

Një çekan tjetër është zbuluar në fshatin Hajdaraj të Kavajës, që ndodhet jo larg Durrësit. Po kështu, në një pikë tjetër të afërt, në kodrën e Shijakut janë gjetur presa prej stralli. Jemi, pra, para një zone të hershme kulture që ish mbuluar nga mugëtira e shekujve.

¹ Nxjerrë nga “Kuvendi I i Studimeve Ilire”, (Tirane 15-20 shtator 1972),vell, I, Tirane, 1974

Dyrrahu u formua si vendbanim në territorin e taulantëve, të cilët thirrshin nga grekët helidonë². Mbi mënyrën e themelimit të tij hedh dritë dhe Apiani, i cili thekson se Epidamni, një mbret barbar, themeloi një qytet që e quajti me emrin e vet; më pas nipi i tij Dyrrahu ndërtoi një skelë së cilës i dha emrin Dyrrah. Pranë kësaj skeleje u vendosën më vonë helenët dorë, të ardhur nga Korkyra, të cilët dëbuan së këtejmi liburnët të cilët nga ana e tyre kishin zënë vendin e taulantëve, Korkyrasit përzien me vendasit kolonët e tyre dhe në këtë mënyrë skelja u konsiderua paskëtaj helene³.

Tregimi i historianit grek lejuan të kuptohet qartë se helenët u vendosën në Dyrrah me luftë, duke përzënë një fis ilir. Nga ana tjetër stabilizimi i tyre pranë skelës mbështet mendimin e shfaqur më parë mbi praninë e një vendbanimi më të hershëm në pikën e caktuar ku sot ndodhet porti i tij ose jo larg tij, në rrypin ranor që lidh qytetin me tokën. Kolonistët, siç mund të nxirret nga të dhënat arkeologjike, në mënyrë paraprake vendosen, si duket, në dy pika afër këtij vendbanimi: korkyrasit në veri dhe korintasit në jua (ose së bashku një herë në veri, njëherë në jug e anasjelltas). Ata ndoshta e mbuluan vendbanimin e vjetër, duke u shtrirë dalëngadalë të parët në drejtim të jugperëndimit dhe të dytët në

² Për vendshtrirjen e helidonëve, të parthinëve e të sesaretëve shih A. Mayer, **Die Sprache der alten Illyrier**, I, Wien 1957, f. 331.

³ **Bella civilia** II 39. Thukididi (1, 24, 1-3) tregon nga ana e tij se midis kolonistëve, përveç korkyrasve kishte dhe disa korintas dhe dorë të tjerë. Përsa u përket thënjeve të Apianit duhet thënë se ato janë konsideruar si legjendë prej disave; megjithëkëtë zbulimet e fundit arkeologjike po i faktajnë thënjet e Apianit. Për argumentat në favor ekzistencës së dy vendbanimeve të ndara shih edhe L. Heuzey në **Mission archeologique de Macédoine**, Paris 1876, f. 351 e 370

atë të verilindjes⁴.

Vendosja e helenëve në Dyrrah është bërë, sipas traditës së shkruar, aty nga viti 627 para erës së re. Në këtë kohë ata duket se u përzien me një pjesë të vendasve⁵ për çka dëshmojnë edhe disa gjetje arkeologjike të zbuluara tani vonë në nekropolin e lashtë. Këto gjetje janë enë me trajta ilire, të mëdha e mesatare, në formë tasash të thellë secili me nga dy vegjë horizontale si gjuhë, të cilët kanë shërbyer për urna cinerare. Ato u gjetën pranë enëve korintike të importuara të shek. VII-VI, që kanë shërbyer po për këtë qëllim ose si inventar varri dhe pranë enëve të tjera të të njëjtit stil por të prodhuara në qytet. Këto të fundit nga ana e tyre, tok me një gurë varri lokal me figura arkaike, që i përket mesit të shek. VII⁶, dëshmojnë tërthorazi se në Dyrrah helenët do të jenë qenë vendosur ose të paktën do të kenë qenë dukur këtej para vitit 627.

Kolonia e re, e rrethuar nga ilirët e tjerë që banonin pranë, e ndjeu nevojën e tyre që në vitet e para të themelimit të saj. Ajo ishte e detyruar të eksportonte prodhimet e ardhura nga Greqia ose nga kolonitë e tjera më të afërta dhe të importonte produktet bujqësore e blektorale të ilirëve. Lindën pra këmbimet e dendura

⁴ Dy drejtimet e kundërta të shtrirjes së qytetit gjatë shekujve janë vërtetuar nga zbulimet e shumta. Këto kanë mbështetur dhe dy hipoteza të kundërta midis tyre: atë të L. Heuzeyt (Vep. cit., f. 370-375) që ka menduar se qyteti me akropol kodrën 98 m. të lartë erdhi duke u drejtuar nga verilindja dhe atë të A. Schober (Zur Topographie von Dyrrhachium, «Jahresh. d. Oester. Arch. Inst.» XXIII, f. 231) se vendbanimi me akropoi kodrën e Stanit, shkoi duke u shtrirë nga jugperëndimi.

⁵ Kujto dhe Apianin, po aty. Është fjala ndoshta për ata vendas që mund t'i kenë bërë thirrje korykirasve për të dëbuar liburnët.

⁶ Shih V. Toçi, Mbishkrime e reliefe nga nekropoli i Dyrrahit, në BUSHT, SSHSH 1962, 2, f. 110-112.

në mes të dy palëve aq sa në qytet u krijua dhe një funksion i veçantë, ai i *πολιτης* d.m.th. i shitësit publik, që kishte depozitën e të gjithë trafikut me fiset e bregdetit⁷. Në këtë mënyrë marrëdhënjet ekonomike të mbështetura dhe nga shtimi i tregëtisë me anë të detit, sollën një zhvillim të madh e të shpejtë që u përkrah dhe nga drejtimi i një aristokracie tregëtare të kryesuar prej një magjistrati suprem të zgjedhur e të quajtur pritan⁸. Kështu shuma shpejt, ndoshta qysh në fillim të shek. V para erës sonë, qyteti arriti një lulëzim të theksuar. Popullsia e tij, në bazë të së drejtës së strehimit që iu dha gjerësisht të huajve⁹, u rrit së tepërmi, aq sa Thukididi e quajti Epidamnin «qytet i math e i populluar» (. . . 'Επιδαμνίων πόλις μεγάλη και πολυάνθρωπος në një kohë kur helenët kishin qëkuri qytete të rëndësishme¹⁰. Kuptohet vetvetiu se kjo popullsi u rrit në rradhë të parë me ilirë që banonin më afër. Nga ana tjetër, lidhur me këtë nuk duhet të lemë mënjane dhe në harresë se helenët u ngulitën me forcë. Kjo duhet të ketë ndeshur, siç është e natyrshme të mendohet, në kundërshtimin e plotë o të pjesshëm të vendasve, të cilët doradorës tërhoqën dhe vëmëndjen e ilirëve të tjerë taulantë që banonin në periferinë imediate të kolonisë ose më larg saj. Kështu këta filluan të ndërhyjnë në punët e brendshme të banorëve dhe të

⁷ Plutarku, «Questiones Graecae» 29.

⁸ Aristoteli, *Politica*, V 1. Shih këtu mbi kushtetutën e Epidamnit.

⁹ Eliani, *Varia historia*, XIII

¹⁰ Thukididi, *Historiae*, I, 24. Lidhur me rëndësinë e qytetit në këtë kohë po vemë në dukje se ky zinte vendin e tetë midis 11 qendrave të dëgjua: Gala, Megara, Metaponti, Selinunti, Kirena, Sibari, Bizanci, Sirakuza, Samo e Sikioni, të cilat kishin ngritur, kronologjikisht, në Olympia θεσσαυροί e tyre për nder të Zeusit. Vërejmë se tempulli votiv i vogël i fundit i Sikionit u ndërtua këtu në mes të viteve 479 e 470 (*Enciclopedia Italiana*, Roma 1935, XXV, f. 276).

marrin pjesë në grindjet e tyre. Duke përkrahur partitë politike të pakënaqura, ata e sulmuan dhe e pushtuan qytetin gjë që e len të kuptojë Thukididi, kur tregon për grindjet e reja që kishin plasur këtu që i dhanë shkak luftës së Peloponezitet (v. 436-35). Në këto grindje, si dihet, ilirët përkrahën të dëbuarit oligarkë dhe rrethuan qytetin për nga toka bashkë me korykërat që e bllokuan atë nga deti dhe e pushtuan. Pas kësaj ngjarjeje Dyrrahu përgjithësisht vijoi të mbetet nën presionin e vazhdueshëm të ilirëve të jashtëm dhe të orientohet në mënyrë të pavarur në politikën e vet duke u shkëputur nga ndikimi korinto-korykas. Kjo ndodhi pra për arsye të dobësimit të kompaktësisë së botës helene dhe të nevojës që diktonte vetë zhvillimi i brendshëm i qytetit. Banorët filluan tani t'i forcojnë lidhjet ekonomike e kulture me viset e bregut tjetër të Adriatikut sidomos me Apulien, gjë që e provojnë qartë dhe objektet arkeologjike të zbuluara në nekropol¹¹. Nga ana e tokës ata i shtuan në një shkallë edhe më të gjërë marrëdhënjet tregëtare me taulantët, të cilët kishin krijuar një shtet të fuqishëm, që synonte të përfshinte nën sundimin e vet dhe këtë skelë të rëndësishme. Në këtë mënyrë rreth viteve 350-335 dyrrahasi ranë nën pushtetin e Monunit¹² dhe vazhduan të jenë nën ndikimin ilir dhe në kohën e pasardhësit të tij Glaukias, kur taulantët arritën kulmin e fuqisë së tyre. Me dobësimin e shtetit taulant, të ndodhur para rrezikut të pushtimit ardian, banorët e qytetit, si fqinjët e tyre, apoloniatët, e panë të udhës të lidhen (në vitin 229 para erës sonë) me Romën¹³. Megjithatë kjo aleancë,

¹¹ Këto përbëhen kryesisht nga shumë enë me figura të stilit apul që i përkasin shek. IV-II e sidomos nga moria e qeramikës masive të këtij stili të prodhuar në punishtet e qytetit.

¹² Për kohën e sundimit të këtij monarku shih H. Ceka, «Probleme të numismatikës ilire», Tiranë 1965, f. 18-19.

¹³ Polibi, II, 11, 10.

deri në shndërrimin e qytetit në koloni të thjeshtë nga Augusti (aty nga viti 30 para erës sonë)¹⁴, siç e tregon dhe aktiviteti monetar¹⁵, nuk i pengoi ata që të zhvillonin edhe më tej marrëdhëniet tregëtare e shoqërore me botën ilire, pasi përfituan gjatë kësaj kohe nga vështirësitë që ndeshi Roma në fillim në luftën me kartagasit, pastaj me Teutën dhe më vonë me maqedonasit. Rrjedhimisht kontaktet me ilirët e jashtëm dhe shtimi i popullsisë me banorë të tjerë e përforcuan pozitën e ilirëve të vjetër e të rinj të qytetit. Për praninë e rëndësishme e këtyre flasin dhe të dhënat arkeologjike, sidomos ato të viteve të fundit.

Në vendin ku ndodhet sot Durrësi megjithëse, përveç disa gjurmave në themel të një traktati muri mbrojtës në rrëzë të kuotës 98 m, nuk janë konstatuar ende plotësisht mbeturina të një rrënoje ilire, por nga objektet e tjera të zbuluara në nekropol, shihet ekzistenca e ilirëve dhe helenëve afërsisht në kohën e themelimit të kolonisë. Pra ilirët ishin këtu dhe këtë e provon dhe vetë emri Epidamn me të cilin u quajt qyteti¹⁶. Nga ana tjetër, është e qartë se helenët e ardhur kanë ndikuar com mbi vendasit. Këtyre, sidomos parisë, iu desh të hiqte dorë dalëngadalë, pjesërisht ose plotësisht, nga mënyra e jetesës së parë dhe të përvetësonte kulturën, fenë dhe tipare të tjera të jetës helene. Këtë e supozon për tani mungesa e materialit dokumentar ilir dhe prania me shumicë e elementit helen për kohën midis shek. VI deri në mesin e shek. IV para erës së re. Nga mesi i shekullit IV e

¹⁴ Dio Kasi, II, 4.

¹⁵ H. Ceka, vep. cit.

¹⁶ Për origjinën ilire të këtij emri shih sidomos H. Krahe. Die alten Balkanillynis geographischen Namen, Heidelberg 1925; **Die Sprache der Illyrier** I Wiesbaden 1955, f. 54 e 106: A Mayer, *Vep. cit.* I, W 1957, f. 138; II, 1959, f. 46.

këtej, kur presioni i jashtëm ilir arriti deri në pushtimin e qytetit, elementi ilir evidentohet më lehtë. Në nekropol jemi njohur me emrat e parë të banorëve ilirë të mesit dhe fundit të shek. IV: Δαζαιος, Πιτα, Κικκω dhe Οπωρ kurse shekujt III-I na kanë njohur këtu me një numër të madh banorësh, të cilët mbajnë emra të mirëfilltë ilirë ose emra të konsideruar ilirë si: Ανθηνα, Ανναι, Αννος, Βατουνα, Βενετος, Βερσαντος, Βρσυκος, Βρυγος, Γενθιος, Δαζιος, Επικαδος, Επικιαδος, Επτανης, Ζαιμινα, Θευδας, Καλα, Κλεβετα, Λαβια, Λαζιος, Λαιδαν, Λαιδιας, Λαιδων, Λυδρα, Ουενδα, Πλαιος, Πλατουρα, Πλατωρ, Πρευρατος, Εκυρθανας, Συρα, Τατα, Ταται, Τειτος, Τεμιτευτα, Τευτα, Τευταια, Τευτιος, Τιτος, Τραυζινα, Τραυζος, Τριτος etj. Këta emra, që përgjithësisht i ndeshim në vise të tjera ilire dhe që disa prej të cilëve përsëriten mjaft herë (p.sh. Teutaia 5 herë, Platori 6, Epikadi 12), përfaqësojnë një të tretën e krejt fondit onomatik të qytetit, të zbuluar gjer tani në epitafet e nekropolit. Numri i tyre po vjen gjithnjë duke u shtuar. Ata i kemi zbuluar kryesisht në shtyllëza vari, të shoqëruar shpesh herë edhe nga emra grekë e italikë. Kjo prani e emrave të huaj nuk na pengon të nxjerrim përfundimin se, dhe në periudhën e lulëzimit të madh të qytetit, thelbin e popullsisë e përbënin gjithnjë iliret. Grekët nga natyra ishin konservatorë dhe nuk mbanin emra të huaj, kështu që të gjitha epitafet me emra të përzierë grekë e ilirë u përkasin padyshim këtyre të fundit. Nga ana tjetër, lidhur me këtë, do vënë në dukje dhe diçka tjetër: shumë nga emrat grekë të banorëve janë gjetur në gurë varri, vetëm ose të shoqëruar nga patronimë, tok me shtyllëzat e tjera që mbajnë emra ilirë të përzier me emra helenë a të një kombësie tjetër. Emrat e tyre mbarojnë zakonisht, ashtu si dhe në Apoloni me -ήν, - ήνος në vend të -(i), -(ι) ωνος, veçori që presupozon për ta një substrat vendas, i cili na lejon të

gjykojmë se personat që i kanë mbajtur ishën me origjinë ilire¹⁷. Pra, në Dyrrah, si e thamë, një pjesë të konsiderueshme të popullsisë e përbënin ilirët: të cilët na shfaqen, për efekt të ndikimit helen, shpesh herë vetëm me emra grekë. Në këtë drejtim nuk është vështirë të mendohet se ilirët do të kenë filluar të mbajnë në krye ata emra grekë që kanë përkuar fonetikiisht më mirë me emrat e tyre të parë. Me fjalë të tjera ata i kanë përshtatur greqishtes ata emra vendas që kanë pasur tingull të ngjashëm me to. Në këtë mënyrë mundet që Opori të jetë kthyer në Εὔπορος, Kalo na Καλλήν, Karpi Κάρπος, Skerdi ne Κήρδων, Liku ne Λύκος, Marku ne Μάρκος, Mika e Miku në Νῖκαα, Νκώ dhe Νίκων, Sili në Σελιάς, Siku në Σύχος, Temo në Τιμώ, Τείμας dhe Τειμήν Baedari në Φαῖδρος etj. ashtu sikur ndodhi me Epikadin që u ndërrua në Epidius në Dalmati¹⁸. Paskëtaj disa nga ata kanë veshur petkun helen (p.sh. Andis atë "Αντις, Sordai atë 'Εορταῖος)¹⁹ dhe më vonë shumë u pagëzuan me emra thjesht grekë. Do kuptuar nga ana tjetër se ky proces helenizimi, me disa përjashtime, është kryer jo njëherësh por për një kohë të gjatë, duke iu nënshtruar atyre kriterëve që kanë mbetur edhe sot, lidhur me fenomenin e ndryshimit në masë të emrave personalë lokalë për efekt të pushtimit të huaj. Ai nuk arriti, si duket, të përfundohet për arsye të futjes së herëpashershme të ilirëve të

¹⁷ Për një substrat vendas të emrat me mbaresë -ήν, ήνος shih dhe C. de Sin **Osservazioni sull'onomastica della necropoli di Durazzo**, «Beitrage zur Namenforschung» Heidelberg, Jahrgang 15 (1963) 129,

¹⁸ Vërejmë se disa prej këtyre emrave sidomos Εὔπορος, Κέρδων, Λύκος, Σελιάς, Τιμώ e Τειμήν i gjejmë të shoqëruar shpesh me emra ilirë në gurët e varrit. Për ndërtimin Epicadus – Epidius shih R. Katičić, **Die illyrischen Personennamen in ihren Sudostlichen Verbreitungsgebiet**, «Živa Antica», Skoplje 1962 f. 103

¹⁹ Kujto vetinë e çuditëshme të helenëve në përvetësimin e emrave të huaj.

jashtëm në qytet dhe ardhjes së pushtimit romak. Gjatë këtij pushtimi si emrat e huaj ashtu dhe ata ilirë filluan të zëvendësohen me emra romakë, kurse një numër prej tyre u ruajt deri në ditët tona, sidomos në malësitë dhe viset e tjera të brendshme të vendit tonë²⁰.

Nga përbërja shoqërore banorët ilirë të Dyrrahit paraqiten zakonisht me origjinë të thjeshtë dhe ngandonjëherë (sidomos për kohën e pushtimit romak) edhe si skllevër ose libertë. Kjo del si nga thjeshtësia e gurëve mortorë ashtu dhe nga elementet epigrafike. Megjithatë mjaft stele e shtyllëza, të zbukuruara e të punuara me art, tregojnë se disa nga qytetarët ilirë kishin arritur një kamje të konsiderueshme dhe mbanin detyra të rëndësishme ekonomike e politike. Këtë e faktojnë nga ana tjetër më së miri dhe monetat e qytetit, të cilat mbajnë emrat ilirë. Βουκην, Γενθος, Δαζιος, Εορταιος, Νεσσυλος, Σκυρθαναας e Τριτος²¹. Këta emra, nga ana e tyre, përfaqësojnë një numër tepër të vogël pritanësh e monetarësh në morinë e monetave me emra grekë, që duken në mjetet e këmbimit, të prera me shumicë midis shekujve IV-I para erës së re, d.m.th. në atë kohë kur qyteti, nënë presionin e jashtëm ilir e të huaj, kishte ndërruar drejtimin e politikës së vet. Mund të nënkuptojmë, pra, se dhe mjaft pritanë do të kenë qenë me origjinë ilire, pavarësisht nga emrat grekë që mbanin, pasi janë

²⁰ Kujto p.sh. emrat Ana, Bato, Buli, Dida, Kike, Kalo, Laid, Like, Marica, Meitime, Siku, Sutë, Zaje, Zairik etj. Disa nga këta nuk duhet t'i marrim thjesht si emra ose shkurtime emrash të huazuar nën ndikimin e ideologjisë -fetare si rrjedhim i pushtimeve të huaja. Le të kujtojmë po ashtu dhe mjaft emra si Bardus, Bardibalus, Bardylis, Dasas, Das(s)ius, Lydra, Skerdilaidas, që kanë përgjegjësit e tyre në gjuhën shqipe ose shpjegohen me anë të saj. Për këta shih E. Çabej Shqipja dhe Ilirishtja, «Ilirët dhe gjeneza e Shqiptarëve», Tiranë 1969, f. 46.

²¹ H. Ceka, vep. cit., f. 20 e 45.

pikërisht shumë nga këta emra, të dalluar shpeshherë me mbaresën -ήν, -ήνοϋ, që i gjejmë në gurët e varrit të nekropolit si shoqërues të emrave ilirë ose pranë tyre. Kjo përputhje nuk duhet konsideruar e rastit po të marrim parasysh tërësinë e faktorëve që paraqitëm.

Kur, për arësyet e përmendura, në drejtimin e qytetit-shtet filluan të marrin pjesë ilirët, forcat prodhuese të qytetit ndodheshin, mund të themi, në shkallën më të lartë të zhvillimit, të cilit i bënte jehonë të madhe githashtu aktiviteti monetar²². Këtë e vërtetojnë dhe zbulimet e fundit. Në qytet kanë dalë në dritë këto vite disa punishte. Morija e kallëpëve që u gjenden në to dhe sasia e madhe e objekteve të dala prej tyre, dëshmojnë për një prodhimtari të dendur lokale, sidomos në lëmin e disa degëve të qeramikës. Një punishte p.sh. e zbuluar në prodhimin në masë të enëve e kodrave të Dantes, ka qenë caktuar për prodhimin në masë të enëve të vogla dhe mjeteve të tjera shtëpijake si kupa, tasa, pjata, kandila vaji etj.; një tjetër, po në vargun e këtyre kodrave, ka qenë destinuar për amfora të mëdha për ujë e verë, kurse mijra e mijra figura prej balte të pjekur, të gjetura në hierorën e Afërditës, zbuluar në kreshtë të një kodre po në vargun e Dantes, dëshmojnë për një punishte tjetër të madhe të caktuar për nxjerrjen e terrakotave për qëllime kulturi.

Prodhimtarinë e madhe të punishteve të Dyrrahit ne e shofim të pasqyrohet brenda në qytet, në nekropolin e tij. Këtu, në mijra

²² Emrat e pritanëve eponimë me origjinë ilire nuk i kemi narë vetëm në moneta; kohët e fundit ata i kemi ndeshur dhe në vula tjegullash. Kështu psh. njera prej këtyre mban: ΕΠΙΤΒΟΙΚΙΙΝ[ΟΣ, tjetra Ε]ΠΙΕΟΡΤ[ΑΙΟΥ. Kjo tregon se në kohën e drejtimit të qytetit nga ana e ilirëve prodhimi ishte pjesërisht i centralizuar d.m.th kishte arritur një shkallë të lartë organizimi. Këtu kishte punishte shtetërore, ashtu si na kumton Aristoteli në Politika, II, 4, 13.

varre të banorëve, kemi gjetur si inventar një mori objektesh të ndryshme të nevojshme në ritet e varrimit. Por punishtet e qytetit nuk vepronin vetëm për të përmbushur kërkesat e tregut të brendshëm; ato prodhonin dhe për eksport dhe këtë e tregojnë shumë prodhime të tyre të cilat mbajnë nganjëherë dhe emrat e fabrikantëve të qytetit. Këta artikuj janë gjetur gjatë gërmimeve në shumë qendra antike të vendit tonë, shpeshherë në skajet më të largëta. Ata janë zbuluar zakonisht tok me moneta të qytetit tregëtar, të cilat kanë dalë në dritë në vise të ndryshme të Ballkanit deri në Daki.

Prodhimet e punishteve të Dyrrahit pasqyrojnë, në rradhë të parë, shijen dhe stilet e artit, helen që u manifestua këtu fuqishëm në shumë degë të krijimtarisë: në pikturë, skulpturë, arkitekturë, ndërtim etj. Megjithatë, pranë këtyre vërejmë dhe elemente vendase. Është e natyrshme se artizanët ilirë të qytetit; të aktivizuar në degë të prodhimit, krahas artikujve të modës helene, kanë punuar për të kënaqur dhe shijet e banorëve ilirë të brendshëm e të jashtëm. Në disa raste ata u kanë qëndruar besnikë trajtave ilire të njohura; në të tjera kanë bërë dhe stilizime kështu që prodhimet e tyre kanë marrë një ngjyrë lokale. Sidoqoftë krijimtaria e tyre në këtë drejtim, edhe pse relativisht e pakët tani për tani, është shumë e rëndësishme për ne pasi na tregon disa aspekte të kulturës materiale ilire. Në këtë mënyrë, relievet në stelet funerare sidomos mjaft terrakota na njohin me disa veshje karakteristike të burrave e grave ilire, si dhe me mënyrën e mbajtjes së flokëve e mbulesave të tyre; fibulat heshtore, unazat, vëthët e gjerdanët të mbajtur nga ilirët na njohin me stolisjen e vashave e grave; çekanët, kazmat, sëpatat, kosoret etj, me mjetet e punës në zejтари e bujqësi; shpatat, helmetat, majat e heshtave e shigjetat me llojin e armatimeve; striglat me

aktivitetin gjimnastikor; astragalet e guriçkat me lojrat e fëmijëve etj. Të gjitha këto prova, të shoqëruara nga fondi i pasur onamastik, përbëjnë një kompleks të rëndësishëm dokumentacioni që është duke evidentuar gjithnjë e më shumë popullsinë ilire në Dyrrah²³. Këto të dhëna, nga ana e tyre, të mbështetura nga zbulimet e tjera të rëndësishme, që janë bërë në vendin tonë mbi ilirët, na shtyjnë të shikojmë ngulitjen e helenëve në bregdetin shqiptar nën një dritë të re.

Siç del nga një e dhënë e Apianit grekët u vendosën në Dyrrah me forcë, duke dëbuar së këtejmi liburnët. Kjo ardhje me dhunë ka ndodhur dhe në Apolloni, ku kushtet e favorshme natyrore presupozojnë ekzistencën e një qendërbanimi më të hershëm²⁴ e po ashtu dhe në Lis ku zbulimet e fundit janë duke na

²³ Për elementin ilir këtu shih P. C. Sestieri, Për historinë e veshjes së vjetër të grave iliriane - Per la storia dell'antico costume illirico, në «Studime e tekste» Dega Arkeologjike, Tiranë, 1943; S. Anamali, Të dhëna mbi elementin ilir në qytetet antike Epidamn dhe Apolloni, «BSHSH», Nr. 1, 1956; V. Toçi, Mbishkrime e relieve nga nekropoli i Dyrrahut, «BUSHT, SSHSH» Nr. 2, 1962 «SA» Nr. 2, 1969; Të dhëna mbi onomastikën ilire në Dyrrah dhe në qendra të tjera të vendit tonë, «SF » Nr. 3, 1969 «SA» Nr. 2, 1969; C. de Simonen Vep. cit.; O. Masson, Les rapports entre les Grecs et les Illyriens d'après l'onomastique d'Apollonia d'Illyrie et de Dyrrachion, «Actes du Premier Congrès International des Etydes Balcaniques et Sud-Est Européennes», VI, Sofia 1968, 1969).

²⁴ W. Blavatsky, Apollonia et les Illyriens (avant 229 av. notre ère) «Actes du VIII e Congrès International des Sciences Préhistoriques et protohistoriques» I, Beograd 1971, f. 235-36. Nga ana tjetër vetë emri Apollonia, ashtu si mendon A. Mayer, Vep cit., I, f. 51, ndoshta vjen nga një interpretim i ndryshëm greqisht i një ilirishteje Aplonia lidhur me emrin personal Apl-on me të cilin shkojnë Aplo, Apla, Aplis etj.

njohur gjithnjë e më shumë me veçori ilire të qytetit²⁵. Duke shtrirë paskëtaj kërkimet dhe në qendrat e tjera, tej dy ekstremeve të bregdetit tonë, vërejmë p.sh. se dhe në Korkyrë e në Issa, helenët u ngulitën me dhunë dhe dëbuan së andejmi vendasit²⁶. Duket pra sipas burimeve antike se aty rreth fundit të shek. VIII para erës sonë e më pas, në ndeshjen me liburnët, të cilët me anijet e tyre të shpejta kishin arritur të zotëronin disa pika të rëndësishme të Adriatikut lindor, helenët arritën, pak nga pak, të shtojnë kolonitë e tyre gjatë bregdetit drejt veriut. Duke qenë kështu, në pikat ku u vendosën ata ne duhet të presupozojmë praninë e vendbanimeve më të lashta dhe të orientojmë kërkimet tona në këtë drejtim. Padyshim, zbulimet e reja do të thonë fjalën e tyre.

²⁵ F. Prendi - K. Zheku, Qyteti ilir i Lisit, origjina dhe sistemi i fortifikimit të tij, «SH» 1 (1971). Deri kohët e fundit mjaft autorë të mbështetur te Diodori i Siqelisë (Bibliot. hist. IV 13, 4), kanë menduar se Lisin e themeloi Dionisi plak, tiran i Sirakuzës.

²⁶ W. Blavatsky, vep. cit, f. 236.

LA POPULATION ILLYRIENNE DE DYRRHACHION A LA LUMIERE DES DONNEES HISTORIQUES ET ARCHEOLOGIQUES

Les découvertes archéologiques à Durrës, surtout dans ce dernier quart de siècle, ont apporté une foule de nouvelles données documentaires. En combinant celles-ci avec les renseignements des auteurs antiques, on peut brosser, dans une certaine mesure, un tableau plus précis et complet de la cité antique, jetant ainsi un nouveau jour sur plusieurs questions de son histoire telles que le premier établissement, l'afflux des colons helléniques et leurs rapports avec la population autochtone.

Les excellentes conditions naturelles, et en particulier, les terres fertiles environnantes, protégées à l'E. et à l'O. par une chaîne bosselée de mamelons, et au N. et aus. par une baie formant un excellent port, ont donné lieu très tôt au commencement de la vie dans ce site, qui se transformera plus tard en un port renommé.

Le site où se trouve actuellement le nouveau port semble avoir abrité le premier établissement de la partie basse. C'est ce qu'attestent les tessons de céramique et un marteau de pierre polie, qui par son type comme par son façonnement, remonte à la période récente du bronze. Un autre marteau a été mis au jour dans le village de Hajdaraj à Kavaje, c'est-à-dire non loin de la cité. De même, dans un site proche, sur la colline de Shijak, ont été retrouvées des lames en silex. On est donc en présence d'une

zone de culture très ancienne enveloppée jusqu'ici dans la nuit des siècles.

Dyrrhachion s'est formé comme agglomération sur le territoire des Talantins, que les Grecs appelaient Héliidones¹. De sa fondation parle aussi Appien, qui signale qu'Epitamne, un roi barbare, a fondé une cité qu'il a baptisée de son nom. Plus tard, son neveu, Dyrrhachion, fit aménager un port auquel il donna son nom. Près de ce port vinrent s'établir les Hellènes doriens arrivés de Corcyre, qui chassèrent les Liburniens, lesquels avaient antérieurement supplanté les Bryges. Les Corcyréens mêlèrent leurs colons aux aborigènes, de sorte que le port fut considéré ensuite hellénique².

La relation de l'historien grec laisse clairement entendre que les Hellènes se sont installés à Dyrrhachion par la guerre, en chassant une tribu illyrienne. D'autre part, leur établissement autour du port confirme l'opinion antérieure sur la présence d'une agglomération illyrienne plus ancienne dans le site où trouve actuellement le port, ou à son voisinage, dans la bande de dunes qui relie la cité à la terre ferme. Comme il résulte au premier abord des données archéologiques, recueillies, les colons se seraient établis en deux points de ce site, les Corcyréens au N. et les Corinthiens au S. (ou bien conjointement d'abord au N. puis

¹ A propos des territoires où étaient établis les Parthins et les Dessaretés, voir A. Mayer, *Die Sprache der Illyrier*, Wien 1957, p. 331.

² *Bella civilia* II 39. Thucydide (I 24,1-3), rapporte, pour sa part, que parmi les colons se trouvaient, outre les Corcyréens, des Corinthiens et des Doriens. Quant aux renseignements d'Appien, il convient de souligner que certains les considèrent du domaine de la légende; néanmoins, les dernières découvertes archéologiques semblent la version d'Appien. Pour ce qui est des arguments en faveur de l'existence de deux établissements distincts voir aussi L. Heuzey, *Mission archéologique de Macédoine*, Paris 1876, P, 351 et 270.

au S. ou inversement). En s'étenda les premiers en direction du S.-O., les seconds vers le N.-E.³, ils ont vraisemblablement envahi l'ancienne agglomération.

L'établissement des Grecs à Dyrrachion a eu lieu, d'après la tradition documentaire, vers l'an 627 av.n.e. A cette époque il semble qu'ils se sont mêlés à une partie des populations locales⁴, ce qui est confirmé aussi par les trouvailles archéologiques faites récemment dans la nécropole antique. Ces trouvailles consistent en des vases aux formes illyriennes, de grosses ou moyennes dimensions; ce sont surtout des récipients profonds à deux anses horizontales en languette qui ont servi d'urnes cinéraires. On les a trouvés à côté de vases corinthiens importés datant des VIIe-VIe siècles, utilisés pour le même but ou comme mobilier funéraire et mêlés à d'autres vases du même style, mais fabriqués dans la ville. Les objets corinthiens, ainsi qu'un cippe funéraire local aux figures archaïques, qui datent du VIIe s.⁵, témoignent indirectement que les Grecs doivent avoir déjà été établis dans ces parages, ou du avoir fait leur apparition ici, avant l'an 627.

³ De nombreuses découvertes ont confirmé deux directions opposées de l'extension de la cité au cours des siècles. C'est sur ce fait que sont fondées deux hypothèses contraires: celle de Heuzey (op. cit., 370-375), qui a estimé que la cité ayant l'acropole à la cote 98 s'est étendue vers le nord-est, et celle de A. Schober (Zur Topographie von Dyrrhachium, «Jahresh. d. Oester. Arch. Inst.» XXIII S. 231) selon lequel, l'agglomération avec l'acropole sur la colline de Stan se serait étendue vers le sud-est.

⁴ Cf. aussi Appien, op.cit. Il s'agit peut-être des populations locales qui peuvent avoir fait appel aux Corcyreens pour les aider à chasser les Liburniens.

⁵ Voir V.Toçi, Mbishkrime e reliev nga nekropoli i Durrësit (Inscriptions et reliefs de la nécropole de Durrhachion), «BUSHT, Ser. shk.shoq.» 1962, 2,110 ssq.

La nouvelle colonie, dès les premières années de sa fondation, éprouva le besoin de se mettre en rapport avec les Illyriens de l'arrière-pays. Elle était contrainte d'exporter les produits qui lui parvenaient de Grèce ou d'autres colonies plus proches et d'importer les produits du sol et de l'élevage illyriens.

C'est ainsi que les échanges commerciaux avec la population illyrienne de l'arrière-pays s'intensifiaient à tel point, qu'ils rendirent nécessaire l'institution dans la cité d'une fonction spéciale, celle du *πωλήτης*, c'est-à-dire de gérant de comptoir pour les transactions avec les tribus de la côte⁶. Par suite, l'augmentation de la population aborigène et les rapports commerciaux par terre et par mer, suscitèrent un essor rapide et considérable, soutenu aussi par la gestion d'une aristocratie marchande, présidée par le magistrat suprême élu, appelé *prytane*⁷.

C'est ainsi que très rapidement, vraisemblablement dès le Ve av.n.è., la cité atteignit un épanouissement remarquable. Sa population s'accrut considérablement, profitant du droit de cité donné largement aux étrangers⁸, au point que Thucydide appellera Epidamne *Ἐπιδαμνίου πόλις μεγάλη καὶ πολινύθηρος*⁹, une grande cité à forte population, et ce, à une époque où les Grecs possédaient depuis longtemps des cités importantes. On comprend parfaitement que cette population s'est accrue surtout par l'apport des Illyriens voisins.

⁶ Plutarque, *Quest.Gr.*, 29.

⁷ Aristote, *Politica*, V I. Cfr. la constitution d'Epidamne.

⁸ Aélien, *Varia historia*, XIII.

⁹ Thucydide, *Historiae*, I 24. A propos de l'importance de la cité à cette

D'autre part, il faut avoir en vue, à ce propos, que les Grecs s'installèrent par la force. Leur action a dû, très, probablement, se heurter à la résistance totale ou partielle des aborigènes, qui rallièrent à eux les autres Illyriens talantins, vivant dans la périphérie immédiate de la colonie ou dans des zones plus lointaines. Ainsi ceux-ci commencèrent à se mêler aux affaires intérieures de ses habitants et à participer à leurs querelles intestines.

Ses habitants commencèrent, désormais, à consolider leurs liens économiques et culturels avec les régions d'outre-mer, surtout avec l'Apulie, ce que prouvent parfaitement les objets archéologiques déterrés dans la nécropole¹⁰. D'autre part, ils intensifièrent encore leurs rapports commerciaux avec les Talantins, lesquels avaient formé un Etat puissant, qui visait à mettre aussi cet important port sous sa domination. Autour des années 350-335, comme l'a indiquée notre collègue H. Ceka, les Dyrrhachiens tombent au pouvoir de Monoun¹¹ et demeurent sous l'influence illyrienne même sous son successeur, Glaukias, sous lequel les Talantins atteignent à l'apogée de leur puissance.

A la suite de l'affaiblissement de l'Etat talantin, devant la poussée toujours plus forte des Ardiens, les habitants de la cité, tout comme leurs voisins, les Appolloniates, jugèrent préférables de s'allier à Rome (229 s.av.n.è)¹². Quoi qu'il en fût, cette

¹⁰ Elles consistent principalement en de nombreux vases à effigies de style apulien, qui appartiennent aux IVe-IIe siècles, et surtout en une grande quantité de céramique massive de ce style, fabriquée dans les ateliers de la ville.

¹¹ En ce qui concerne l'époque du règne de ce roi voir H. Ceka *Probleme të numismatikës ilire (Questions de la numismatique illyrienne)*, Tirana 1965, pp. 18-19.

¹² Polybe, II, 11, 10.

alliance, qui a duré jusqu'à la transformation de la cité en simple colonie par Auguste (vers l'an 30 av.n.è.)¹³, ne les a pas empêchés, comme l'atteste, entre autres, leur activité monétaire¹⁴, de développer encore leurs rapports commerciaux et sociaux avec le monde illyrien. Ils mirent à profit dans ce sens les difficultés qu'avait rencontrées Rome au commencement de sa guerre avec les Carthaginois, puis avec Teuta, et plus tard avec les Macédoniens. En conséquence, les contacts avec les Illyriens de l'arrière-pays et l'accroissement de la population par l'afflux d'autres habitants, consolidèrent la position des anciens et nouveaux Illyriens de la cité. Leur présence et leur importance nous sont aussi témoignées par les données archéologiques, surtout par celles recueillies durant ces dernières années.

Dans le site où se trouve actuellement Durrës, bien que, hormis quelques vestiges dans les fondations d'un tronçon de murs de protection à la cote 98 m., on n'ait pas encore constaté pleinement les restes d'une enceinte illyrienne, les objets déterrés dans la nécropole révèlent l'existence des Illyriens et des Grecs, approximativement aux temps de la fondation de la colonie. C'est donc que les Illyriens se trouvaient sur ces lieux, et cela est prouvé par le nom d'Epidamne, dont fut baptisée la cité¹⁵. D'autre part, il est évident que les Hellènes allogènes avaient eu une forte influence sur les aborigènes. Ceux-ci, et surtout les notables, durent renoncer peu à peu, en partie ou entièrement, à leur mode

¹³ Dion Cassius, II, 4.

¹⁴ H. Ceka, *op. cit.*

¹⁵ Sur l'origine illyrienne de ce nom voir surtout H. Krahe, *Die alten Balkanillyrischen geographischen Namen Heidelberg 1925; Die Sprache der Illyrier I, Wiesbaden 1955, p. 54 et 10; A. Mayer op.cit. I, SWien 1957 P. 138; II, 1959, p. 46.*

de vie et s'assimilier la culture, la religion et d'autres traits de la vie hellénique. C'est ce qui laisse supposer, pour le moment, l'absence de matériaux documentaires illyriens et la présence abondante de matériaux helléniques, pour l'époque qui s'étend du se au VIe au IVe s.a.v.n.è. A partir de la moitié du IVe siècle, lorsque la pression extérieure illyrienne s'accrut au point de prévaloir dans la cité, la présence illyrienne y est beaucoup plus aisément constatée. La nécropole nous a fait connaître les premiers noms des habitants illyriens de la moitié et de la fin du IVe siècle: Δαζαιος, Πιτα, Κικκω et Οπωρ, tandis qu'on a découvert ici un nombre considérable d'habitants, des IIIe-Ier siècle, qui portent des noms proprement Illyriens ou bien considérés comme tels:

Ανδηνα, Ανναια, Ανναος, Βατονα, Βενετος, Βερσαντος, Βρουκος, Βρυγος, Γενθιος, Δαζιος, Επικιαδος, Επτανης, Ζαιμινα, Θευδας, Κάλα, Κλεβετα, Λαβια, Δαζιος, Λαιδαν, Λαιδιας, Λάιδων, Λυδρα, Ουενδα, Πλαιος, Πλατουρα, Πλατωρ, Πρευρατος, Σκυρθανας, Συρα, Τατα, Ταταια, Τειτος, Τεμιτευτα, Τευτα, Τευταια, Τευτιος, Τιτος, Τραυζινα, Τραυζος, Τριτος, Λαδάς

Ces noms qu'on rencontre communément dans d'autres contrées illyriennes, et dont quell ques-uns se retrouvent plus fréquemment (p. ex., Teutaia 5 fois, Plator 6, Epicade 12), représentent un tiers du fonds onomastique recueilli jusqu'à présent sur les épitaphes de la nécropole et nécropole et leur nombre ne cesse de s'accroître. Nous les avons découverts surtout sur les cippes funéraire souvent accompagnés de noms grecs et italiques.

Cette présence de noms étrangers ne nous empêche pas de penser que même dans cette ne riode du plus grand

épanouissement de la cité, les Illyriens constituaient le gros de la population urbaine. Les Grecs étaient, de par leur nature, conservateurs, et ne portaient pas des noms étrangers, ce qui nous fait conjecturer que toutes les épitaphes aux noms mixtes grecs et illyriens. appartiennent indubitablement à ces derniers.

A ce propos, on doit noter aussi un autre fait: plusieurs noms grecs d'habitants ont été trouvés sur des cippes funéraires seuls ou avec des patronymes mêlés aux autres cippes funéraires qui portent des noms illyriens mélangés à des noms helléniques ou bien d'autre nationalité. Leurs noms, comme l'a remarqué pertinemment C. de Simone, se terminent d'habitude, comme à Apollonie, en -ήν, ήνος au lieu de -(ί)ων, -(ί)ωνος, particularité qui suppose un substrat aborigène, et qui nous permet de juger que les individus qui les ont portés étaient d'origine illyrienne¹⁶. Ainsi à Dyrrachion, comme nous venons de le dire, une partie considérable de la population était constituée par les Illyriens, qui, à la suite de la forte influence hellénique, paraissent porter souvent des noms grecs. Il est naturel de conjecturer à ce propos que les Illyriens doivent avoir porté tout d'abord les noms grecs qui phonétiquement se rapprochaient davantage à leurs anciens noms, c'est-à-dire qu'ils ont adapté en grec des noms aborigènes ayant quelque analogie phonétique avec les noms de cette langue. En conséquence, il semble qu'*Opor* ait été modifié en Εύπορος, Kalo en Καλλήν, Karp en Κάρπος, Skerd en Κήρδων, Lik en Λύκος, Mork en Μάρκος, Mika et Miku en Νίκα, Νικώ, et Νικών Sili en Σειλιάς, Siku en Σύχος, Temo en Τιμώ, Τείμας: et

¹⁶ A propos d'un substrat local des noms à terminaison -ήν, -ñivos, voir notamment C. de Simone, Osservazio *sull'onomastica della necropoli di Durazzo*, (*Beiträge zur Namenforschung*). Heidelberg Jahrgang 15, 1963, 129.

Τειμήν, *Baedar* en Φαῖδρος etc., ce qui arrive d'ailleurs avec *Epicade* modifié en *Epidius* en Dalmatie¹⁷, comme l'a observé à juste titre R. Katičić pour ce dernier nom. D'autres ont revêtu la livrée hellénique (p. ex. *Andis* celui de "Αντις, *Eordai* celui de Έορταῖος),¹⁸ et plus tard on a des appellations purement grecques.

On doit comprendre par là que ce processus d'hellénisation s'est accompli, à quelques exceptions près, non pas d'un seul coup, mais en un long temps, conformément aux critères encore en vigueur de nos jours concernant le phénomène de la transformation en masse des noms de personne locaux, du fait de la domination étrangère. Il semble que ce processus n'a pu être porté à son terme, en raison de la pénétration des Illyriens de l'arrière-pays dans la cité et de la domination romaine. Sous cette domination, tant les noms étrangers que les illyriens seront remplacés par des noms romains, mais un nombre de ce fonds onomastique autonome s'est conservé jusqu'à nos jours surtout dans les régions de montagne et autres contrées intérieures de notre pays¹⁹.

¹⁷ On observe que certains de ces noms, surtout *Europos*, *Κέpowv*, *Aixos*, *Letniac*. *Tuuú*. *Teluńy*; se retrouvent souvent accompagnés de noms illyriens sur les cippes funéraires. Pour la mutation *Epicadus*/*Epidus* v. R. Katičić, *Die illyrischen Personennamen in ihren südöstlichen Verbreitungsgebiet*. «*Živa antika*», Skopje 1962, 103.

¹⁸ Se rappeler la curieuse tendance des Hellènes à faire leurs les noms étrangers.

¹⁹ Se rappeler notamment *And*, *Bato*, *Buli*, *Dida*, *Kike*, *Kalo*, *Laid*, *Like*, *Marica*. *Meitime*. *Siku*, *Sutë*, *zu Zairik*, etc. Certains de ces noms ne doivent pas être tenus simplement pour des noms ou des abréviés empruntés sous l'influence de l'idéologie religieuse qui domina par suite des occupations étranges Rappelons aussi un assez grand nombre de noms tels *Bardus*,

Les habitants illyriens de Dyrrachion apparaissent, habituellement, quant à l'origine sociale, de condition simple, et même parfois, surtout sous la domination romaine, ce sont des esclaves ou des affranchis «*liberti*». Cela ressort de la simplicité des cippes funéraires comme des éléments épigraphiques. Néanmoins, un bon nombre de stèles et de cippes exécutés avec art montrent que des citoyens illyriens possédaient des biens considérables, et qu'ils avaient des fonctions importantes économiques et politiques.

Au reste, c'est ce que confirment au mieux, les monnaies de la cité qui portent des noms illyriens: Βοικην, Γενθιος, Δαζιος. Εορταιος. Νεσσυλος. Εκυρθανασ. Τριτος.²⁰ Ces noms antésentent, de leur part, un très petit nombre de prytanes et de monnayeurs dans le fonds immense de monnaies aux noms grecs, qu'on voit dans les nombreuses émissions des IVe et Ier siècles avant notre ère, c'est-à-dire à une époque où la cité, sous la pression alone Uvrienne et étrangère, avait changé son orientation politique. On peut donc croire que plusieurs prytanes également, sans égard aux noms grecs qu'ils portaient, doivent avoir été d'origine illyrienne, puisque ce sont précisément plusieurs de ces noms, distingués souvent par la desinence ήν, -ήνος, qu'on retrouve sur les cippes sépulcraux de la nécropole, accompagnant les noms illyriens ou bien dans leur voisinage. Cette concordance

Bardibalus, Bardylis, Dasas, Sa(s)ius, Scerdildidès, qui ont leurs correspondants dans la langue albanaise ou qui peuvent être expliqués à tra és à travers celle-ci. A ce propos voir E. Çabej, Shqipja dhe ilirishtja (L'albanais et l'illyrien) dans Ilirët dhe gjenez Shqiptarëve, (Les Illyriens et la genèse des Albanais), Tirana 1969, p. 46.

²⁰ H. Ceka, *op. cit.*, pp. 20 et 45.

ne doit pas être considérée comme fortuite, si l'on tient compte de la totalité des facteurs que nous venons de mentionner.

A l'époque où, pour les raisons mentionnées, les Illyriens commencent à participer à la direction de la Ville-Etat, les forces productives de la cité se trouvaient à leur plus haut niveau de développement, auquel correspond une activité monétaire intense²¹. C'est ce que confirment, évidemment, aussi les dernières fouilles. Durant ces années, les fouilles ont fait apparaître plusieurs ateliers dans la cité. Le grand nombre de moules et d'objets dégagés attestent d'une intense activité locale surtout dans certaines branches de la production céramique. P. ex., un atelier découvert au pied des collines de Daute fabriquait en grandes quantités de petits vases et d'autres ustensiles domestiques tels que bols, gobelets, assiettes, lumignons, etc. Un autre atelier, retrouvé dans la même chaîne de collines, s'était spécialisé dans la fabrication de grandes amphores. D'autre part, des milliers de figurines de terre cuite, détérrées sur le site du temple d'Aphrodite, dégagé au sommet d'une colline, toujours dans la chaîne de Daute, prouvent la présence d'un autre grand atelier qui fabriquait des terracottas pour les besoins du culte.

La grande production des ateliers de Dyrrhachion se reflète à l'intérieur de la ville, dans sa nécropole. Dans des milliers de tombes de ses habitants nous avons déterré une foule d'objets de

²¹ Les noms des prytanes éponymes d'origine illyrienne ne se voient pas seulement sur les monnaies; ces derniers temps nous les avons rencontrés aussi sur des timbres de tuiles. Ainsi, p.ex. l'une d'entre elles portait l'inscription ΕΠΙ ΒΟΙΚΗΝ[ΟΣ]. l'autre ΕΠΙΠΙΕΟΠΤ[ΑΙΟΥ]. Cela semble indiquer qu'à l'époque de l'administration de la cité par les Illyriens la production était partiellement centralisée, autrement dit elle avait atteint un niveau élevé d'organisation. On y trouvait les ateliers d'Etat comme le rapporte Aristote dans sa Politique, II, 4, 13

toute sorte, nécessaires au rite mortuaire. Toutefois, les ateliers de la cité ne se limitaient pas à la seule satisfaction des besoins du marché intérieur: ils fabriquaient aussi des articles pour les exportations, ce qui est confirmé par la découverte de nombre de produits qui portent souvent aussi les noms de leurs fabricants. Ils ont été déterrés dans plusieurs centres antiques de l'Albanie, et souvent même: dans les sites les plus lointains, généralement mêlés à des monnaies de la métropole commerciale, retrouvées dans plusieurs contrées de la Péninsule, même en Dacie.

Les articles des ateliers de Dyrrhachion reflètent, en premier lieu, le goût et les styles de l'art hellénique dans plusieurs branches de la création: peinture, sculpture, architecture, bâtiment. etc. Cependant, à côté de ces éléments, l'on observe aussi des éléments du pays. Il est naturel que les artisans illyriens de la cité aient fabriqué, en même temps que les articles à la manière hellénique, d'autres objets pour satisfaire les goûts des Illyriens de la ville et de l'arrière-pays. Dans plusieurs cas, il sont restés fidèles aux formes illyriennes connues; dans d'autres, ils se sont livrés à des stylisations, de telle sorte que leurs articles ont pris une empreinte locale. Quoi qu'il en soit, leurs réalisations retrouvées jusqu'ici, encore que en quantité relativement limitée, sont de la plus importance nce pour nous, du fait qu'elles nous transmettent plusieurs aspects de la culture matérielle illyrienne.

C'est ainsi que des reliefs sur les stèles funéraires et, surtout, plusieurs terracottas, nous font connaître les costumes caractéristiques des hommes et femmes illyriennes, le mode d'arrangement des cheveux et les coiffures; les fibules lancéolées, les anneaux, les boucles d'oreille et les colliers nous permettent d'étudier les parures des femmes et des jeunes filles illyriennes: les marteaux, les pioches, les haches, les faux, etc., nous

renseignent sur les outils de travail de la de l'agriculture; les épées, les casques, les fers de lance et les flèches témoignent du genre d'armement; les étrilles de l'activité gymnastique; les astragales et les palettes des jouets et jeux d'enfants, etc. Tous ces témoignages, accompagnés du riche fonds onomastique. constituent un ensemble important de documentation, qui illustre de plus en plus, à mesure qu'avancent les fouilles, l'existence de la population illyrienne à Dyrrachion²². Ce sont ces données qui, complétées par les autres découvertes importantes de notre pays sur les Illyriens, nous amènent à considérer sous un nouveau jour l'établissement des Hellènes sur la côte de l'Adriatique.

Les Grecs se sont établis à Dyrrachion comme il résulte de l'information d'Appien, en chassant les Liburniens. Ce genre d'établissement par la force semble s'être produit aussi à Apollonie, où les conditions naturelles favorables supposent l'existence d'une agglomération plus ancienne²³, de même qu'à

²² Quant à l'élément illyrien dans cette cité voir P.C. Sestieri, *Për historinë e veshjes së vjetër të grave iliriane - Per la storia dell'antico costume illirico*, in «Studime e tekste» Dega Arkeologjike, Tiranë 1943; S. Anamali, *Të dhëna mbi elementin ilir në qytetet antike Epidamne dhe Apolloni*, (Données sur l'élément illyrien dans les cités antiques de Epidamne et d'Apollonie), «BSHSH Ser. shk.shoq.», N°1, 1956; V. Toçi, *Mbishkrime e relieve nga nekropoli i Dyrrahit*, (Inscriptions et reliefs de la nécropole de Dyrrachion), «BUSHT, Ser. shk. shoq: n°2, 1962, «SA» n°2. 1969; *Të dhëna mbi onomastikën ilire në Dyrrah dhe në qendra të tjera të vendit tonë*, Données sur l'onomastique illyrienne à Dyrrachion et dans d'autres agglomérations de notre pays), «Studime Filologjike» n°3, 1969- «SA» n°2, 1969; C. de Simone, op. cit.: O. Masson. *Les rapports entre les Grecs et les Illyriens d'après l'onomastique d'Apollonie d'Illyrie et de Dyrrachion*. «Actes du Premier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes», VI, Sofia, 1968,[1969).

²³ Actes du VIIIe Congrès International des Sciences préhistoriques et protohistoriques 1, Beograd, 1971. Pp.235-236. D'autre part le nom

L'issus, où les dernières découvertes nous font connaître de plus en plus le caractère illyrien de la ville.²⁴

Si l'on étend, ensuite, les recherches à d'autres centres, aux deux extrémités de notre côte à Corcyre et Issa, on constate que les Hellènes s'y sont installés par la force, en chassant les populations locales.²⁵ Il semble, donc, que vers le VIIIe siècle avant notre ère et par la suite, dans leur affrontement avec les Liburnes, qui étaient parvenus grâce à leurs galères rapides, à s'installer en plusieurs points importants de l'Adriatique Est, les Grecs aient réussi à augmenter peu à peu le nombre de leurs établissements le long de la côte, vers le Nord.

Cela étant, on a des raisons de croire que des agglomérations plus anciennes devaient exister dans les zones où ils se sont installés et qu'il faut orienter nos recherches en ce sens. Il va sans dire que de nouvelles découvertes ne manqueront pas de nous fournir de nouveaux éléments.

d'Apollonie, comme le croit A. Mayer (*op. cit.*, I, p. 51) a peut-être son origine dans une déformation grecque du mot illyrien *Aplonia* qui se rattachait au nom de personne Api-on, auquel rapprochent Aplo, Apla, Aplis, etc.

²⁴ F. Prendi-K. Zheku, *Qyteti ilir i Lisit, origjina dhe sistemi i fortifikimit të tij*, (La cite illyrienne de Lissus, son origine et son système de fortifications) «Studime historike» 1 (1971). Jusqu'à récemment encore plusieurs auteurs, se fondant sur Diodore de Sicile (Bibl. hist, XV, 13, 4) croyaient que Lissus avait été fondée par Denys l'Ancien, tyran de Syracuse.

²⁵ Actes, p. 236

TË DHËNA TË REJA PËR ONOMASTIKEN ILIRE NË DYRRAH¹

Nekropoli i madh i Dyrrahut, me kompleksin e materialit të vet funerar e ndërtimor, po hedh dritë gjithnjë e më tepër mbi qytetin e lashtë dhe banorët e tij. Mbishkrimet e gurëve mortorë, të pasur në onomastikë historike, po na njohin më mirë me përbërjen etnike të popullsisë dhe sidomos me elementin ilir.

Botimi në grupe i mbishkrimeve të zbuluara më parë², tërheq vëmendjen dhe interesimin e mjaft autorëve të huaj. Në mënyrë të veçantë onomastika e nekropolit të Dyrrahut, mbi bazën e

¹ Nxjerrë nga: Iliria, vol. 16 n°1, 1986. Kuvendi II i Studimeve Ilire. Ie colloque des Etudes Illyriennes (Tiranë, 20-23. XI. 1985) f. 123-13.

² V. Toçi, *Mbishkrime e reliev nga nekropoli i Dyrrahit*, «BUSHT», Seria Shkencat Shoqërore, 1962, 2, f. 70-136; V. Toçi, *Të dhëna mbi topografinë dhe elementin ilir të Dyrrahit në dritën e zbulimeve të reja arkeologjike*, «Konferenca e Parë e Studimeve Albanologjike, (15-21 Nëntor 1962)», Tiranë, f. 460-467; V. Toçi, *Të dhëna mbi onomastikën ilire në Dyrrah dhe në qendra të tjera të vendit tonë* «Studime Filologjike», 1969, 3, f. 169-192; V. Toçi, *Të dhëna mbi elementin ilir në Dyrrah në dritën e zbulimeve të reja arkeologjike*, «Studime Historike», 1972, 2, f. 103-144; V. Toçi, *Données sur l'élément illyrien à Durrachium à la lumière des nouveaux témoignages archéologiques*, (Communication tenue aux séances du VIIIe Congrès International des Sciences préhistoriques et protohistoriques, Belgrade, 1971), «Studia Albanica», 1972, 1, pp. 77-94; V. Toçi, *Popullsia ilire e Dyrrahut në dritën e të dhënave historiko-arkeologjike*, «Kuvendi I i Studimeve Ilire (Tiranë 15-20 shtator 1972)», vëll. 1, Tiranë, 1974, f. 377-383.

mbishkrimeve të botuara, është analizuar e komentuar gjerësisht nga studiuesi i gjuhës ilire C. De Simone³.

Mbishkrimet me emra ilirë, që po i bëjmë të njohur, sikurse ato të botuara më parë, janë zbuluar nga autori i kësaj kumtese⁴.

Emrat figurojnë të skalitur, si dhe më parë, në pjesën më të madhe, mbi shtyllëza të rrumbullakëta varri me mbishkrime greke, me ose pa mbështesë, dhe në disa stele e pllaka katërkëndëshe. Ata i vrejme gjith ashtu në tjegulla që vlenin si material ndërtimi për varret e tipit më të zakonit. Pothuaj të gjithë gurët mortorë janë prej guri gëlqerorë të bardhë. Në mbishkrimet greke, nisur nga karakteri i germave dhe nga tipologjia e materialit funerar të gjetur pranë tyre, pllakat katërkëndëshe u përkasin më tepër shekujve IV-III p.e.së re dhe shtyllëzat e varrit shekujve III-I p.e.sonë. Në mbishkrimet latine shtyllëzat e varrit i

³ C. De Simone, *Osservazioni sull'onomastica della necropoli di Durazzo*, «Beiträge zur Namenforschung», 14, 1963; po ai, *Le iscrizioni della Necropoli di Durazzo Nuove Osservazioni*, «Studia Albanica», 1975, 2, f. 95-116.

⁴ Kemi përfshirë këtu dhe disa mbishkrime të botuara më parë nga ne (nr. 10, 14, 21, 22, 25, 26, 33, 34, 36, 40, 42, 59, 60, 82. Për këto shih: V. Toçi, Të dhëna mbi elementin ilir në Dyrrah në dritën e zbulimeve të reja arkeologjike, «Studime Historike», 1972, 2, f. 105, 107, 108; Të dhëna mbi onomastikën ilire në Dyrrah dhe në qendrat e tjera të vendit tonë, «Studime Filologjike», 1969, 3, f. 173, si dhe pak mbishkrime për identifikim emrash ilirë botuar nga të tjerë. Kështu mbishkrimet nr. 95, 150. 115 zbuluar nga ne dhe botuar nga S. Anamali, *Nekropoli helenistik i Epidamnit*, «BSSH», 1, 1957, f. 54, nr. 13; f. 57; po ai, *Të dhëna mbi elementin ilir në qytetet antike Epidamn dhe Apolloni*, «BSSH», 1, 1956); mbishkrimet nr. 124, 135, zbuluar po nga ne dhe botuar nga H. Ceka, S. Anamali (*Mbishkrime të pabotueme të Shqipnisë*, «BUSHT», 1, 1961, f. 117, nr. 15; f. 12, nr. 10) mbishkrimi nr. 140 botuar nga H. Ceka, S. Anamali, po aty, f. 17, 18, nr. 16); mbishkrimet nr. 137, 141 botuar nga H. Myrto, Të dhëna mbi shtrirjen e Dyrrahut në pjesën jugperëndimore të Kënetës, «Monumentet», 1984, 2, f. 147, fig. 7; f. 146, fig. 6 dhe mbishkrimi nr. 138 botuar nga P.C. Sestieri, *Iscrizioni Latine d'Albania*, Roma 1943.

përkasin shekujve I p.e. së re I të e. sonë, stelet dhe altarët shekujve I-III.

Mbishkrimet greke, të gdhendura në shtyllëza, pllaka e stele funerare, janë zbuluar, në pjesën më të madhe, në zonën e hapur kodrinore të nekropolit ose vijnë prej saj; ato latine janë zbuluar kryesisht në zonën e gjerë fushore, që shtrihet në lindje të kodrave. Po i rendisim sipas vendgjetjes:

A – Mbishkrime greke

1) Kodrat e T. Kokomanit:

a) Shtyllëza,

1-Είταλία Πατυλκίου χαΐρεν	18-Τραυζίνα Γαίου χαΐρε
2-Λαις Αρχαγάθου χαΐρεν	19-Πρεύρατος Κλέονος χαΐρε
3-Φιντ [ας ? Διοκλ[έος	20-Πλαίος Τρίτου χαΐρε
4-Βραζώ χαΐρε	21-Μαλλίκα Επικάδου χαΐρε
5-Κλέα Κλειτορίου χαΐρε	22-Πλάτωρ Κέρδωνος χαΐρε
6-A... τ... Λαα[ύ] ~ κ[εο]ς χαΐρε	23-Κλεβέριος Λοβαίου χαΐρε
7-Τραύζος 'Επιγένης χαΐρε	24-'Ανναία Κάλσου χαΐρε
8-Εύστρατος Τρίτου χαΐρε	25-Τευταία Βρείγου χαΐρε
9-Πραύλα Οέρδιου χαΐρε	26-Τευταία Στραβαίνου χαΐρε
10-Τεμιτευτα Σειλία χαΐρε	27-Λαεΐς χαΐρε
11-'Αμένταν 'Αμέντας χαΐρε	28-'Αγάψο Κλέα Νεσίωνος χαΐρε
12-Πραύλος Περιγένης χαΐρε	29-"Αβα Σθενίωνος
13-Περιγένης Πραύλου χαΐρε	30-"Αννος 'Αντιγόνου χαΐρε
14-Τευταία Πραύλου χαΐρε	31-'Αριστήν Σκυρθάνα χαΐρε
15-Τάτα χαΐρε	32-Νάνα 'Ανεκεία χαΐρε
16-Κλεβέτα χαΐρε	33-Επίκαδος Λύκου χαΐρε
17-Μαζίμα Βάργου χαΐρε	

34-Πλατούρα Πλάτορος χαΐρε	43-Πολλία Μάαρκου χαΐρε
35-'Αντωνία Μαδήνα χαΐρε	44-Κλέα Βαντίου χαΐρε
36-Πλάτωρ Επικάδου χαΐρε	45-Οϋενδα Φαρνάκου χαΐρε
37-Λαΐδαν 'Ολομνίου χαΐρε	46-Καλλήν Καλλήνος χαΐρε
38 Φιλλυλίσ Λυσίππου χαΐρε	47-Πλατούρα χαΐρε
39-'Αβαία Μαννίκου χαΐρε	48-'Αννώ Πομπηία χαΐρε
40-Α... Πο...ος Θεύδας χαΐρε	49-"Αβα 'Αφροδισίου
41-Εϋτυχις Καρνήα Ούρβάνου χαΐρε	50-Βέρσας Τρίτου χαΐρε
42-'Επίκαδος Εύταξίας χαΐρε	51-'Αννα[ία 'Επικάδου χαΐρε

b) Pllaka

52-Κλέα	54-Κάρπου
53-Μαδήνας	

2) Kodrat e Dautes

a) Shtyllëza:

55-Τάτα Λαύδου χαΐρε	65-Στρ(ατο)νεΐκα Πλάτορος χα[ί]- (ρ)ε
56-Καλά Σωστρίωνος χα(ϊ) ρε	66-Γένθιος Δαζαΐου χαΐρε
57-Νείνα	67-'Αμμα[ί]α 'Αγ]αθ...
58-Φι... 'Εο(ρτ) [αΐου? χα(αΐρε)	68-'Αβαία (Παμ)ανία
59-Φιλώτας Λαιδία χαΐρε	69-Τ](ατατ)ία Νικαγ(θ)ρα χαΐρε
60-'Αγα(θ) ίων 'Επικάδου χαΐρε	70-Τεμώ Σωδάμου χαΐρε
61-Γενθείς Τραύζου (x) [αίρ] (ε)	71-'Αγάθε Λα] (ύ) δου χαΐρε
62-Πλατούρα χαΐρε	72-'Αμμίνα Λάωνος χαΐρε
63-Δάζιος χαΐρε	73-Ζώπυρος Φαίντας χαΐρε
64-'Αβοζίκα χαΐρε	

74-Δάξιος 'Αλεξίωνος χαῖρε	84-Δε... Φίν (τ)... χαῖρε
75-Λεύκος Φαλίου χαῖρε	85-Λαίς χαῖρε
76-Φάλα] κρος.....ος	86-Βάτων Νεστίωνος χαῖρε
77-'Αννίκα Πρ(ε)υράτου χαῖρε	87-Τρίτος Τραύζου χαῖρε
78-Φίλα Πλάτορος χαῖρε	88-('Α) βαία χ(αῖ) ρε
79-Εύκλέα Δαζίου χαῖρε	89- (Μενί) [σ]κ[α (Ζύρ)εος χαῖρε Σ?ί?
80-Τατώ 'Αμμίκα(ς)	90-Θεόκριτος Καλλήν[ος χαῖρε
81-Τάτα Χάκα	91-Φιλαινίς Νίκοτελέος χαῖρε
82-Κορέτα Πλάτορος χαῖρε	
83-Γρανία 'Αννολ... χαῖρε	

b - Pllakë e madhe

92-Δαρδάνη χαῖρε

3) Kodra e Mushketës

a) Shtyllëza

93-Πορτία Βαρναίου χαῖρε

94-Γλαύκα 'Αθηναία χαῖρε

b) Pllakë ranore:

95-'Οπωρ

4) Fusha poshtë dy bregoreve të Kodrave të Kokomanëve:

Shtyllëza

96-Μρόγος	101-Κλειτία Φίλ(ω) νος χαῖρε
97-Ούδε[τί]ων Γενθίου χαῖρε χαῖρε	102-Τάτα Πολυμήδεος χαῖρε
98-Γενθέας Ζαρρέα χαῖρε	103-'Ωραιίς Φαλακρίωνος χαῖρε
99-Κλεβέτα Φιλονίκου χαῖρε	104-'Ηρακλεδίσ Βαντίου χαῖρε
100-(Π)λάρια (?) χαῖρε	105-Π(α) τρώ 'Υβρίμου χαῖρε

106-Νικό Λαετίου χαῖρε	111-.....ς Ἐπικ] (ά) δου χαῖρ]
107-Θερσίαν Δαζέου χαῖρε	(ε)
108-Ἄνναία Μενεστράτου χαῖρε	112-Μα[μ]ίνα Πω[μ]ετείνα χαῖρε
109-Βαδύλα Γοργήνος χαῖρε	113-Ἐννεάτωρ Ἄριστήνος
110-Κοία Ζήθου χαῖρε	χαῖρε

5) Fusha pranë ish-Kënetës:

a) Stele:

114-Φιλόστρατος Πιθάκου	115-Λευκί Κατί Σώπατρε χαῖρε Νικάς Κατία χαῖρε
-------------------------	---

b) Pllakë:

116-Πρεύματο(ς) Κλέο(ν) [ος

6) Në pika të ndryshme të qytetit:

Shtyllëza:

117-Λαήν Ἐορταίου χαῖρε	121-Σύρα Φρονίκα χαῖρε
118-Π (λ)άτ... Φαλακρίωνος χαῖρε	122-Γλαυκί (α) Γ(ε)ν[θίου? χαῖρε
119-... Φαλα] (κρ)ίωνος (χαῖρε)	123-Πλατούρα χαῖρε
120-Αύ(δά) [τα Ἄρι(σ)... χαῖρε)	

B - Mbishkrime latine:

1) Në pika të ndryshme të qytetit:

a) Shtyllëza varri:

124 - St(atia) Labia/Secunda/ Avi f(ilia) et si(bi) / suis

125 - Titi(a) T(iti) f(ilia) Su(r)ia /hi(c) sita est.

126- Bennia G(ai) [fi] lia /hic sita est.

b) Pllakë varri

127 - D(iis) M(anibus)/Sex (tio) Suaetio/Sex (ti)/ l(iberti) Primitivo Auri f(ilio) q(uae) v(ixit) a (nnos) XXVII/ Vibia Placentina uxor.

c) Stele varri:

128 -- I[ulia] Livi(a) L(uci) // (iberta) Stati/heic sita est

129 -- Provincia utri f(ilia) hic sita vixit annos / XXVIII

130- L(ucius) Calius L(uci) l(ibertus) Laetus/hic situs est.

131 --- L(ucius) Domitius Sarcinator Titia Nicario coniun/(c) Domiti Sarcinatoris have

132 - Q(uintus) Seius G(ai) f(ilius) Aem [ilia tribu]

133 -- Fla] vio L (uci) f(ilio) Fal (io) et Eratoni Salvia L(uci) l(iberta) Fausta/d(e) s(uo) f(aciundum) c(uravit).

134 – L(ucio) Titio Pruto/ Tit(ia) Marcania/ Hypocrisi viva / p(osuit).

135 - Philete L(uci) / Titi Bessi / servae

136 -- D(iis) M(anibus) S(acrum)/ Ma(m) iniae / Faustillae/ q(uae) v(ixit) a (nnos) XXV / Vintius Felix / uxori karissim [ae d) Attarë varri:

d) Allar varri

137 - ... Marci) Fortus (?) Plado] menus / S(entius) Perpetus / he] (r) rhcdris / suis /d (onum) p (osuit)

138 -- D(is) M(anibus) S(acrum) / Pal] ampa [s / Bennius / Euh] odus s(ibi) / poste] iisq[ue sui [s / posuerunt.

139 – Belliciano / Eminentis / I(uci) T(iti) S] urilla (e)? / (Dassaraetis (?)/ parentib (us) viva vivis posuit.

140 - D(is) M(anibus) S(acrum) / (M) u(h) atia(?) / Cla] udia /mariti/ et Laeci Cor/ n] elliae m[a/t]ri dulcissi [m(ae) / (b) enemere / nt] i posuit q(uae) vixit) a (nnos)...

141 - Marco) Terentio / Syro / Padia Prima / viva fecit / h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equetur).

C) Vula në tjegulla

(me parashtesën érti para emrit në rasë gjinore)

1.Kodrat e Dautes

142—'Εορταίου

145—'Εορ (τ) [αίου

143-K] (υρβ) άσου

146—'Εορ (τ) [αίου

144-Βοϊκήνος

2. Kuota 59 m (pranë Depos së ujit)

147-Σκυρθάνα

149-Νεσσ(ύλ) [ου

148-Νεσσύλου

3. Kodra e Mushketës (në jug të kuotës 98 m):

150-Κερκίνου 'Εμβολίμου

4. Zona fushore (në ish-Kënetën)

151—(N) [εσσύλου

153-N εσ [σύλου

152-N(εσ) [σύλου

Shqyrtimi i mbishkrimeve të mësipërme, evidentimi i emrave ilirë që ato mbajnë, krahasimi i këtyre me ata të zbuluar më parë në Dyrrah e qendra të tjera të lashta të vendit tonë dhe me ata të viseve të tjera ilire, na japin mundësinë të nxjerrim të dhëna të rëndësishme arkeologjike, historike e gjuhësore.

Shumë nga emrat që po paraqesim dalin për herë të parë nga mbishkrimet e nekropolit të qytetit dhe nuk dëshmojnë, ashtu siç janë dhe në të njëjtën gjini, në qendra të tjera të vendit tonë dhe në vise të tjera ilire. Ata nuk figurojnë në veprat e H. Krahes, A. Mayerit dhe I. I. Roussut.²⁷⁸ Emrat janë: 'Αβαία, 'Αβοζικά, 'Αμέντα, 'Αμένταν, 'Αμμαία, 'Αμμικά, 'Αννικά, 'Αννώ, 'Αννολ..., Avus, Βαδύλα, Βάντιος, Βάργιος, Bennia, Βέρσας, Βοϊκήν, Βραζώ, Βρείγος, Δάξεος, 'Εννεάτωρ, Φαίντας, Φάλιος, Falius, Φάρνακος, Φιλαίνις, Φιλλολίς, Φέντας, Γλαύκα, Χάκας, Καλά, Κάλαος, Κλέα, Κλεβέριος, Κλεβέτα, Κλειτία, Κορέτα, Κύρβασος, Λααύκης, Labia, Λαείς, Laecus. Λαέτιος, Laetus, Λαϊδαν, Λαιδίας, Λαύδος, Λοβαίος, Μαδήνας, Μαλλικά, Μαμίνα, Maminia, Μάννικος, Μρόγος, Νεσίων, Νέσσυλος, Νεστίων, Nutrius, Οέρδιος, Ολόμμνιος, "Όπωρ, Ούδετίων, Ούρβανός, Πατρώ, Πατύλκιος, Πλαρία, Πραύλα, Σκυρθάνας, Syrus, Ταταία, Τατώ, Τομιτεύτα, Τεμώ, Τευταία, Τραυζίνα, Τραύζος, Θεύδα, Ζαρρέας, Ζήθος, Ζύρης.

²⁷⁸ H. Krahe, *Die alten Balkan illyrischen geographischen Namen*, Heidelberg, 1925; *Lexikon altillyrischer Personennamen*, Heidelberg 1929; *Die Sprache der Illyrier, I, Die Quellen*. Wiessbaden, 1955, II, *Die messapischen Inschriften*; C. De Simone. *Die messapischen Personennamen* J. Untermann, 1964; A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, I, Einleitung, Wörterbuch der illyrischer Sprachreste. 1959, II, Etymologisches Wörterbuch des Illyrischen, Grammatik der illyrischen Sprache. 1959, Wien: I. I. Russu, *Illirii, Storiia-Limba, si Onomastica-Romanizaera*, Bucuresti 1969.

Disa emra dalin për herë të parë në qytet, por janë njohur dhe në qendra të tjera të vendit tonë. Këta janë: "Αβα, 'Εορταίος, Φαλακρίων, Γενθείς, Καλλήν, Κερκίνος, Νάνα, Πλαίος.

Mjaft emra nuk njihen në vendin tonë, por dëshmohen në viset e tjera. Emrat janë: 'Ανναία, "Ανος, Αύδατα, Βαρναίος, Bennius, Bessus, Δαρδανός, Dassaretus, Δαζαίος, Δάζιος, Φίλα, Γενθέας, Καρνήας, Κάρπος, Κατίας, Κοία, Λαίς, Λεύκος, Μαδήνα, Μuhatia, Νείνα. Ούενδα, Πίθακος, Pladomenus, Πλατούρα, Πολλία, Πωμετείνας, Σειλίας, Seius. Sextus, Σώδαμος, Staius, Sura, Surilla, Σύρα, Titia, Titius, Titus, Ύβριμος.

Disa emra, së fundi, janë të njohur si në Dyrrah e qendra të tjera të vendit ashtu dhe në viset e tjera ilire. Këta janë: 'Επίκαδος, Φάλακρος, Γένθιος, Γλαυκίας, Κλέας, Βάτων, Πλάτωρ, Πρευράτος, Τάτα, Τοίτος.

Të gjithë emrat e mësipërm ilirë, bashkë me ata të zbuluar më parë në mbishkrimet e nekropolit të lashtë, përbëjnë një pasurim të ndjeshëm. Në Durrës, nga mbishkrimet e nekropolit, janë zbuluar prej vitit 1950 deri në vitin 1982 afër treqind emra ilirë, që përbëjnë si numër rreth një të tetën e krejt fondit onomastik ilir.²⁷⁹ Në këtë kompleks monumental epigrafik onomastik ilir Dyrrahu vihet tani për tani, në krye të çdo qendre të banuar ilire sado të njohur. Duke u shtuar emrave të Dyrrahut edhe emrat e tjerë ilirë të zbuluara në qendrat e lashta të vendit tonë (rreth dyqind emra) onomastika ilire e Shqipërisë përbën pothuaj një të pestën e fondit të përgjithshëm onomastik ilir. Kjo dendësi

²⁷⁹ Krahasimi është bërë duke u mbështetur në repertorin ilir të botuar në vitin 1969 nga I. I. Russu në «Ilirii».

emrash është shumë kuptimplote, po të marrim parasysh hapësirën e kufizuar tokësore të vendit tonë.

Dendësia onomastike ilire në Durrës e ka arsyen e vet historike.

Dyrrahu ishte skela më e madhe e bregdetit lindor të Adriatikut dhe një nyje shumë e rëndësishme strategjike dhe komunikacioni. Këtej kalonte rruga e njohur «Egnatia», që lidhte Perëndimin me Lindjen. Qyteti lindi dhe u zhvillua në territorin e banuar nga fisi ilir i taulantëve, në Ilirinë e Jugut, të cilësuar nga Plini (NH III, 144) e Pompon Mela (II, 55) «Illyrii proprie dicti».

Zhvillimi i vullshëm ekonomik i qytetit solli si rrjedhojë ardhjen në qytet, herë pas here, të banorëve të tjerë, në fillim nga zonat më të afërta ilire, më pas nga viset më të largëta, nga lindja, veriu, jugu dhe nga brigjet e Italisë së Jugut, ku banonin dessapët, daunët e peucetët. Anasjelltas nga qyteti e rrethinat e tij u shpërngulën edhe banorë për në drejtimet e përmendura. Është kjo arsyeja që onomastika ilire e Dyrrahut, si ajo e tërë vendit tonë, lidhet edhe me onomastikën ilire të Maqedonisë, Dardanisë, Dalmacisë, Greqisë dhe Italisë së Jugut. Natyrisht në Dyrrah, si port i dëgjuar e me gjallëri të theksuar, nuk kanë munguar dhe banorë të largët nga Venetia, Panonia, Thrakia, Azia e Vogël. Persia, Siria, Palestina, Egjipti etj. siç del nga shqyrtimi i krejt fondit onomastik të qytetit. Këta banorë, si vendës ashtu dhe të huaj, u bënë të njohur pavarësisht nga shkalla e tyre shoqërore, për arsye se qyteti, falë marrëdhënieve të dendura tregtare dhe fuqisë së tij ekonomike, kishte një zejtarë shumë të zhvilluar dhe ishte aq i begatë sa jo vetëm të pasurit e njerëzit e thjeshtë, por nganjëherë edhe skllëverit ishin në gjendje të ngrinin si kujtim për veten ose për të afërmit e tyre ndonjë shtyllëz ose pllakë varri

me mbishkrim, çka ndodhte shumë rrallë ose aspak në viset e brendshme ilire

Duke u nisur nga thjeshtësia e epitafeve, emrat e evidentuar ilirë i përkisnin përgjithësisht personave të zakonshëm, por disa prej tyre si: Βοϊκὴν, Ἑορταῖος, Καλλήν, Κάλλων, Κερκῖνος, Κύρβαρσος, Νέσσουλος, Σκυρθάνας, i gjejmë dhe si emra pritanësh ose nëpunësish të caktuar për prodhimin qeramik në vula tjegullash, krahas emrave grekë ose të ndonjë kombësie tjetër: Ἀγ(α)[θίων, Ἀγα]θοκλής, Ἀγ(α)[ς, Ἀγ]κμα(ν) [ίδας, Ἀ(ρίσ)τα[νδρος, Ἀ(ρίσ)τα [ρχος, Ἀριστήν (19 herë), Αριστόδαμος (3 herë), Ἀρ]ιστο (μέ) [νης, Δαμά[γης, Δρό]μων, Ἐξάκεστος, Εὔαινος (6 herë), Ζώπηρος, Θερσίας, Θερσος, Κλεάνωρ (3 herë), Κό]μων, , Λ]αήν, Λεοντ [ίσκος, Λυκίς[κος, Με]νεκράτης, Νεικόστρατος (3 herë), Νέστωρ, Νικάωρ (20 herë), Νικήν (3 herë), Νίκυλλος, Ολυμπιό[δωρος. Ὀλύμπιχος, (2 herë), Πατερήν (2 herë), Πισ[τόξενος, Πο]λλίων, Πολυμήδης (20 herë). Σατυρήν, Σωστρίων (4 herë), Σωτίων (3 herë) Φανίσκος, Φίλιππος (4 herë), Φιλόδομος (3 herë), Φίλο (ς), Φιλώτας (6 herë) Χαροπίνος (4 herë), Π]ύρβας, Γαίος. Emra nëpunësish: Ἀπελλαῖος (2 herë), Ἐμβόλιμος, Πάναμος (6 herë).

Këta emra përkojnë me ata të pritanëve në monedhat e qytetit-shtet dhe do menduar se mjaft prej tyre u përkasin personave me origjinë ilire. Këta pritanë, përveç drejtimit politik, interesoheshin edhe për problemet ekonomike e financiare dhe prania e emrit të tyre njëkohësisht në monedha e vula në tjegulla tregon për një organizim të qendëruar të prodhimit e të marrëdhënieve ekonomike. Duke u nisur nga kjo, emrat në vula ndihmoinë për evidentimin e emrave të tjerë pritanësh e monetarësh të Dyrrahut në monedha, që nuk janë dokumentuar ashtu siç ndihmoinë këta të fundit për njohjen e emrave të rinj të

pritanëve në vulat e tjegullave. Do të kemi pra një rritje të fondit të emrave në këtë drejtim dhe njohuri më të gjera për fuqinë ekonomike e politike të qytetit. Nga ana tjetër, emrat ilirë në Dyrrah, në gjirin e krejt antroponimisë, na ndihmojnë të njohim përkatësinë etnike të banorëve të qytetit. Lidhur me këtë, shumë epitafe mbajnë vetëm emra ilirë, të tjerë ilirë e grekë ose ilirë e italikë a të një kombësie tjetër. Duke qenë se grekët dhe romakët ishin konservatorë në mbajtjen e emrave, del se shumica e popullsisë në Dyrrah, përbëhej, ashtu siç e kemi thënë dhe herë tjetër, nga elementi ilir²⁸⁰. Për më tepër, shumë nga epitafet me emra krejt grekë a romakë, të gjetura pranë atyre me emra ilirë, falë ndikimit të huaj, duket se i përkisnin ilirëve të greqizuar ose të romanizuar në emër. Helenët ishin të prirur t'i greqizonin emrat vendës. Po kujtojmë për shembull emrat Βάλιος, Βάλακρος, Βαλακρίων, që u gregizuan përkatësisht Φάλιος, Φάλακρος, Φαλακρίων.²⁸¹ Pra elementi ilir ishte përbërësi kryesor i popullsisë në Dyrrah ashtu si dhe në qendra të tjera të banuara të vendit.

²⁸⁰) V. Toçi, *Mbishkrime e relieve nga nekropoli i Dyrrahut*, «BUSHT», 1962, 2, f. 129.

²⁸¹ Shih për këtë H. Krahe, *Die Sprache der Illyrier*, I, f. 53.

TREGUESI I EMRAVE VETJAKE

Nga mbishkrimet greke:

"Αβα	f	Nr 29, 49	Γενθέας	m	98
'Αβαία	f	39, 68, 88	Γενθείς	f	61
'Αβοζικά	f	64	Γένθιος	m	66, 97, 122
'Αγαθίων	m	60	Γλαύκα	f	94
"Αγαθος	m	71	Γλαυκία	f	122
"Αγαπος	m	28	Γοργήν	m	109
"Αθηναίας	m	94	Γρανία	f	83
'Αλεξίων	m	74	Δαζαίος	m	66
'Αμέντα	m	11	Δάζεος	m	107
'Αμένταν	f	11	Δάζιος	m	63, 74, 79
'Αμμαία	f	67	Δαρδανός	m	92
'Αμμίκα	f	80	Διοκλής	m	3
'Αμμίνα	f	72	Είταλία	f	1
'Ανεκείας	m	32	Έννεατωρ	m	113
'Ανναία	f	24, 51, 108	Έφορταίος	m	58
'Αννίκα	f	77	Έπιγένης	m	7
'Αννολ...		83	Έπίκαδος	m	21, 33, 36, 43
"Αννος	m	30			51, 60, 111
'Ανώ	f	48	Εύκλέα	f	79
'Αντίγονος	m	30	Εύστρατος	m	8
'Αντωνία	f	35	Εύταξία	f	42
'Αριστής	m	31, 113	Εύτυγης	m, f	41
'Αρχάγαθος	m	2	Ζαρρέας	m	98
Αυδάτα	f	120	Ζήθος	m	110
'Αφροδίσιος	m	49	Ζύρης	m	89
Βαδύλα	f	109	Ζώπυρος	m	73
Βάντιος	m	44, 104	Ήρακλεδίδς	f	104
Βάργος	m	17	Θεόκριτος	m	90
Βαρναίος	m	93	Θερσίαν	m	107
Βάτων	m	86	θεύδα	f	40
Βέρσας	m	50	Καλά	f	56
Βοϊκήν	m	144	Καλλήν	m	46, 46,90
Βραζώ	f	4	Κάλσος	m	24
Βρείγος	m	25	Καρνέας	m	41
Γαίος	m	18	Κάρπος	m	54

Vangjel Toçi

Κατίας	m	115, 115	Πατρώ	f	105
Κέρδων	m	22	Πατύλκιος	m	1
Κερκίνος	m	150	Περιγνήης	m	12, 13
Κλέα	f	5, 44, 52	Πίθακος	m	114
Κλέας	m	28	Πλαίος	m	20
Κλεβέριος	m	23	Πλαρία	f	100
Κλεβέτα	f	11, 16, 99	Πλατ...		118
Κλειτία.	f	101	Πλατούρα	f	34, 47, 62, 123
Κλειτόριος	m	5	Πλάτωρ	m	22, 34, 36, 65, 78
Κλέον	m	19, 116	Πολλία	f	43
Κοία	f	110	Πολυμήδης	m	102
Κορέτα	f	82	Πομπηίας	m	48
Κύρβασος	m	143	Πορτία	f	93
Λααύκης	m	6	Πραύλα	f	9
Λαείς	m, f	27	Πραύλος	m	12, 13, 14
Λαέτιος	m	106	Πρέυματος	m	19, 77, 116
Λαίην	m	117	Πωμετείνας	m	112
Λαιῖδαν	m	37	Σειλίας	m	10
Λαιδίας	m	59	Σθενίων	m	29
Λαίς	m, f	2, 85	Σκυρθάνας	m	31, 147
Λαύδος	m	55, 71	Στράβανος	m	26
Λάων	m	72	Στρατονείκα	f	65
Λεύκιος	m	115	Σύρα	f	121
Λεύκος	m	75	Σώδαμος	m	70
Λοβαίος	m	23	Σώπατρος	m	115
Λύκος	m	33	Σωστρίων	m	56
Λύσιππος	m	38	Τάτα	f	15, 55, 81, 102
Μάαρκος	m	43	Τατατία	f	69
Μαδήνα	f	53	Τατώ	f	80
Μαδήνας	m	35	Τεμιτευτα	f	10
Μαλλίκα	f	21	Τεμώ	f	70
Μαμίνα	f	112	Τευταία	f	14, 25, 26
Μάννικος	m	39	Τραυζίνα	f	18
Μαζίμα	f	17	Τραύζος	m	7, 61, 87
Μενέστρατος	m	108	Τρίτος	m	8, 20, 50,87
Μενίσκα	f	89			

Kërkime arkeologjike

Μρόγος	m	96	"Υβριμος	m	105
Νάνα	f	32	Φαίντα	f	73
Νείνα	f	57	Φαλακρίων	m	103,113,119
Νεσίον	m	28	Φάλακρος	m	76
Νέσσυλος	m	148, 149, 151, 152, 153	Φάλιος	m	75
Νεστίων	m	86	Φάρνακος	m	45
Νικαγόρας	m	69	Φύλα	f	78
Νικάς	m	115	Φιλανίς	f	91
Νικότλης	m	1	Φιλλυλίζ	f, m	38
Νικότλης	m	1	Φιλόνικος	m	99
Νικό	f	106	Φιλόστρατος	m	114
Οέρδιος	m	9	Φύλων	m	101
“Ολόμνιος	m	37	Φιντ...		84
"Όπωρ	m	95	Φιλότας	m	59
Ουδετίων	m	97	Φιντ[ας?	m	3
Οδενδα	f	45	Φρονίκα	f	121
Ουρβανός	m	41	Χάκας	m	81
Παμανίας	m	68	Ώρατις	f	103

Nga mbishkrimet latine: Aurus

Aurus	m	Nr. 127	Bellicianus	m	139
Avus	m	124	Bennia	f	126
Bessus	m	135	Bennius	m	138
Caelius	m	130	Padia	f	141
Claudia	f	140	Palampas	m	138
Cornellia	m	139	Perpetus	m	137
Dassaretus		140	Phileta	f	135
Domitius	m	131, 131	Placentina	f	127
Eminens	m	139	Pladomenus	m	137
Euhodus	m	138	Prima	f	141
Falius	m	133	Primitivus	m	127
Fausta	f	133	Provincia	f	129
Faustilla	f	136	Prutus	m	134
Felix	m	136	Q(uintus)	m	132
Flavius	m	133	Salvia	f	133
Fortus	m	137	Sarcinator	m	131, 131

Vangjel Toçi

G(aius)	m	126, 132	Secunda	f	124
Hypocrisus	m	134	Seius	m	132
Iulia	f	128	S(entius)	m	137
Labia	f	124	Sex (tius)	m	127
Laecus	m	140	Sex(tus)	m	127
Laetus	m	130	St(atia)	f	124
Livia	f	128	Statius	m	128
L(ucius)	m	128	Suaetius	m	127
		130, 130, 131, 133	Suraia	f	125
		133, 134, 135	Surilla	f	139
		139.	Syrus	m	141
			Terentius	m	141
Maminia	f	136	Titia	f	125,131
Marcania	f	134			134
M(arcus)	m	137, 141	Titius	m	134, 135
Muhatia	f	140	T(itus)	m	125, 139
Nicarias	m	131	Vibia	f	127
Nutrius	m	129	Vintius	m	136

EMRA VETJAKE ILIRË

"Αβα	f	Nr. 29, 49	Βρείγος	m	25
"Αβαία	f	39, 68, 88	Δαρδανός	m	92
'Αβοζικά	f	64	Dassaretus	m	139
"Αμέντα	f	11	Δαζαίος	m	66
"Αμένταν	m	11	Δαξεος	m	107
			Δάζιος	m	63,7 4, 79
"Αμμαία	f	67	'Εννεάτωρ	m	113
"Αμμίκα	f	80	'Εορταίος	m	58
"Αμμίνα	f	72	"Επίκαδος	m	21, 33,36,42
"Ανναία	f	24, 51, 108			51, 60, 111
"Αννίκα	f	77			
"Αννολ...		83	Φαίντα	f	73
"Αννος	m	30	Φαλακρίων	m	103,118,1
'Αννώ	f	48	Φάλακρος	m	76
Αυδάτα	f	120	Φάλιος	m	75

Κέρκιμε αρεολογιε

Βαδουλα	f	109	Falius	m	133
Βάντιος	m	44, 104	Φάρνακος	m	45
Βάργος	m	17	Φίλα	f	78
Βάτων	m	86	Φιλανίς	f	91
Bennia	f	126	Φιλλυλίς	f ose m	38
Bennius	m	138	Φίντ...		84
Βέρσας	m	50	Φίντ[ας ?	m	3
Bessus	m	135			
Βοϊκίην	m	144	Γενθέας	m	98
Βραζώ	f	4	Γενθείς	f	61
Γένθιος	m	66, 97, 122	Ουδετίων		97
Γλαύκα	f	94	Ούνεδα	f	45
Γλανκία	f	122	Ούρβανός	m	41
Χάκας	m	81	Πατρώ	f	105
Καλά	f	56	Πατόλκιος	m	1
Καλλίην	m	46, 46, 90	Πιθακος	m	114
Κάλσος	m	24	Pladomenus	m	137
Καρνέας	m	41	Πλαίος	m	20
Κάρπος	m	54	Πλαρία	f	100
Κατίας	m	115, 115	Πλατ...		118
Κερκίνος	m	150	Πλατούρα	f	34,47,52,123
Κλέα	f	5, 44, 52	Πλάτωρ	m	22, 34, 36, 65
Κλέας	m	28			78
Κλεβέριος	m	23	Πολλία	f	43
Κλεβέτα	f	11, 16, 99	Πομετείνας	m	112
Κλειτία	f	101	Πραύλα	f	9
Κοία	f	110	Πραύλος	m	12,13,14
Κορέτα	f	82	Πρεύρατος	m	19,77,116
Κύρβασος	m	143	Σειλιάς	m	10
Λααύκης	m	6	Seius	m	132
Laecus	m	140	Sex(tius)	m	127
Λαείς	f ose m	27	Sex(tus)	m	127
Λαέτιος	m	106	Σκυρθάνας	m	31, 147
Lactus	m	130	Σώδαμος	m	70
Λαΐδαν	m	37	St(atia)	f	124
Λαιδίας	m	59	Staius	m	128

Vangjel Toçi

Λαίς	m	2, 85	Στράβανος	m	26
Λαύδος	m	55, 71	Suraia	f	125
Λεύκος	m	75	Surilla	f	139
Λοβαίος	m	23	Σύρα	f	121
Μαδήνα	f	53	Syrus	m	141
Μαδήνας	m	35	Τάτα	f	15,55,81,103
Μαλλίκα	f	21	Τατατία	f	69
Μαμίνα	f	112	Τατώ	f	80
Maminia	f	136	Τεμιτεύτο	f	10
Μάννικος	m	39	Τεμώ	f	70
Μρόγος	m	96	Τευταία	f	14,25,26
Muhatia	f	140	Titia	f	125, 131,134
Νάνα	f	32	Titius	m	134, 135
Νείνα	f	57	T(itus)	m	125, 139
Νεσίον	m	28	Τραυζίνα	f	18
Νέσσυλος	m	148, 149, 151 152, 153	Τραύζος	m	7, 61, 87
Νεστίον	m	86	Τρίτος	f	40
Nutrius	m	129	Θεόδα	m	8, 20,50,87
Οέρδιος	m	9	Υβριμος	m	105
Όλόμμιος	m	37	Ζαρρέας	m	98
Όπωρ	m	95	Ζήθος	m	110
			Ζύρης	m	39

Résumé

**DONNÉES RÉCENTES SUR L'ONOMASTIQUE
ILLYRIENNE A DURRACHIUM**

La grande nécropole de Durrachium, grâce à l'important matériel funéraire et de construction qu'elle comporte, ne cesse de jeter une lumière nouvelle sur l'ancienne ville et ses habitants. Les inscriptions des pierres tombales, d'une grande valeur sur le plan de l'onomastique historique, nous permettent de mieux connaître la composition ethnique de la population et notamment celle de l'élément illyrien.

La parution en groupes des inscriptions publiées auparavant a retenu l'attention et suscité l'intérêt non seulement de nos hommes d'étude, mais aussi de nombreux auteurs étrangers. Il convient de citer à ce propos surtout Carlo De Simone, scientifique connu de la langue illyrienne, qui, partant des inscriptions déjà publiées, a analysé et interprété à fond surtout l'onomastique de la nécropole de Durrachium.

Les nouvelles inscriptions portant des noms illyriens, ainsi que celles de la même nature publiées auparavant, ont été mises au jour par l'auteur de cette communication ou par les travailleurs du Musée archéologique sous sa direction et grâce à ses bons soins.

Les noms illyriens sont gravés comme toujours, et dans la majeure partie des cas, sur des colonnettes rondes de tombes portant des inscriptions en langue grecque ainsi que sur des stèles et des plaques quadrangulaires. Ces noms on les retrouve aussi

sur des tuiles utilisées comme matériau de construction dans les tombes les plus ordinaires.

Toutes les pierres tombales sont presque d'origine calcaire et de couleur blanche.

Pour ce qui est des inscriptions en langue grecque, partant du caractère des lettres et de la typologie du matériel funéraire trouvé à leur proximité, les plaques quadrangulaires appartiennent plutôt aux IVe-IIIe siècles av.n.è. et les colonnettes des tombes aux IIIe-Ier siècles av.n. è.

En ce qui concerne les incipitions en latin, les colonnettes datent d'une période allant du Ier siècle av.n. è. jusqu'au Ier siècle de notre ère, les stèles et les autels appartiennent aux Ier-IIIe siècle.

Les inscriptions en grec gravées sur des colonnettes des plaques et des stèles funéraires, ont été mises au jour surtout dans la zone ouverte de collines où se situe la nécropole ou proviennent de celle-ci. Quant aux inscriptions latines, elles ont été principalement découvertes dans la vaste zone plate, qui s'étend à l'est des collines.

L'étude des inscriptions, l'identification des noms mis au jour précédemment à Durrachium et dans d'autres agglomérations antiques du pays avec deux découvertes dans les autres régions illyriennes, nous offrent des données intéressantes d'ordre archéologique, historique et linguistique.

Plusieurs de ces noms apparaissent pour la première fois dans les inscriptions de cette nécropole et ne donnent pas matière à discussion, du fait qu'on les retrouve du même genre dans d'autres centres de notre pays et dans d'autres régions illyriennes. Ils ne figurent pas dans les ouvrages de H. Krahe, d'A. Mayer et de I.L.

Ressu. Il s'agit des noms suivants: "Αβαία, 'Αβοζίκα, "Αμέντα, "Αμένταν, 'Αμμαία, 'Αμμικά, 'Αννίκα, 'Αννώ, 'Αννολ..., Avus, Βαδύλα, Βάντιος, Βάργιος, Bennia, Βέρσας, Βοϊκίν, Βραζώ, Βρέιγος, Δάζεος, Έννεάτωρ, Φαίντας, Φάλιος, Falius, Φάρνακος, Φιλαινίς, Φιλλολίς, Φέντας, Γλαύκα, Χάκας, Καλά, Κάλαος, Κλέα, Κλεβέριος, Κλεβέτα, Κλειτία, Κορέτα, Κύρβασος, Λασούκης, Labia, Λαείς, Laecus, Λαέτιος, Laetus, Λαΐδαν, Λαιδίας, Λαύδος, Λοβαίος, Μαδήνας, Μαλλίκα, Μαμίνα, Maminia, Μάννικος, Μρόγος, Νεσίων, Νέσσυλος, Νεστίων, Nutrius, Οέρδιος, Ολόμμιος, "Οπωρ, Ούδετίων, Ουρβανός, Πατρώ, Πατύλκιος, Πλαρία, Πραύλα, Σκυρθάνας, Syrus, Ταταία, Τατώ, Τομιτεύτα, Τεμώ, Τευταία, Τραυζίνα, Τραύζος, Θεύδα, Ζαρρέας, Ζήθος, Ζύρης.

Certains de ces noms sont nouveaux pour Durrachium, mais on les connaît dans d'autres sites de notre pays. Il s'agit précisément des noms suivants : "Αβα, Εορταίος, Φαλακρίων, Γενθείς, Καλλήν, Κερκίνος, Νάνα, Πλαίος.

Plusieurs de ces noms ne sont pas connus chez nous, mais on a des témoignages sur leur existence dans d'autres régions, comme c'est le cas des noms suivants: *Ανναία, "Αννος, Αύδατα, Βαρναίος, Bennius, Bessus, Δαρδανός, Dassaretus, Δαζαίος, Δάζιος, Φίλα, Γενθέας, Καρνήας, Κάρπος, Κατίας, Κοία, Λαίς, Λεύκος, Μαδήνα, Muhatia, Νείνα, Ούενδα, Πίθακος, Pladomenus, Πλατούρα, Πολλία, Πωμετεινας, Σειλίας, Seius, Sextus, Σώδαμος, Stadius, Sura, Surrilla, Σύρα, Titia, Titius, Titus, "Υβριμος.

Enfin, il y a des noms qui sont connus à Durrachium, dans d'autres sites du pays ainsi que dans d'autres régions illyriennes. Il s'agit des noms suivants:

"Επίκαδος, Φάλακρος, Γένθιος, Γλαυκίας, Κλέας, Βάτων, Πλάτωρ, Πρεράτος, Τάτα, Τρίτος.

L'ensemble des noms illyriens mentionnés plus haut, de même que ceux découverts auparavant sur les inscriptions de l'ancienne nécropole, ont sensiblement enrichi le fonds onomastique de la ville de Durrës. En effet, partant des inscriptions de cette nécropole, on a découvert de 1950 à 1982 quelque trois cents noms illyriens, soit presque 1/8 du total du fonds de l'onomastique illyrienne. Grâce à ce complexe monumental épigraphique relatif à l'onomastique illyrienne, Durrachium occupe pour le moment la première place parmi les agglomérations urbaines illyriennes. Si l'on ajoute aux noms trouvés à Durrachium les autres noms illyriens (environ deux cents) identifiés dans les anciennes agglomérations du pays, l'onomastique illyrienne mise au jour en Albanie constitue environ 1/5 du fonds de l'onomastique illyrienne en général. Cette fréquence de noms illyriens est très significative si l'on a en vue l'extension territoriale limitée de notre pays.

Des raisons d'ordre historique expliquent la concentration de l'onomastique illyrienne à Durres. Celle-ci représentait à l'époque le plus grand port de la côte est de l'Adriatique et l'un des noeuds les plus importants stratégiques et de communication de la zone. Le territoire de Durrës était parcouru par la fameuse voie «Egnatia», qui reliait l'Occident à l'Orient et vice-versa. La ville est née et s'est développée sur le territoire habité par l'ancienne tribu illyrienne des Taulantins dans l'Illyrie du Sud, que Pline (NH III, 144) et Pomponé Mela (IL, 55) qualifient «Illyrii proprie dicti».

L'impétueux essor économique de la ville entraîna de temps en temps l'afflux d'autres habitants provenant d'abord des zones

voisines illyriennes puis de contrées plus lointaines de l'est, du sud et du littoral de l'Italie méridionale, où habitaient les Messapiens, les Daunes, et les Péucètes.

En même temps on relève le déplacement des habitants de la ville de Durrachium et de ses environs vers les régions susmentionnées. C'est la raison pour laquelle l'onomastique illyrienne de Durrachium, comme celle de tout notre pays, se rattache à l'onomastique illyrienne de la Macédoine, de la Dardanie, de la Dalmatie, de la Grèce et de l'Italie méridionale. Etant un port connu et caractérisé par une vitalité accentuée, il est naturel qu'à Durrachium soient venus des habitants de pays lointains comme Venise, la Pannonie, la Thrace, l'Asie mineure, la Perse, la Syrie, la Palestine, l'Égypte, etc., comme cela ressort de l'examen du fonds onomastique général de la ville. Ces habitants, aussi bien les natifs que les étrangers, se firent un nom indépendamment de leur rang social en raison du fait que la ville, grâce à l'intense trafic commercial et à sa puissance économique, possédait un artisanat très développé et avait atteint un niveau de prospérité si élevé que non seulement les couches aisées et les simples gens, mais parfois même les esclaves étaient en mesure d'ériger des colonnettes ou des plaques tombales portant une inscription pour perpétuer leur mémoire ou celle de leurs parents, ce qui se produisait très rarement ou pas du tout dans les régions intérieures de l'Illyrie.

Vu la simplicité des épitaphes, les noms identifiés comme illyriens appartenaient en général à des gens simples, mais quelques-uns d'entre eux comme: Βοϊκίην, Ἑορταίος, Καλλίην, Κάλλων, Κερίκνος, Κύρβασος, Νέσσυλος, Σκυρθάνας, exerçaient la fonction de prytanes ou d'employés préposés à la production de la céramique, comme cela ressort de leurs noms sur le timbre des

tuiles parallèlement aux noms grecs ou d'une autre nationalité: 'Αγ(α) [θίων, 'Αγα]θοκίης, Α(ρίσ)[ς, 'Αλ]κμα (υ[ίδας), 'Α (ρίσ) τα[νδρος, 'Α (ρίσ) τα[ρχος, 'Αριστήν (19 fois), "Αριστόδαμος (3 fois), 'Αρ]ιστο(μέ) [νης, Δαμά[γης, Δρό]μων, 'Εξάκεστος, Εϋανος, (6 fois), Ζώπηρος, Θερσίας, Θέρσος, Κλεάνωρ (3 fois), Κό]μων, Λ]αήν, Λεντ]ίκος, Λυκίς[κος, Με]νεκράτης, Νεικόστρατος (3 fois), Νέστωρ, Νικάνωρ (20 fois), Νυκίη (3 fois), Νίκυλλος, Ολυμπιο[δωρος, 'Ολύμπιχος (2 fois), Πατερήν (2 fois) Πισ]τόξενος, Πο]λλίων, Πολυμήδης (20 fois), Σατυρήν, Σωστρίων (4 fois), Σωτίων (3 fois), Φανίσκος, Φίλιππος (4 fois), Φιλόδαμος (3 fois), Φίλο (ς), Φιλώτας (6 fois), Χαροπίνος (4 fois), Π]ύρβας, Γαίος, Nomsd'employés: 'Απελλαίος (2 fois) 'Εμβόλιμος, Πάναμος (6 fois).

Ces noms concordent avec ceux des prytanes reproduits sur les monnaies de la ville-État, et il y a lieu de penser qu'ils appartiennent à des personnes d'origine illyrienne. Ces prytanes, outre la direction politique de la ville, exerçaient des fonctions d'ordre économique et financier. La présence de leurs noms à la fois sur les monnaies et les timbres des tuiles témoigne d'une organisation centralisée de la production et des rapports économiques. Partant de ce fait, les noms figurant sur les timbres nous offrent la possibilité d'identifier le nom d'autres prytanes et de frappeur de monnaies de Durrachium reproduits sur les monnaies et non encore étayés d'arguments, tout comme ces dernières nous permettent de connaître d'autres noms de prytanes figurant sur les timbres des tuiles, ce qui entraînera un enrichissement du fonds de l'onomastique dans cette direction et une connaissance plus approfondie de la puissance économique et politique de la ville. D'autre part, les noms illyriens de Durrachium revêtent que grande importance sur le plan de

l'anthroponymie, en ce qu'ils nous permettent de connaître l'appartenance ethnique des habitants de cette ville. À ce propos, il convient de rappeler que plusieurs épitaphes ne reproduisent que des noms illyriens, d'autres des noms illyriens et grecs, illyriens et italiques, ou encore d'une autre nationalité. Etant donné que les Grecs et les Romains conservaient jalousement leurs noms d'origine, il ressort que la grande majorité de la population de Dyrrachium était constituée, comme nous l'avons déjà dit, par l'élément illyrien. Et ce qui plus est, plusieurs épitaphes comportant des noms entièrement grecs ou romains et découvertes à côté des épitaphes portant des noms illyriens, compte tenu de l'influence étrangère, doivent appartenir à des Illyriens qui avaient des noms grécisés ou romanisés. Les Hellènes permettaient aux autres l'usage de leurs noms et avaient la tendance à gréciser les noms des aborigènes. En témoignent les noms suivants :

Βάλιος, Βάλακρος, Βαλακρίων,

Φάλιος, Φάλακρος, Φαλακρίων.

L'élément illyrien constituait donc la grande majorité de la population à Durrachium ainsi que dans les autres agglomérations urbaines du pays. Nous en avons une preuve évidente dans la continuité de l'onomastique illyrienne, même dans celle de nos jours. Tous les noms illyriens, sous leur forme originale ou évoluée, constituent un héritage que l'on retrouve dans les noms de personne ou de famille. Cet héritage revêt une grande importance, car il confirme la continuité illyro-albanaise dans le domaine de la culture spirituelle et constitue en même temps une preuve évidente du caractère autochtone de notre peuple.

CIP Katalogimi në botim BK Tiranë

Toçi, Vangjel

Kërkime arkeologjike:

(përmbledhje artikujsh shkencorë)

= Recherche archéologique:

(résumé des articles scientifiques)

Vangjel Toçi ; përgat. për bot. e red. shkenc. Afrim Hoti.

Durrës : Jozef, 2020

282 f. : me il.; 14,5 x 21 cm.

ISBN 978-9928-317-53-7

1.Arkeologjia 2.Monumente të kulturës 3.Mbishkrime
4.Onomostika 5.Durrës 6.Shqipëri

903/904 (496.536) (081)